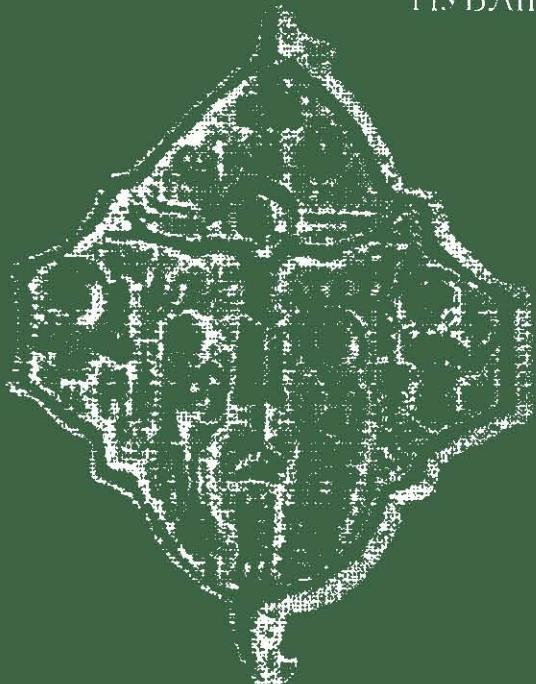

ISSN 0235 – 3490

АРХЕОЛОГІЯ

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ.
НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ.
СТАТЬІ.
РЕЦЕНЗІЇ.
ХРОНІКА.
ПАМ'ЯТЬ
АРХЕОЛОГІЙ.
ДИСКУСІЇ.
АРХЕОЛОГІЯ
ЗА РУБЕЖЕМ.
ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК
АРХЕОЛОГІЙ.

• 2 • 1999

Це число журналу присвячується В. Й. Довженку — видатному українському археологу та історику. У ньому вміщено статті з різних питань давньої історії та археології від ранніх слов'ян до середньовіччя, публікуються нові знахідки, рецензії та хроніка.

Для археологів, істориків, краєзнавців, вчителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

Этот номер журнала посвящен В. И. Довженко — выдающемуся украинскому археологу и исследователю. В нем помещены статьи по различным вопросам древней истории и археологии от ранних славян до средневековья, публикуются новые находки, рецензии, хроника.

Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. П. ТОЛОЧКО (головний редактор),
В. Д. БАРАН, К. П. БУНЯТЯН, І. С. ВИНОКУР,
М. І. ГЛАДКИХ, В. М. ЗУБАР (відповідальний
секретар), С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ (заступник
головного редактора), В. К. МІХЕЄВ,
О. П. МОЦЯ, В. Ю. МУРЗІН,
В. В. ОТРОЩЕНКО, С. В. СМИРНОВ,
В. Н. СТАНКО, Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ,
Г. М. ТОЩЕВ, В. М. ЦИГИЛИК,
Є. В. ЧЕРНЕНКО

Адреса редакції:
04210, Київ—210, пр-т Героїв Сталінграда, 12
Телефон 418-91-38

Здано до набору 04.02.99. Підп. до друку 10.10.99. Формат 70×108 1/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 14,00.
Ум. фарбо-відб. 14,16. Обл.-вид. арк. 15,12.
Тираж 700 прим. Зам. 281.
Оригінал-макет виготовлено редакційно-видавничим центром ІА НАН України.
Тираж видрукувано Спеціалізованою друкарнею наукових журналів при Президії НАН України
252004, Київ—4, вул. Терещенківська, 4

Друкується за постановою редакційної колегії
журналу.

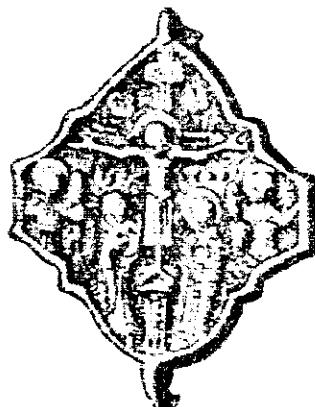
Редактор О. В. КРАВЧЕНКО

Коректор Н. В. БЛАЖЕВИЧ

Художній редактор к. і. н. М. М. ІЄВЛЕВ

Комп'ютерна верстка О. М. ПЕТРАШЕНКО

АРХЕОЛОГІЯ

• 2 • 1999

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЙ
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у березні 1989 р.

Видається
щоквартально

Київ

ЗМІСТ

- 3 ТОЛОЧКО П. П. До 90-ліття видатного українського археолога та історика В. Й. Довженка
- Статті
- 6 ПАЧКОВА С. П. Участь місцевого компонента у формуванні зарубинецької культури
- 25 СУХОБОКОВ О. В. До походження та інтерпретації пам'яток волинцевського етапу культури літописних сіверян
- 40 МАЙКО В. В. Хозари у Криму в другій половині Х ст.
- 50 МОЦЯ О. П. Соціальні відносини на селі в давньоруські часи
- 60 ПЕТРАШЕНКО В. О. Давньоруське село за матеріалами поселення в Канівському Подніпров'ї
- 78 БАРАН В. Д. Давній Галич у світлі археологічних досліджень
- 85 КОТЛЯР М. Ф. Галицьке боярство проти князів Романовичів
- Публікації археологічних матеріалів
- 93 КОЗАК Д. Н. Поселення зубрицької культури Городок-II на Волині
- 105 [КУЧЕРА М. П.] Подвірно-рядова забудова на давньоруських городищах
- 111 ВІТРИК І. С. Українська лінія як пам'ятка археології пізнього середньовіччя
- До історії стародавнього виробництва
- 117 ВОЗНЕСЕНСКАЯ Г. А. Технология кузнечного производства на южнорусских сельских поселениях

На допомогу вчителеві

127 ВИНОКУР І. С. Черняхівська культура і слов'яни

Археологія за рубежем

134 ХОЛЬМКВІСТ ОЛАУССОН Л. Бірка до Бірки

Нові відкриття і знахідки

140 БОРОВСЬКИЙ Я. Є. Невідома кам'яна церква
долодимирового часу в Києві

144 ІВАКІН Г. Ю. Енколпіон-квадрифолій з Києва

Рецензії

151 ПРИХОДНЮК О. В. Археологія доби українського
козацтва XVI—XVII ст.— Київ: «ВІПОЛ», 1997.— 336. с.

152 ПОЗІХОВСЬКИЙ О. Л. Археологічні дослідження львів-
ського університету в 1995 р. / За ред. М. А. Пелешини-
на.— Львів: Видавництво Університету, 1996.— 39 с., іл.

Хроніка

154 СТЕПАНЧУК В. М. Лист до редакції

157 Пам'яті Михайла Петровича Кучери

158 Наши автори

159 Список скорочень

ДО 90-ЛІТТЯ ВИДАТНОГО УКРАЇНСЬКОГО АРХЕОЛОГА ТА ІСТОРИКА В. Й. ДОВЖЕНКА

П. П. Толочко

З ім'ям доктора історичних наук, професора Василя Йосиповича Довженка пов'язаний понад двадцятигодіврічний шлях розвитку української археології. Історія та археологія ранніх слов'ян, Київської Русі, пізнього середньовіччя — такий творчий діапазон ученого. Його цікавили проблеми походження Київської Русі, складання феодальних виробничих відносин, виникнення давньоруських міст, еволюції державного ладу, етнічного та історико-культурного розвитку давньоруської народності тощо.

Шлях до науки у В. Й. Довженка не був легкий. Він народився 24 квітня 1909 р. в с. Кропивні Стародубського повіту Чернігівської губернії (нині Стародубський р-н Брянської обл.) у сім'ї селянина. По закінченні школи разом із тисячами таких самих молодих людей почав на новобудови України. Три роки працював на шахті ім. Ф. Дzerжинського у місті Щербаківці (Донбас). Одночасно вчився на курсах підготовки робітничої молоді для вступу до вищих навчальних закладів.

1930 р. В. Й. Довженок приїздить до Києва і вступає до Художнього інституту на відділення музеєзнавства і мистецтвознавства. Інтенсивна праця під час навчання дала йому не тільки спеціальні знання з обраного фаху, але і заночини неминучі для людей його біографії прогалини в загальній освіті. Цьому сприяла атмосфера піднесення в інституті, а також змістовні лекції його професорсько-

викладацького складу. Багатьох своїх учителів, насамперед прекрасного художника-реставратора Л. П. Калиниченка, В. Й. Довженок завжди згадував з глибокою повагою.

Це був непростий час в історії української культури, яка в муках шукала нові шляхи розвитку. Народний художник України С. А. Кириченко, однокашник і товариш В. Й. Довженка, відзначав, що дискусії на ці теми не виходили до самого ранку.

Після закінчення Художнього інституту, В. Й. Довженок почав працювати науковим співробітником Київського історичного музею (1934 р.). Без відриву від основної роботи він вступив до аспірантури Київського державного університету на кафедру історії України. У 1938 р. перейшов на роботу до Інституту археології АН УРСР та одночасно викладав у Київському педагогічному інституті курс історії.

У 1939 р. В. Й. Довженок захищив дисертацію «Селянський рух на Правобережній Україні в 40-х роках XIX ст.» на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук, а в 1941 р. йому було надано звання доцента. Одночасно він працював над дослідженням давньоруських археологічних пам'яток.

У роки Великої Вітчизняної війни Василь Йосинович перебував на фронті (1943—1945). Рядовий 17-го гвардійського повітряно-десантного полку Другого українського фронту брав участь у Корсунь-Шевченківській та Ясській операціях, а також у боях за Будапешт і Прагу. За бойові заслуги перед Батьківщиною він був удостоєний урядових нагород.

Після демобілізації В. Й. Довженок повернувся до Києва і відновив роботу в Інституті археології на посаді старшого наукового співробітника. З 1954 р. й до кінця життя (1976) він очолював відділ слов'яно-руської археології.

Ше перед війною В. Й. Довженок захопився проблемами давньоруського господарства, насамперед землеробства. Відтоді ця тема стала провідною в його наукових зацікавленнях. У 1961 р. він опублікував фундаментальне дослідження «Землеробство древньої Русі до середини XIII ст.». Майже сорок років минуло від часу виходу цієї монографії, а вона й досі лишається найкращим дослідженням на цю тему. 1962 р. В. Й. Довженок захищив докторську дисертацію.

У названій монографії, а також у серії статей учений вперше у вітчизняній історичній науці дав науково обґрунтовану концепцію провідного значення землеробства в економічному розвитку Київської Русі. Маючи досконалі для свого часу знаряддя праці, а також розвинену систему землекористування та агротехніку, землеробство становило собою базову галузь економіки, де створювалась основна частина додаткового продукту.

Саме високим рівнем землеробства В. Й. Довженок пояснював феномен прискореного соціально-економічного, політичного й культурного розвитку давньоруського суспільства, особливо на його ранньому етапі.

Великої уваги В. Й. Довженок надавав вивченню основних категорій сільського населення Русі. Йому належить продуктивна спроба поєднання відомостей літературних джерел про смердів і закупів з конкретними археологічними матеріалами, а також досвід палеоекономічного моделювання в землеробстві, який дав змогу визначити розміри й продуктивність селянського господарства.

Ще одним важливим науковим напрямом, який В. Й. Довженок розробляв усе своє життя, була проблема феодальних відносин. На основі аналізу писемних джерел, вітчизняних і зарубіжних, а також величезного фонду археологічних матеріалів він дійшов висновку про доволі раннє формування системи феодального землеволодіння. Початкові етапи його помітні уже в IX ст. Цей відповідальний висновок вченого був схвально підтриманий відомим істориком і зізнавцем Київської Русі Б. Д. Грековим.

Особливістю давньоруського феодалізму, за В. Й. Довженком, було те, що провідною формою феодального зиску на першій стадії була продуктивна рента, так зване полюддя. Воно давало можливість надзвичайно мобільного введення в систему товарного обігу відчужуваного додаткового продукту. За умов недостатнього розвитку феодальних господарств такий шлях давав максимальний економічний ефект.

Низкою оригінальних праць В. Й. Довженок визначив новий перспективний науковий напрям археології, пов'язаний із вивченням питань соціальної типології населених пунктів Київської Русі. Більшою мірою його цікавили городищенські центри, в яких він вбачав не тільки залишки воєнних кріпостей, населених здебільшого дружинним станом, але також і феодальних замків — осередків значних власницьких помістья або вотчин.

До кола дослідницьких інтересів В. Й. Довженка входила і військова справа

Київської Русі. Цій темі він присвятив ряд ґрунтовних розвідок, у тому числі і монографію «Військова справа на Русі» (1950). Особливої уваги В. Й. Довженок надавав не стільки зброєзнавчому аспекту теми, скільки організації військової справи як важливого соціального явища, що вітчутно впливало на всі сфери життя Київської Русі.

Значне місце в науково-дослідницькій діяльності В. Й. Довженка посідав власне археологічний пошук. Під його керівництвом і за безпосередньою участі здійснено масштабні розкопки на десятках ранньослов'янських і давньоруських пам'ятках. Це Бишгород, Войни, Чучин, Сахнівка, Іванківці, Комарівка, хутір Половецький та ін. В. Й. Довженок перший застосував досвід зосередження зусиль великого колективу археологів на розкопках однієї пам'ятки. Це дало позитивні результати під час розкопок давньоруського міста-гавані Войни у гирлі Сули. Було повністю досліджено укріплена частину міста та значною мірою його посад. Отримані матеріали дали змогу науково обґрунтувати реконструкцію давньинного вигляду міста, визначити його соціально-економічний статус (монографія «Давньоруське місто Войни», 1966).

В. Й. Довженок провадив також велику науково-організаційну та педагогічну роботу. Надзвичайно плідною з його редакторською діяльністю. Він був відповідальним редактором багатьох монографій і збірників, членом редколегії різних наукових видань, в тому числі щорічника «Археологія» (томи 10-24) та однойменного квартальника (випуски 1-20). В. Й. Довженок підготував цілу плеяду вчених високої кваліфікації, заклавши тим самим основи формування української школи археологів-славістів. Серед його учнів — В. Д. Баран, Р. О. Юра, М. П. Кучера, Є. В. Максимов, А. Т. Сміленко, С. Р. Кілієвич, П. П. Толочко, В. Г. Білзія, О. В. Сухобоков, О. М. Приходнюк та інші.

Визнання непересічних заслуг ученого перед славістичною наукою було обрання його (1965) на першому Конгресі слов'янської археології у Варшаві віце-президентом Міжнародної унії археологів-славістів. За заслуги в розвитку науки В. Й. Довженок нагороджений орденом «Знак пошани». У 1967 р. йому присвоєно звання професора.

Новим етапом у розвитку археології на Україні було завершення і видання тритомної «Археології Української РСР» (1971-1975). В. Й. Довженок був членом редколегії, головним редактором і автором третього тому. За цю працю йому разом з іншими авторами присуджено Державну премію України в галузі науки і техніки 1977 р.

Особливо слід відзначити участь В. Й. Довженка в громадському житті. Він був людиною небайдужою, з розвиненим почуттям відповідальності за долю вітчизняної історико-культурної спадщини. Відомі його яскраві публіцистичні статті на тему охорони пам'яток минулого, безпосередньої участі у їй глибоко патріотичній справі. Не випадково В. Й. Довженок був одним із ініціаторів створення, а потім і засновником Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (1966).

Протягом останніх років свого життя В. Й. Довженок працював над важливою історичною темою «Археологія і літописи», виконанням якої мав відтворити широке потолтою східнослов'янського і давньоруського суспільства на основі погодженого скічення двох категорій джерел. Лише невелику частину цієї монументальної праці йому вдалось вчинити. На жаль, смерть перервала реалізацію цього оригінального задуму.

Великий внесок В. Й. Довженка у розвиток української вітчизняної археології ставить його ім'я в один ряд з іменами таких видатних археологів-славістів, як В. П. Петров, Б. О. Рибаков, М. К. Каргер, А. В. Арциховський, І. І. Ляпушкін, П. М. Третяков.

СТАТТІ

УЧАСТЬ МІСЦЕВОГО КОМПОНЕНТА У ФОРМУВАННІ ЗАРУБІНЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ

С. П. Пачкова

Час формування зарубинецької культури найбільш об'єктивно визначається хронологією уламків античних амфор із зарубинецьких поселень. Участь автохтонного населення у створенні зарубинецької культури виявляється не тільки і не спільки в наявності елементів попередніх культур, скільки у спроможності створити нову культуру, відмінну як від попередніх місцевих, так і від привнесених зовні.

У сферу наукових інтересів В. Й. Довженка зарубинецька культура увійшла як слов'янська, що становила одне з джерел багатовікових традицій, на яких ґрутувався високий рівень землеробства і ремесла Київської Русі¹. Бін підтримував погляди В. В. Хвойки на послідовний розвиток слов'янського населення Середнього Подніпров'я, принаймні від рубежу н. е. до створення Давньоруської держави, хоча за В. В. Хвойкою безперервний розвиток починається ще від часів Трипілля.

Зарубинецькі пам'ятки В. В. Хвойка датував II ст. до н. е. — II ст. н. е. і розглядав їх як зв'язуючу ланку між пам'ятками автохтонного скіфського населення Лісостепу та наступної черняхівської археологічної культури (АК). Довготривалість поселень, кухонний посуд скіфського типу та обряд тілоспалення, на його думку, були доказом місцевої слов'янської належності зарубинецьких племен, а латенські типи прикрас вказували на впливи культури кельтів².

Але з такою інтерпретацією зарубинецьких пам'яток погодилися далеко не всі. А. А. Спіцин перший у російській археології, слідом за чеським видатним істориком Л. Нідерле, ще до відкриття В. В. Хвойкою пам'яток зарубинецького та черняхівського типів, вважав за можливе пов'язати «полів поховань» із слов'янами³. Але після знайомства з зарубинецькими матеріалами, змінив погляди, дійшовши висновку про кілька етапів розвитку і про різну етнічну приналежність пам'яток «полів поховань» у Середньому Поліссі⁴. Пам'ятки типу Залісся, Громівка, В. Тарнавка він вважав бастирськими, що мігрували з Середньої Європи, а типу Зарубинців — результатом синтезу культури місцевого лісостепового скіфського населення та бастирського, що принесли з собою латенські форми прикрас, знарядь праці тощо⁴. Не погодились з висновками В. В. Хвойки також німецькі вчені. П. Рейнеке пояснював появу зарубинецьких пам'яток міграцією германських племен бастирів та скірів, які, за античними джерелами, наприкінці III ст. до н. е. пересувалися з Повіслення у Нижнє Подніпров'я⁵.

З часом джерелознавча зарубинецька база поповнювалась. Зарубинецькі пам'ятки зараз виявлено та досліджено не лише на Середньому Поліссі, а й у Прип'ятьському Поліссі, Верхньому Подніпров'ї, на Десні, Сеймі, Нівлінному Бузі. У науковій літературі висунуто нові теорії щодо вирішення різних проблем, пов'язаних з їхньою історико-культурною інтерпретацією. Теорія В. В. Хвойки щодо автохтонного походження зарубинецької АК користувалася

себдивою популярністю в похідні 40 -- 50 роках серед тих дослідників, які працювали в лісостепу Середнього Подніпров'я. Тоді жака не тільки набула більшого обґрунтування, а й зазнала деяких змін. В. М. Даниленко запропонував синтезу створення зарубинецької АК на підґрунті місцевих пам'яток, але підчеркнувши складного типу, що межували з лісостеповими АК скіфського типу з півночі⁶. Цю ідею пізніше розвинув у своїх працях Л. Д. Небользін.

На початку 60-х років з починій близьких до міграціоністських щодо виникнення зарубинецької АК виступив Ю. В. Кухаренко. Спираючись на нові на той час розробки зваженої хронології латенських АК Середньої Європи чеського вченого Я. Філіпа та відносної хронології пам'яток пізнього передчирівського періоду німецького дослідника Р. Хахмана, він спочатку вважав, що зарубинецька АК складалася наприблизно II ст. до н. е. в західному Придніпров'я Післісі в результаті змінення спорідненості пізньолужицьких та поморських племен, а потім поширилася у Подніпров'я, та згодом почав склачатися, що вона сформувалася і у Поліссі і на Дніпрі одночасно у кінці II ст. до н. е. і являла собою практично подальший етап розвитку поморської АК⁸. Деяко схожі погляди на вирішальну роль племен поморсько-кльвіанової АК у стверенні зарубинецької виклали свого часу І. А. Мачинський, В. В. Седов та К. В. Каспарова.

Однак у поморській концепції походження зарубинецької АК з'явилось і чимало опонентів (В. Н. Петров, І. М. Третьяков, С. В. Максимов), І. М. Третьяков запропонував розглядати зарубинецьку культуру як синтез місцевих середньодніпровських та західних лужицько-поморських елементів, як наслідок складної культурної та етнічної інтеграції. Але місцеві елементи він збачав у залишках блогрудівських і чорнолісських культурних традицій, що зберегли нащадки тиннинецько-комарівських племен, які майже не залинили скіфських виливів і були споріднені, у свою чергу, з лужицько-поморським населенням Повісілля⁹. Далеко не всі положення цієї концепції були сприйняті науковцями, ще сам принцип формування нової АК в разиному залишенні від шляхом інтеграції та синтезу кількох культур, знайшов підтримку серед дослідників.

В останні десятичіччя в науковій літературі панує два головних погляди на походження зарубинецької АК. Згідно з першим вони з синтезом кількох місцевих і прийшлих АК, що утворизя внаслідок інтеграції, обумовлених складними історичними процесами кінця I тис. до н. с. в Європі. Він розробляється київськими та московськими вченими, насамперед С. В. Максимовим, А. М. Обломським, автором запропонованої статті. Другий — міграційний, за яким зарубинецька АК є синтезом прийшлих культур, або вона привнесена вже у готовому вигляді. Його прихильниками є санкт-петербурзькі дослідники К. В. Каспарова, М. Б. Щукин, В. Є. Сременко.

Для вирішення проблеми походження зарубинецької культури велике значення має встановлення часу її виникнення. Датування зарубинецької АК тривалий час базувалося на хронологічних схемах Я. Філіпа та Р. Хахмана. Одним з останніх їх прихильників є А. М. Обломський, тому найраніші верхньодніпровські зарубинецькі пам'ятки типу Горошків-Чилин він датує серединою або кінцем II ст. до н. с. — початком ІІ ст. н. с. За свій спосіб обґрунтування лісості цих схем на сучасному етапі дослідження зарубинецької АК А. М. Обломський був підданий справедливій критиці, з якою він частково погодився¹⁰. Е. В. Максимов у визначені початку зарубинецької АК виходив з наявності на поселеннях Середнього Подніпров'я уламків античних амфор, найдраніша з яких коська з клейном 230 -- 220 р. до н. е. на Пилипенковій Горі, дозволила йому датувати початок зарубинецької АК останньою третиною III ст. до н. с.¹¹. І це вдається пілком спільним, оскільки хронологія античних матеріалів достатньо стабільна.

У роботах дослідників з Санкт-Петербурга в основу датування зарубинецької АК завжди ставилися фібули, хронологія яких орієнтована на розробки європейських учених. Унаслідок ревізії хронології Я. Філіпа і Р. Хахмана, процес латенізації археологічних культур дослідники Середньої Європи почали пов'язувати не з латеном Д, а з латеном С¹². У цьому руслі К. В. Каспаровою було проаналізовано свого часу перегрупування та нова періодизація зарубинецьких пам'яток і синхронізація їх з латенізованими АК Центральної Європи. У своїх дослідженнях вона заслівнила дотримувалася розробок Х. Попенца для кельтських пам'яток Рейна та Дунаю і Й. Буйни для єльських пам'яток Чехії та Карпат-

ської улоговини. До того ж К. В. Каспарова вважала, що з огляду на асинхронність процесу латенізації у різних регіонах, в Східній Європі він проходив дещо пізніше, ніж в Центральній. К. В. Каспарова пов'язує створення зарубинецької культури з міграцією бастарнів, але початок її відносить лише до часів появи бастарнів у Подніпров'ї після балканських воєн 179—168 рр. до н. е. Тобто, вона практично продовжувала відстоювати припущення Д. А. Мачинського щодо часу створення зарубинецької та поенешті-луканивської спільнот, яке він висунув ще у період панування серед радянських дослідників хронологічних систем Я. Філіпа та Р. Хакмана. З міркувань відсутності в зарубинецькій АК найраніших фібул середньолатенської схеми типу А-Костжевського, К. В. Каспарова наполягала на тому, що розченовані фібули (тобто найраніші з них, які є в зарубинецьких матеріалах) могли потрапити у зарубинецькі пам'ятки тільки в кінці функціонування в місцях свого походження, тобто в ім'ягках латенського та ясторфського кола, коли їх вже змінювали там інші, і, часам перед, тип В-Костжевського¹³. М. Б. Щукін, навпаки, зараз визнає, що середньолатенський стиль став загальним майже для всієї Кельтики з початком латена СІв і з цього ж часу почався процес латенізації некельтських культур Північної та Східної Європи. Період латена СІв він синхронізує з історичними подіями 225—192 рр. до н. е., пов'язаними з європейською консолідацією кельтів. Початок формування зарубинецько-поенештської спільноти, за М. Б. Щукіним, належить до останніх десятиліть III ст. до н. е., однак, процес складання культури розтягається на 2—3 покоління, тобто на 70 років¹⁴. За В. С. Єременком зарубинецька АК з'явилася на теренах Полісся і Середнього Подніпров'я у готовому вигляді також у латені СІв (225—190 або 220—190 рр. до н. е.), що майже збігається з датуванням середньодніпровських поселень за амфорами, а у Верхньому Подніпров'ї близько середини ІІ ст. до н. е.¹⁵. На могильниках він виділяє «додалканську» фазу, що відповідає періоду між освоєнням бастарнами Подніпров'я наприкінці III ст. до н. е. і поверненням їх у 179—168 рр. до н. е. з балканських походів, унаслідок яких у зарубинців і з'явилася фібули з трикутним щитком (типу ЗТ). Слід відмітити, що в історії дослідження зарубинецької АК вже мала місце спроба відокремлення взагалі безфібульної найбільш ранньої фази розвитку¹⁶, але вона не витримала іспиту часом. З критикою ідеї «додалканської» фази і методики її відокремлення слушно виступила К. В. Каспарова¹⁷. До її зауважень треба ще додати, що запропонований Е. В. Єременком, кластерний метод не дає змоги хронологічного розчленування глиняного посуду, оскільки, за ним, не враховуються морфологічні ознаки посудин, які і є головними хронологічними індикаторами¹⁸. Безсумнівно, має рацію К. В. Каспарова і в тому, що з розченованими фібулами генетично пов'язані як списоподібні, так і фібули ЗТ (власне всі вони теж є розченовані) і зарубинецькі фібули з найкоротшим щитком також визначають ранню фазу зарубинецьких могильників. На Верхньому Подніпров'ї знайдено найбільше порівняно з іншими регіонами фібул ЗТ (тобто зарубинецького типу) з найкоротшим щитком зокрема і ЗТ-І. Крім того, на внутрішньому боці уламків зарубинецьких горщиків з городища Уваровичі знайдені відбитки рубчастих браслетів¹⁹, що підкреслює можливість початку зарубинецької АК в цьому регіоні значно раніше, ніж вважає В. С. Єременко.

Можна цілком погодитись з думкою дослідників, які пов'язують формування зарубинецької АК з процесом латенізації культур Центральної та Північної Європи. Вони практично збігалися за часом і належали до рубежу латена СІа/СІв. Тому не можна підтримати К. В. Каспарову, що найраніші з відомих зарубинецьких фібул — 2 екз. з 8-подібними петлями на спинці з поховання 26 могильника Пирогів і з поховання 25 могильника Вороніне та фібула з кульками на ніжці з поховання 108 могильника Велемічі I є більш пізніми розвинутими зразками, порівняно з європейськими аналогами, і що зарубинецькі за хронологічними ознаками відновідають лінію латену С2, початок якого, за Х. Піленцом, вона відносить до 185/170 рр. Фібули з 8-подібними петлями були характерні для латенських пам'яток Карнато-балканського регіону. За Й. Буйною така фібула є в похованні 5 могильника Небойса, яке він відніс ще до латену В, а Б. Бенадік — до латену В/С. Але найчастіше вони трапляються в похованнях латену СІа і є індикаторами цього періоду²⁰. Щодо пізніх і ранніх ознак фібул, то треба відзначити, що вони стосуються здебільше гладеньких дротяніх фібул. Оскільки

розділеновані фібули, які найбільше подібні до знайдених на зарубинецьких могильниках, а саме з поховання 16 могильника Іжківці і з жител В/1962 та К/1960 поселення Чіумешті, які, за Й. Буйною, відносяться до латену С1а, мають такі пізні ознаки, як нижню тятиву, а фібула з поховання 16 — ще й прямокутний перехід спинки до ніжки та голівки і короткий приймач, тому її зарубинецькі фібули не можна вважати більш пізніми, до того ж, у них на одну ранню ознаку більше — верхня тятива. У похованні 26 Пирогівського могильника крім фібули знаходилась миска «скіфського» архаїчного типу. За моею типологією вона належить до типу 14.У, аналогій якому невідомо з 279 посудин класу Б, що вибрані з колекцій ясторфської, поморської та пшеворської культур. А крім того, в обряді цього поховання зафіковано відгуки архаїчних скіфських традицій, а саме залишки обвугленої дерев'яної плахи, кістки жертвової тварини. Тобто 26-е поховання відтворює процес складання зарубинецької культури, який проходив, можливо, ще у часи доживання останніх скіфських пам'яток, тому що подібна фібула зафікована у центрі скіфського кургану в с. Волківці на Сумщині у скученні попелу разом з перепаленими кістками людини²¹. Щодо поховання 25 з могильника Вороніне, то в ньому, крім фібули з 8-подібними петлями на ніжці, знаходиться ще фібула типу В-Костжевський і миска типу 10.І з набором рис не самого раннього періоду культури, і в цьому цілком можна погодитись з К. В. Каспаровою. Миска з цього поховання має з ранніх ознак лише досить профільоване і опукле плічко, а вигнута лінія шийки, плавний перехід її до плічка, пряма лінія нижньої частини тулуба — це вже пізні ознаки. За співвідношенням пізніх і ранніх ознак миску можна віднести за моею періодизацією до другої фази зарубинецької АК, яка охоплює кінець латену С2 і частину латену D1. Але сама фібула з 8-подібними петлями з цього поховання має сліди реставрації, її була, ймовірно, виготовлена значно раніше, ніж потрапила у поховання.

Фібула з двома кульками на ніжці з поховання 108 могильника Велемичі I має пошкоджений приймач, який міг бути дещо довшим, що не враховує К. В. Каспарова. Проте дослідниця слушно зауважує, що ця фібула подібна до знайденої разом з фібулою типу А-Костжевський в похованні 128 2-ої стадії губинського могильника Любошице і схожа на екземпляр з поховання 96 могильника Ведерат на Рейні. Хоча 2-а стадія губинського могильника Любошице синхронізується з латеном С1b за центральноєвропейською сучасною хронологією, а не з латеном С2, як пише К. В. Каспарова. Поховання 96 з могильника Ведерат датується за дендрохронологічним аналізом залишків дерева з нього 208 р. до н. е.²². Глиняний посуд з поховання 108 у Велемичах I за сукупністю ранніх хронологічних ознак (пряма лінія шийки миски та горщика, опуклі, сильно профільовані плічка, різкий перехід плічок до шийки, архаїчна форма горщика з високим циліндричним горлом, що є відтунням посуду ще гальштатських часів) дозволяє віднести цей поховальний комплекс, слідом за К. В. Каспаровою, до одного з найранніших зарубинецьких, але не до періоду латен С2, а до початку появи фібул цього типу з кульками на ніжці і спинці, принаймні в латені С1b, бо немає жодних підстав омолоджувати ані фібулу, ані посуд з цього поховання. Таким чином, щонайменше 2 фібули двох типів (з поховання 26 Пирогівського могильника і з поховання 108 з Велемичів I) можуть вказувати на початок зарубинецької АК якщо не з рубежу латена С1a/C1b, то з латена С1b, тобто з 30—20 рр. III ст. до н. е. зарубинецькі пам'ятки вже починали функціонувати.

Напередодні утворення зарубинецької АК територія Прип'ятського Полісся, Верхнього та Середнього Подніпров'я була зайнята різними в культурному та етнічному відношенні племенами (рис.1).

Прихильники концепції міграційного походження зарубинецької культури не визнають або майже не визнають участі автохтонного населення в її створенні. Вони вважають, що між місцевими попередніми культурами та новою зарубинецькими пам'яток був хронологічний розрив — хіатус, який супроводжувався відсутністю заселеності цих територій.

Послідовники інтеграційної теорії, навпаки, визнають роль місцевого населення як субстрата зарубинецького. Головним аргументом для них є типологічна подібність деяких артефактів.

На Середньому Подніпров'ї зарубинецькі пам'ятки здебільше були розташовані на теренах, що у скіфські часи займала лісостепова АК Києво-Черкась-

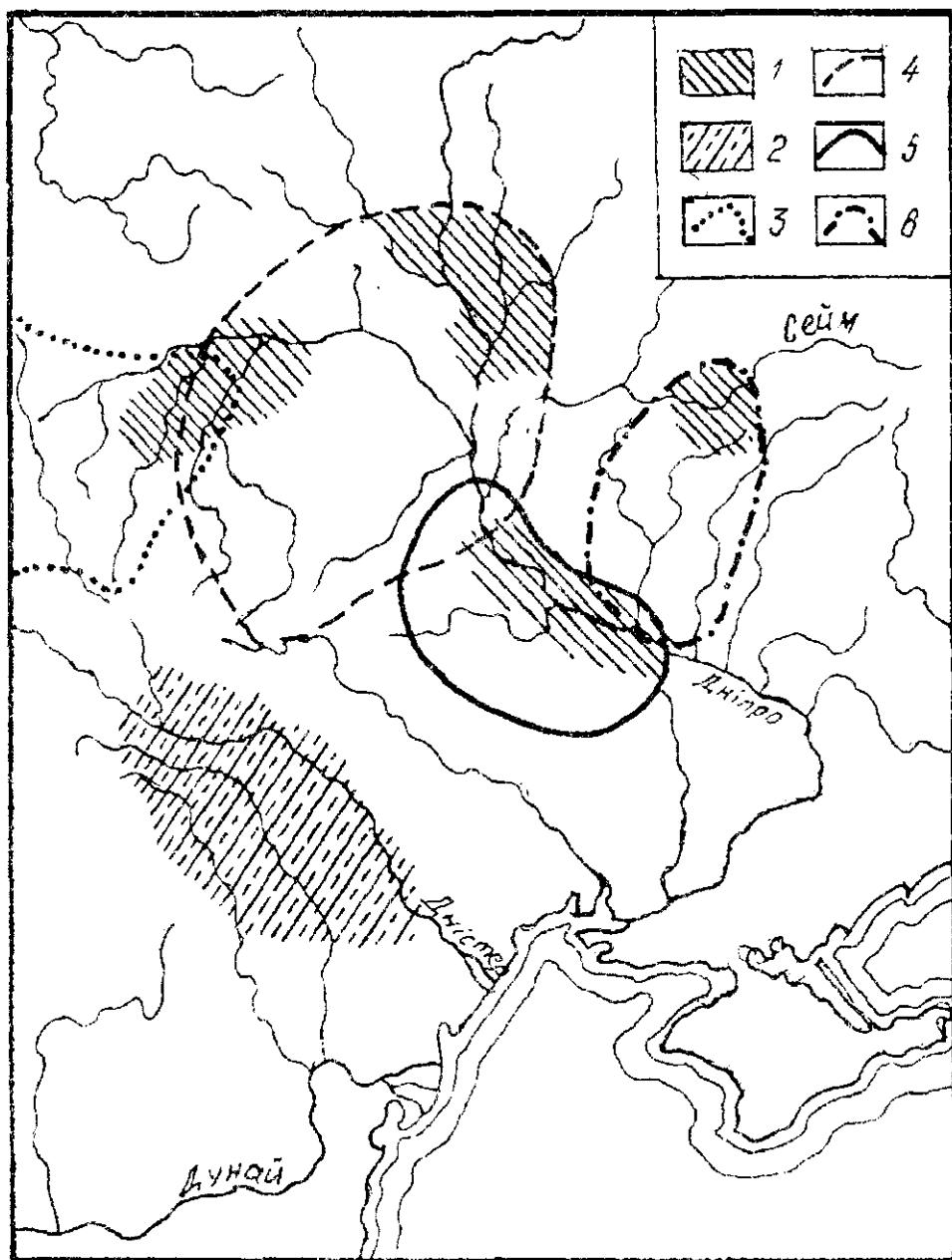

Рис. 1. Карта-схема території зарубинецької культури. Умовні позначення: 1 — територія зарубинецької культури; 2 — територія культури Посчешті-Лукашівка; 3 — територія поморської культури; 4 — територія мильоградської культури; 5 — території скіфської лісостепової культури Кизиоз-Черкаської групи; 6 — території скіфської лісостепової культури Посульської групи.

кої групи. У працях Є. В. Максимова занадто підкреслюється значна або навіть превалююча роль місцевого субстрату в формуванні зарубинецької АК Середнього Придніпров'я. За ним, елементи попередніх АК не зникають протягом усього зарубинецького періоду, тоді як європейські риси поступово трансформуються аж до повного ківелювання. Крім того, наголос робиться або на превалюючу роль населення пізньоскіфського V—III ст. до н. е., що меншало в басейні Тясмина і Ріси, від яких зарубинці перейняли технологію та форму кухонного посуду (горщиків, корчаг, конічних покришок тощо), багатьох затізних виробів (ножів, серпів, кіс, долот, зубил тощо), традицій домобудівництва та де-

які елементи поховального обряду, або на культуру скіфів-орачів (території між Россю та Стугною), що виникла на ґрунті білогрудівської АК і яка, незважаючи на сильні впливи чорноліської та степової скіфської АК, зберегла свої давні особливості, що виявилися потім у зарубинецькому поховальному обряді, кераміці, облаштуванні поселень та жител²³. Це дало можливість К. В. Каспарової оцінити позицію цього автора, як автохтоністську скіфську²⁴.

В. Є. Єременко не визнає генетичного значення типологічної спадкоємності між лісостеповою АК скіфського часу та зарубинецькою і не тільки тому, що між ними не бачить хронологічного стику, а й тому, що скіфські риси, на його думку, могли надійти з культури пізніх скіфів Нижнього Дніпра чи від сарматів (Йдеться про цвяхоподібні шпильки, деякі типи гладеньких браслетів, спорядження для коней, наконечники стріл, дротиков і сікисів)²⁵. На погляд же К. В. Каспарової окрім скіфські елементи, наявні у зарубинецьких середньодніпровських матеріалах, не можуть свідчити про генетичну спорідненість зарубинців і скіфів-орачів²⁶. М. Б. Щукін припускає теоретичну можливість участі якоїсь частини населення попередніх АК у створенні зарубинецької, оскільки завжди і за будь-яких обставин у змінюючих одна іншу культуру присутні два моменти: традиційності та іноваційності, а крайності — унікальні. Ale в даному випадку довести участь місцевого населення він не вважає можливим. Порівнювати зарубинецьку АК з білогрудівською, як це пропонують П. М. Третьяков і Є. В. Максимов, на погляд М. Б. Щукіна, некоректно через великий, майже у сім століть, хронологічний розрив між ними²⁷. Треба також додати, що при порівнянні білогрудівської АК з зарубинецькою важко виявити у них подібні риси²⁸. Білогрудівська АК представлена трьома видами пам'яток: поселеннями, похованнями та зольниками (останніх зовсім немає у зарубинців). Білогрудівські поселення розташовані у заплаві біля води або на схилах берегів невеликих річик та озер, а середньодніпровські зарубинецькі досить часто займають корінні береги Дніпра, тяжіючи до мисових відрогів. Білогрудівські житла — зрубні, заглиблені до 1 м у материк, досить великі за розмірами напівземлянки (5×9 м та 10×12 м) з кам'яними вогнищами. Зарубинецькі житла — з глиняно-каркасними стінами, трохи заглиблені у землю невеликі будівлі прямокутної форми, площають $12-16$ м². Білогрудівські могильники виявлено двох типів — курганні та безкурганні, ґрунтові з переважанням обряду трупопокладення небіжчика у скорченому стані на боці головою на захід. Поряд з небіжчиком знаходились бронзові прикраси та невеликі уламки посуду. Обряд тілоспалення частіше зафікований в північних регіонах культури, але він урновий. Тобто зарубинецький поховальний обряд важко пов'язати з білогрудівським.

Щодо білогрудівського керамічного комплексу, на схожості з яким особливо наполягають П. М. Третьяков та Є. В. Максимов, то треба також відзначити, що він дуже різиться від зарубинецького, як за структурою, так і за іншими показниками. Білогрудівський посуд слабон профільований, зарубинецький — чітко профільований. Для зарубинців Середнього Подніпра їх не притаманний посуд тюльпаноподібної форми. З 151 горщиця та 37 кубків, які є в колекції середньодніпровських пам'яток, тільки 3 горщики та 5 кубків можна вважати тюльпаноподібними, тобто лише кожну 24 посудину. У цьому відношенні краще становище на Верхньому Подніпров'ї, де з 38 горщиців та 12 кубків тюльпаноподібними є 4 горщики і 3 кубки, тобто кожна сьома посудина. А на Поліссі з 143 горщиців немає жодного тюльпаноподібної форми, а з 69 кубків лише 2, тобто кожна 106 посудина. Білогрудівський орнамент також має дуже мало спільног о з зарубинецьким. Щоправда в обох культурах є наліпні гладенькі валики, але в посуді північних районів білогрудівської культури їх кінці здебільшого незамкнені — заходять далеко один за другий і розташовані низько на плічках. У зарубинецького ж посуду гладенький валик досить рідкісне явище, він тряпляється, головним чином, на лощеному посуді, розташованому по горловині або під шийкою і завжди замкнений. У технології виготовлення посуду цих культур також великі розбіжності, насамперед це стосується складу керамічного тіста: близько 80% білогрудівського посуду виготовлено з глини, до якої додавався подрібнений граніт; решта посуду мас домішки товченого ваніяку, тальку та слюди. Склад глиняного тіста середньодніпровського посуду зовсім інший: основними домішками були цемент, пісок та органіка.

Загалом логічнішим, безумовно, є порівняння хронологічно більш близьких АК (безпосередньо попередніх або синхронних). Найближчею з попередніх зарубинецького Середнього Подніпров'я є лісостепова скіфська АК Києво-Черкаської групи. Тому порівнямо головні археологічні артефакти цих культур.

Скіфологи схиляються до думки, що осілі землеробсько-скотарські скіфські племена мешкали тут у VII—III ст. до н. е.²⁹ Більшість з найпізніших поховань і поселень вони звичайно датують початком III ст. до н. е. Однак є 19 курганів з Пороської і Тясминської груп, які можна віднести до дещо пізнішого часу ніж початок III ст. до н. е. До того ж близько 100 могил з досліджених не визначено хронологічно. Вірогідно якесь частина з них могла належати до часу дещо пізніше початку III ст. до н. е., так само як і деякі з 7 городищ і 11 селищ пізньоскіфського часу можливо не закінчили функціонувати відразу ж після отримання останнього латенського імпорту на початку III ст. до н. е. Тобто висновок про повне обезлюднення Лісостепового Правобережжя між скіфською та зарубинецькою добою протягом 50 років, або життя одного покоління людей, як це вважають М. Б. Щукін та В. Є. Еременко, не є незаперечним. З огляду на історичні події, так званий хіatus може свідчити скоріше про політичну та економічну нестабільність в цьому регіоні, що сталася внаслідок занепаду осіло-кочової системи, яка об'єднувала Лісостеп та Степ протягом кількох століть, про скорочення чи навіть припинення стаїх зовнішніх зв'язків. За умови, що територія Середньодніпровського Лісостепу не була обезлюднена після занепаду Скіфського союзу племен, наявність у зарубинців деяких речей скіфського побуту широкого хронологічного діапазону (певних типів браслетів, шпильок, стріл тощо) можна пояснити як успадкуванням від попередньої доби, так і зв'язками з їх південними сусідами-сучасниками (пізніми скіфами або сарматами).

Порівняння поховальних обрядів місцевих племен Придніпров'я скіфської доби з зарубинецькими виявляє дуже мало загальних рис, оскільки для скіфського часу характерними були кургани з різними варіаціями облаштування місця трупопокладення, а для зарубинецького — плоскі грунтові могильники з кремацією небіжчика на стороні. Більше того, з числа загальних рис є такі, які знаходяться у певній комбінації з іншими, що не дає змоги ототожнювати їх з зарубинецькими (наприклад, у скіфські часи — грунтові могильники, але з трупопокладенням; урнові тілоспалення, проте з залишками вогнища; неповне або і повне спалення небіжчика, однак на місці поховання; несхожий асортимент інвантаря та різні умови його місцезнаходження в могилі тощо). З 78 ознак, що характеризують зарубинецький поховальний обряд, 18 в тій чи іншій мірі зафіксовано у лісостепових скіфів (табл. I). Але лише окремі з загальних рис можуть вказувати на життєздатність традицій скіфського часу в пам'яті нащадків Середнього Подніпров'я — це імітація скіфського звичаю спалювання дерев'яних конструкцій поховання і вкладання у могилу жертвового м'яса домашніх тварин, останній зафіксовано в окремих випадках також на Поліссі і у Верхньому Придніпров'ї (однак залишки жертвової їжі були характерні й для латенських культурних груп Південно-Східної Європи).

Зіставляючи топографічні умови розташування та облаштування селищ і городищ зарубинецької АК з лісостеповими Києво-Черкаської групи скіфської доби, треба погодитися з висновком П. М. Третьякова, що вони були дуже відмінні. Основою осілості скіфського часу були великі за розмірами городища з земляними валами, а також великі відкриті селища, розташовані по берегах річок або ярів. Зарубинецькі общини мешкали на мисах чи відрогах корінного берега великих рік, або в їхніх заплавах і були подібні швидше до поселень лісостепових племен. Однак траплялися випадки і збігу в місцерозташуванні поселень, як, до речі, й могильників, обох культур.

Житла скіфської доби у Придніпров'ї були різноманітні — це землянки, напівземлянки та наземні будівлі, але для пізньоскіфського часу за розкопками відомі лише наземні прямокутні будинки площею від 10—15 м² до 36 м², із злегка заглибленими у землю (на 0,3—0,4 м) глиняно-каркасними стінами, обмазаними глиною. Нерідко поряд з будинками розташовувались ями господарського призначення³⁰. Зарубинецькі середньодніпровські житла близькі до пізньоскіфських — вони також трохи заглиблені, прямокутні або квадратні у пла-

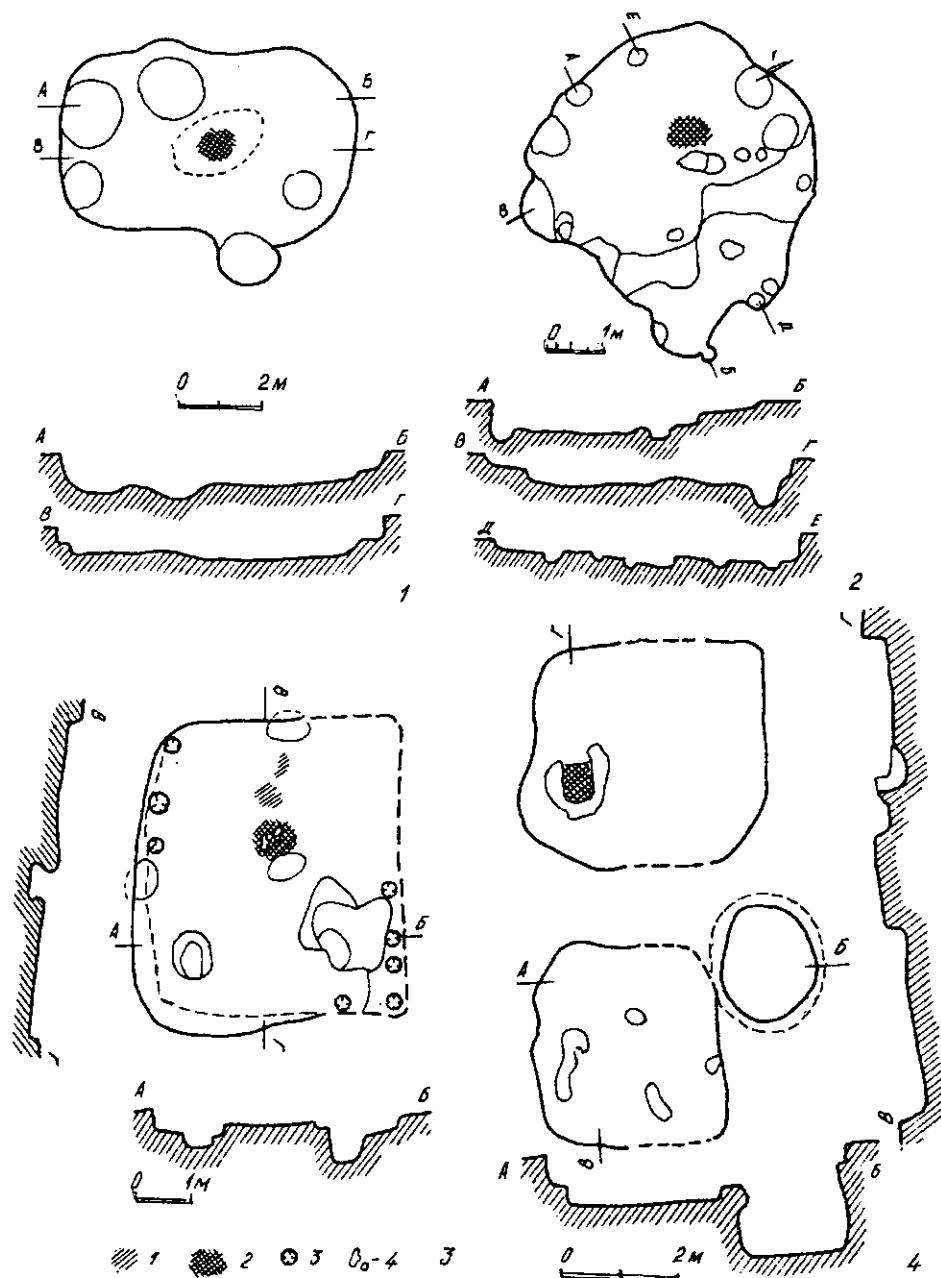

Рис. 2. Порівняння типів жител зарубинецької та попередніх культур: 1 — план та розрізи житла з зарубинецького поселення Ремель (Білоруське Полісся), розкопки К. В. Каспарової; 2 — план та розрізи житла з поморського поселення Линів (Волинь), розкопки Д. Н. Козака; 3 — план та розрізи житла з зарубинецького городища Пилипенкова Гора, розкопки Є. В. Максимова; 4 — план та розрізи житла з лісостепового скіфського городища Трахтемирів, розкопки Г. Т. Ковпакенко. Умовні позначки: 1, 2 — контури житла; 3 — скупчення глини; 4 — залишки вогнища.

ні з довжиною глиняно-каркасних стін 3—5 м. Коло них, а інколи і всередині — господарські ями (рис. 2).

Є. В. Максимов постійно підкреслює подібність скіфського посуду до кухонного зарубинецького, зазначаючи, що на зарубинецьких поселеннях округлобокі низькоплечі горщики з відігнутими назовні вінцями, часто прикрашеними по краях ямками або насічками складають близько 80%. Треба визнати, що це дуже узагальнений опис, який не дає уяви про своєрідність цих посудин. До того

ж у розробленій типології Є. В. Максимова зовсім немає градації — низькоплечі, а є середньоплечі, тобто такі, у яких плічка знаходились близько середини висоти посудини³¹. І дійсно, саме горщики з середнім плечем становлять значну частку серед зарубинецьких на Середньому Дніпрі — 76 з 132-х на могильниках і 11 з 42-х на поселеннях. І лише 19 горщиків з матеріалів могильників та 1 з поселень мають плече, розташоване дещо нижче середини загальної висоти посудини.

Але спадкоємність виразно виявляється в технологічних особливостях виробництва глиняного посуду, а саме у складі глиняного тіста, основною домішкою до якого як у скіфські часи, так і у зарубинецькі, був шамот. Ця домішка є характерною саме для Лісостепу і Степу і не трапляється ані в культурах ясторфського кола, ані у поморській, ані у милоградській АК.

Таким чином, хронологічне зіставлення пам'яток та головних артефактів (топографії та облаштування поселень, похованального обряду, конструкції жител, кухонного посуду тощо) дозволяє зробити висновок, що між лісостеповою культурою Києво-Черкаської групи скіфського часу та зарубинецькою культурою не було хронологічного розриву, а був період політичної та господарської нестабільності. Ці культури були різними за структурою (перша входила до осіло-кочової системи Лісостепу та Степу, а друга — до осілої землеробсько-скотарської системи північної частини Лісу та Лісостепу). Однак окремі схожі елементи у похованальному обряді, а також подібність у технології виробництва кераміки та домобудівництві дають можливість розглядати місцеве населення Середнього Подніпров'я скіфської доби як одного з творців зарубинецької АК, але не перебільшувати його внесок у збереженні культурних традицій попередніх епох.

Північніше Києва, у Прип'ятському Поліссі на схід від Горині і у Верхньому Подніпров'ї до устя Березини напередодні зарубинецької АК були розташовані пам'ятки милоградської АК, варіантом якої була підгірцівська група. У питанні хронологічного стику милоградсько-підгірцівських і зарубинецьких пам'яток учені також не дійшли згоди. О. М. Мельниківська та П. М. Третьякового часу вважали, що милоградська АК у Верхньому Подніпров'ї доживала до I ст. до н. е. — I ст. н. е., співіснувала, але не була генетично пов'язана з зарубинецькою. Це ґрунтувалось на дослідженнях комплексів жител на городищі Милоград, де виявлено у різних співвідношеннях зарубинецьку та милоградську кераміку³².

I ст. н. е. вважає кінцем останніх островків милоградської АК і С. Є. Рассадін, при цьому 3, останній, період культури (III ст. до н. е.—I ст. н. е.), на його погляд, є синхронним зарубинецьким пам'яткам, які з'явилися на Верхньому Подніпров'ї у II ст. до н. е. Про це, на його думку, свідчать провушні сокири-клини з Горошкова, Підгірців, Ст. Красного, фібули з Милограда, античні намистини з Милограда і Асаревичів, скарб знарядь праці з Горошкова³³. За Л. Д. Поболем зарубинецька АК склалася на підгрунті милоградської у середині III ст. до н. е. Це ґрунтуються на тому, що у Чаплинському комплексі знайдено типологічно скіфські речі — дротики, стріли, підковоподібні фібули, кільця з виступами тощо, які свідчили про зарубинецько-скіфські контакти, яких не могло бути вже у II ст. до н. е., коли територія кочових скіфів вже була під владою сарматів³⁴.

За А. М. Обломським фінал милоградської АК за датуючими речами з закритих комплексів (рубчасті браслети, скляні античні буси) відноситься до II ст. до н. е. Ця культура, на його думку, стала однією із складових частин зарубинецької культури Верхнього Подніпров'я, початок якої синхронізується з появою фібул ЗТ з коротким щитком (ЗТ-І)³⁵.

В останні роки ця проблема увійшла до кола дослідницьких інтересів В. Є. Єременка. Базуючись на сучасних європейських розробках латенської хронології, він відстоює висновок, що зарубинецька культура у Верхньому Подніпров'ї почалася лише з середини II ст. до н. е., а фінал милоградської припадає на початок III ст. до н. е., або навіть уже на 300 р. до н. е.³⁶. Саме так він датує латенські речі горизонту Духцов-Мюнзінген, знайдені в Горошкові та Киселівському торфяніку (дротик, фрагмент фібули, латенські браслети з рубчиками). До цього періоду він відносить і речі скіфського часу, які нерідко знайдені разом з найпізнішими латенськими — це орнаментовані браслети 2 варіанту 4 типу за

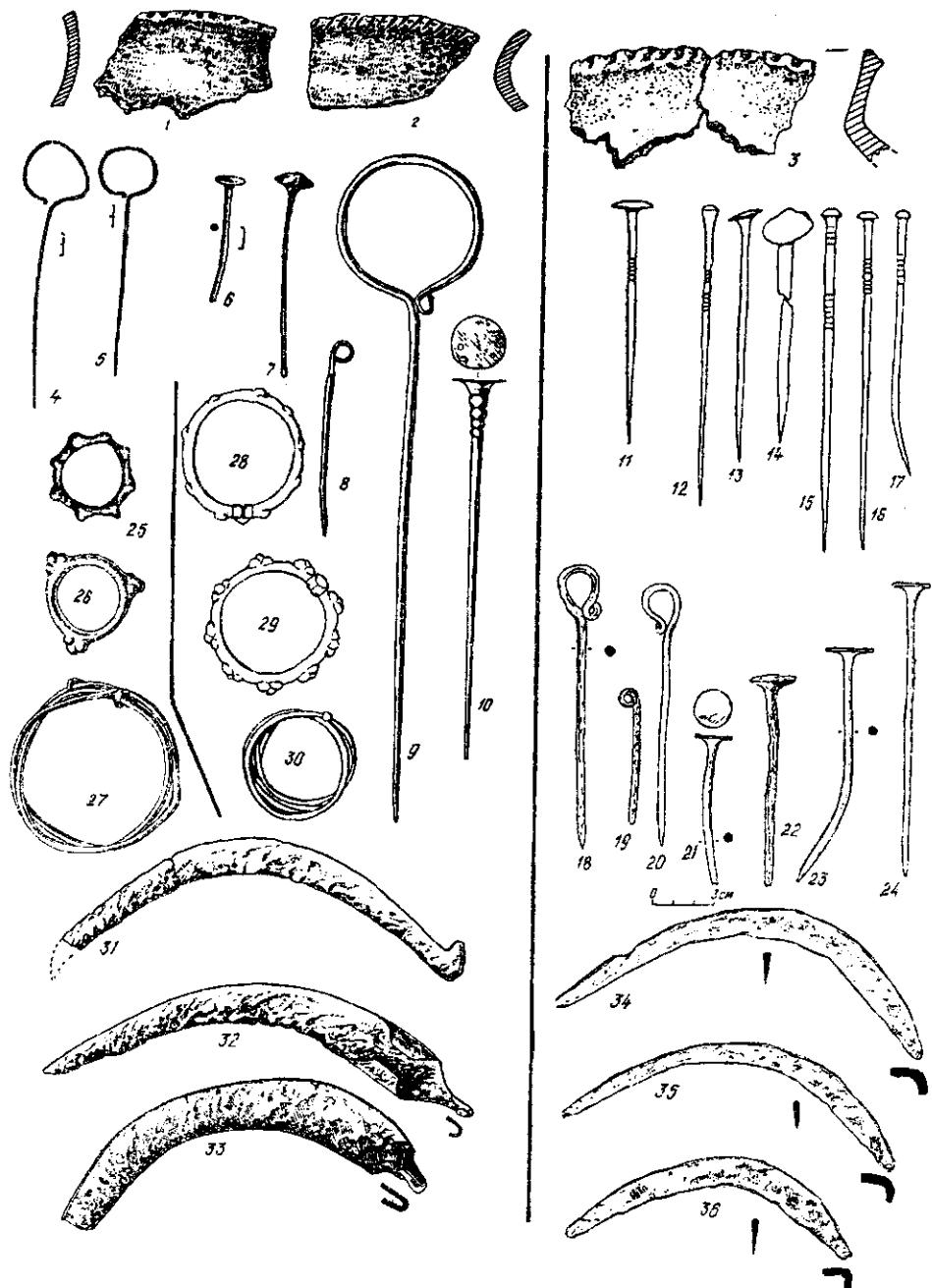

Рис. 3. Порівняння окремих знахідок з пам'яток зарубинецької та попередніх культур: 1, 2 — кухонна кераміка з зарубинецького городища Монастирок; 3 — кухонна кераміка з лісостепового поселення Стеблів; 4—10 — бронзові шпильки з зарубинецьких пам'яток Зарубинці та Дідов Шпіль; 11—17 — бронзові шпильки з лісостепових скіфських пам'яток Журівка, Глеваха, Бересняги, Гуляй Поле; 18—24 — бронзові шпильки з милоградських пам'яток Білорусі; 25—27 — прикраси з Зарубинців та Чаплина; 28—30 — прикраси з лісостепових скіфських курганів Михайлівка та Рижанівка; 31—33 — серпи з зарубинецького городища Чаплин; 34—36 — серпи з милоградського городища Горошків.

В. Г. Петренком, багатовиткові браслети 7 типу, а також цвяхоподібні та посохоподібні шпильки.

З наведеною видно, що дослідниками висловлені різні думки з приводу хронологічного стикування між милоградською та зарубинецькою культурами: від «Археологія», № 2, 1999 р.

більше ніж сторічного хіатусу або через послідовну зміну цих культур до співіснування на якомусь відрізку часу — отже проблема ще далека до остаточного вирішення. Але більш слівним уявляється припущення, за яким момент надходження останніх латенських імпортів, яким би часом вони не датувались, не може означати кінця милоградської АК. Латенські імпорти потрапляли через Скіфію, а вона на початку III ст. до н. е. переживала не найкращі свої часи. Звісно, скіфські події не могли обійтися стороною і милоградців, але культура, безумовно, ще деякий час функціонувала і тим довше, чим дальше знаходились пам'ятки від шляхів просування мігрантів з Середньої Європи. Про подальше функціонування милоградської АК у III ст. до н. е. вказує скарб знарядь праці з городища Горошків (проти чого не заперечує І. В. Єременко, але все ж таки не бере до уваги). Це підтверджують також речі скіфського типу загальні для милоградської і зарубинецької АК (посохо- та цвяхоподібні шпильки, багатовиткові браслети тощо). окремі прикраси латенського зразка могли виготовлятися на місці аж до початку зарубинецької культури, на що вказують відбитки рубчастих браслетів на зарубинецькому посуді. Незаперечним є й те, що в зарубинецькій культурі Верхнього Подніпров'я спостерігаються певні прояви милоградської АК. До них, насамперед, належать топографія городищ обох культур, будова стовпових наземних жител і напівземлянок з центральним опорним стовпом, технологічні особливості посуду (склад домішок у вигляді дрібної дресви і слюдяних бліскіток), орнамент на кухонних горщицях у вигляді групових відбитків нігтя на тулубі, а також окремі схожі за формуєю і орнаметом прясла. Важливим є спільні риси у деталях похованального обряду — усього 29 загальних ознак, 15 з них у зарубинецькій можна по походженню ув'язати з милоградською АК, хоча вони зафіксовані й в інших культурах (табл. 1). Серед них ямний обряд поховання, сполучення округлих і овальних за формуєю могильних ям, з перевагою останніх, і однакова їх орієнтація, кремація небіжчика на стороні та очищення кісток, звичай вкладання в поховання прикрас і уламків посуду могли бути передніми зарубинцями від милоградців. Це неодноразово відмічали дослідники, які займались вивченням цих культур (Л. Д. Поболь, А. М. Обломський, С. Є. Рассадин, О. І. Дробушевський). Проте В. Є. Єременко вважає ці риси «загальними і неконкретними».

У Прип'ятському Поліссі зарубинецькій АК передувала поморська. Вона щодо зарубинецької може розглядатися у 2-х іпостасях, оскільки головна територія поморської АК знаходилась на теренах Польщі, а пам'ятки в Західному Поліссі лише частково перекривалися зарубинецькими. Тобто поморська АК по відношенню до зарубинецької виступає і як місцева, і як прийшла. Пізню дату поморської АК встановлюють за латенськими речами: це духцовські фібули ступеня латен В1 початку III ст. до н. е., а також середньолатенські фібули латену С1в/С2, знайдені на теренах Польщі на могильнику в Нових Добрах воєводства Торунь — фібула типу А-Костжевський і у двох поморських комплексах на поселенні Гневове і в ямному похованні в Соколовіцах воєводства Лешчани типу В-Костжевський³⁷. На Західній Україні на поморському поселенні також знайдено фібулу В-Костжевський. Польські дослідники вважають, що поморська культура продовжувала функціонувати упродовж III ст. до н. е. аж до рубежу III/II ст. до н. е. Вони відзначають зміни у матеріальній культурі, наприклад, потовщення вінець посудин, фацетування країв горловин, які характерні саме для проявів процесу латенізації³⁸, щоправда В. Б. Нікитина свого часу кінець культури відносila до I ст. до н. е.³⁹. Але В. Є. Єременко настоює на початку III ст. до н. е., коли, на його погляд, припинився латенській імпорт у поморську АК, що означало й припинення поморської культури і не звертає уваги на пізніші хронологічні репери⁴⁰. Між тим, наявний не тільки хронологічний стик між зарубинецькою та поморською культурами, а й численні аналогії в окремих категоріях артефактів, на що неодноразово звертали увагу дослідники, особливо Ю. В. Кухаренко, Д. А. Мачинський, К. В. Каспарова⁴¹.

Порівнюючи матеріали цих культур можна відмітити, що стиль прикрас в них був різним, у поморській — ранньолатенським та частково середньолатенським, у зарубинецькій — середньо- та пізньолатенським, але деякі речі, почавши своє існування в поморську добу, продовжували функціонувати ще й в зару-

бинецьку. Наприклад, певні типи намистин, шпильки з голівкою у вигляді петлі чи кільця, окрім форми пряслиць. Знахідки фібул типу А- та В-Костжевський у 3-х (а можливо у 4-х) випадках на поморських пам'ятках свідчать не тільки про хронологічний стик, а й про доживання окремих поморських пам'яток в добу латенізованих культур. Зближує ці культури також топографія поселень і відкритий характер їх облаштування. Для поморської АК були характерні різні типи жител: наземні зі стовповою конструкцією стін, серед яких трапляються і двохкамерні (Конікове, воєводство Кошалінське, Гданськ-Оліве, Одри, воєводство Бидгоське), напівземлянки (Юшкове, воєводство Гданське, Одри, воєводство Бидгоське) і землянки (Познані-Шверчеве, Нови Двор воєводство Опольське)⁴². Подібні будівлі (крім наземних двохкамерних) відомі і на зарубинецьких поселеннях, проте кожний тип був притаманний здебільшого окремому з регіонів. Хоча поселенські комплекси Полісся вивчені ще недостатньо, але у ньому відкрито напівземлянки, можливо, зрубної конструкції з глиnobитно-кам'яними печами (Велемичі II). Поховальний обряд поморської АК (тілоспалення) значно багатший за відтінками в порівнянні з зарубинецьким і налічує 5 головних різновидів⁴³, в яких важливу роль виконують різні за формою урни та засоби облаштування могил. При цьому розмаїтість поховального обряду зафіковано на всій території культури, однак виокремлюється район формування АК у Гданському Помор'ї, де більше поховань у кам'яних ящиках, і південно-східний регіон, де більше поховань під кльошами. І хоча зараз у науковій польській літературі панує єдина назва АК — «поморська», для зручності будемо називати перший — регіоном ящикових поховань, а другий — кльошових поховань, які колись вживалися в наукових працях. У зарубинців небагато урнових поховань, а основну кількість становлять ямні тілоспалення без залишків поховального вогнища. У поморській АК також трапляються ямні тілоспалення (блізько 2,5% усіх поховань у гальштаті і до 10% у латені), в яких нерідко залишки кремації перемішані з вугіллям та попелом від поховального вогнища, що в зарубинецькій АК зафіковано практично лише в могильнику Чаплин. Тобто зарубинецький поховальний обряд є своєрідним, і тим не менше в зарубинецькому і поморському поховальних обрядах налічується 48 спільніх рис (при цьому з верхньодніпровським зарубинецьким регіоном тільки 21). Але за тенденціями розподілу лише 20 з них могли б вважатися такими, що перейшли з поморського, якби вони траплялися тільки у ньому (табл. 1). Але 6 ознак у зарубинців знаходились у таких же сполученнях, як і у поморців. Проте покриття урнових поховань уламками великих посудин (імітація кльошів) та обкладання їх великими черепками (імітація ящиків) є безумовно відгуками рис поморського поховального обряду.

Найбільша спільність між поморською та зарубинецькою АК спостерігається в керамічних комплексах, на що особливо звертали увагу дослідники. Автором цієї статті було проведено порівняння посуду з різних регіонів зарубинецької АК (1569 цілих екз.) і з різних регіонів поморської АК (401 екз.) за математико-статистичним методом. Поморський посуд дещо відрізняється від зарубинецького за структурою. У зарубинецькому превалює посуд класу А, тобто посудини з шийками, а в поморському, особливо в регіоні кльошових поховань, досить багато посуду без шийок і без шийок і плічок (класи Б і Г). Схожість за класами та за категоріями (за розподілом горщикоподібних і мископодібних) становить блізько 80% з регіоном ящикових поховань і блізько 60% з регіоном кльошових поховань. Більша відмінність у розподілі посуду за окремими видами. Середньодніпровський зарубинецький посуд має схожість блізько 33%, поліський — 24—25%, а верхньодніпровський — тільки 21—23% відповідно з комплексом кожного з поморських регіонів. За типами розподіл дещо інакший. Найбільш блізький поморському є посуд поліського варіанту зарубинецької культури: з керамікою регіону ящикових поховань за типами подібність становить 21%, причому кількість посудин подібних типів в поліських могильниках становить блізько 25%; з керамікою регіону кльошових поховань подібність за типами — 24%, кількість посудин цих типів у Поліссі — майже 36%. У Середньому Підніпров'ї схожість за типами трохи менша, однакова і з регіоном ящикових і з регіоном кльошових поховань — по 19%, але кількість посуду аналогічного типу першого регіону — блізько 23%, аналогічного другому — блізько 29%.

Подібність же верхньодніпровської зарубинецької кераміки поморській ще менша: за типами з посудом регіону ящикових поховань — близько 8% (кількість екземплярів цих типів у верхньодніпровському комплексі становить 18%), за типами з посудом регіону кльошових поховань — близько 7% (кількість екземплярів — 16,5%).

Тобто поморська АК в широкому її розумінні вплинула на формування всієї зарубинецької АК, але з огляду на наслідки порівняльного аналізу поховального обряду та керамічних комплексів, він був різний за значенням для кожного з зарубинецьких регіонів. І найменшим цей вплив виявився для верхньодніпровського регіону, тобто не був таким великим, як це здавалося А. М. Обломському.

З викладеного вище можна зробити ряд висновків. Аналіз датуючих речей місцевих культур, що передували зарубинецькій, виявляє на початку III ст. до н. е. різке припинення латенського імпорту, що може свідчити про нестабільність у житті автохтонних племен в цих регіонах (хоча у поморській культурі в невеликій кількості він продовжував надходити). Але це не означало припинення функціонування культур, доказом чого слугують деякі прикраси, знаряддя праці та зброя широкого хронологічного вжитку, які були в обігу в місцевих культурах за скіфської доби і продовжували функціонувати в зарубинецький час.

Типологічна спадкоємність артефактів між місцевими АК скіфської доби та зарубинецькою свідчить про певний внесок перших у формування зарубинецької АК. Внесокожної з них є різним в окремих регіонах зарубинецької АК, однак більш вагомий саме у своєму, місцевому, хоча вклад поморської АК відчутний в кожному з регіонів. Ця спадкоємність не мала б місця у випадку при-внесення зарубинецької АК ззовні у готовому вигляді. Але зарубинецька культура не є етапом еволюційного розвитку жодної з попередніх. Кожна категорія її матеріальної культури є наслідком синтезу і інтеграції рис кількох АК (в тому числі і прийшлих, про що буде йтися іншим разом) і створення нового особливого явища. Серед дослідників превалують погляди, що значення і вага автохтонного населення визначається кількістю в ній рис місцевих АК попередньої доби. До деякої міри це дійсно так, але і не тільки так.

Збереження окремих елементів попередніх АК, без сумніву, свідчить про роль цих АК, як субстратів, навіть коли між попередніми та наступними АК дослідниками не зафіксовано поки що безпосередніх хронологічних стиків за точно датуючими речами. Однак кількість елементів попередніх АК не може бути значною, адже змінюється доба, змінюються пріоритети в усіх галузях життя людей, що фіксується в матеріальних залишках, які в своїй основі мають уже зовсім інші риси, ніж у попередні часи. Нова культура засвідчує силу творчої енергії аборигенів зберегти себе і перейняти нове від прийшлого елементу. Якщо ця творча сила достатньо велика з обох сторін, то створюється інтеграційна, синтезована культура, яка є відмінною і від автохтонних і від прийшлих, як це сталося у випадку з зарубинецькою культурою.

Примітки

¹ Довженок В. Й. Землеробство Древней Руси.— К., 1961.— С.14—53.

² Хвойка В. В. Поля погребений в Среднем Поднепровье // ЗРАО.— Т.12.— Вып.1—2.— СПб., 1901.— С.172—190; Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена.— К., 1913.— С. 43.

³ Спицын А. А. Обозрение некоторых губерний и областей России в археологическом отношении // ЗРАО.— 1899.— Т. 11 — С.266.

⁴ Спицын А. А. Памятники латенской культуры в России // ИАК.— Вып. 12.— СПб., 1904.— С.78—86; Спицын А. А. Поля погребальных урн // СА.— 1948.— Т. 10.— С. 57—72.

⁵ Reinecke P. Aus der russischen Literatur. Gräberfelder vom Ende der La Tene Zeit und aus der jüngeren römischen Kaiserzeit im Gouvernement Kiev // Meinzer Zeitschrift.— 1906.— № 1.— С . 42—50.

⁶ Даниленко В. Н. Памятники ранней поры железного века в южной части Полесья УССР // Доклады 6 научной конференции ИА АН УССР.— К., 1953.— С. 197—208.

- ⁷ Поболь Л. Д. Славянские древности Белоруссии.— Минск, 1971, 1973, 1974.
- ⁸ Кухаренко Ю. В. К вопросу о происхождении зарубинецкой культуры // СА.— 1960.— № 1.— С. 289—300; Кухаренко Ю. В. Зарубинецкая культура // САИ.— 1964.— С. 54.
- ⁹ Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге.— М.—Л., 1966.— С. 213—215, 219.
- ¹⁰ Обломский А. М. Периодизация и характер развития зарубинецкого керамического комплекса Чаплинского могильника // Раннеславянский мир. Материалы и исследования — М., 1991.— С. 7—35; Еременко В. Е., Журавлев В. Г. Хронология могильника Чаплин верхнеднепровского варианта зарубинецкой культуры // Проблемы хронологии эпохи латена и римского времени.— Спб., 1992.— С. 55—79; Каспарова К. В. О времени возникновения зарубинецкой культуры // Археологические вести ИИМК РАН.— СПб., 1993.— № 2.— С. 171, 172; Обломский А. М. О некоторых спорных вопросах классификации керамики, периодизации и хронологии Чаплинского могильника // ПАВ. Stratum.— СПб.—Кишинев, 1997.— С. 138—146.
- ¹¹ Максимов Е. В. Античний імпорт на Середньому Придніпров'ї в зарубинецький час // Археологія.— 1963.— Т. 15.— С. 110—123.
- ¹² Godłowski K. Archeologia pierwotna i wczesnosredniowiecza. Cz. IV. Okres latenski w Europie.— Krakow, 1977.— S. 111—120.
- ¹³ Каспарова К. В. Зарубинецкая культура в хронологической системе культур эпохи Латена // АСГЭ.— 1984.— Вып. 25.— С. 108—117; Каспарова К. В. О хронологии и связях зарубинецкой культуры // Zieme Polskie we wczesnej epoce zelaza i ich powiazania z innymi terenami.— Rzeszow, 1992.— S. 291; Каспарова К. В. О времени возникновения зарубинецкой культуры // Археологические вести ИИМК РАН.— СПб., 1993.— № 2.— С. 172—177.
- ¹⁴ Щукин М. Б. На рубеже эр // РАБ.— 1994.— № 2.— С. 51, 109, 110.
- ¹⁵ Еременко В. Е. Процесс латенизации археологических общностей позднего предпримского времени Восточной Европы и сложение зарубинецкой культуры.— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— Ленинград, 1990.— С. 8, 13, 14.
- ¹⁶ Максимов Е. В. Хронология древностей зарубинецкой культуры в Среднем Приднепровье // МИА.— М.—Л., 1969.— № 160.— С. 18, 20, 21; Поболь Л. Д. Славянские древности Белоруссии (ранний этап зарубинецкой культуры).— Минск, 1971.— С. 174.
- ¹⁷ Каспарова К. В. О времени возникновения...— С. 174.
- ¹⁸ Пачкова С. П. Методика хронологізації кераміки зарубинецької культури // Археологія.— 1991.— № 1 — С. 62—71; Обломский А. М. О некоторых спорных вопросах ..— С. 140.
- ¹⁹ Дробушевский А. И. Нижнее Посожье на рубеже н.э.— Автореф. ... дис. канд. ист. наук.— Минск, 1998.— С. 12.
- ²⁰ Buyna Y. Spiegelung der Sozialstruktur auf latenezeitlichen Gräberfelder im. Karpatenbecken // PA.— 1982.— R. LXXIII.— С. 2 — S. 335, 343.— Abb. 4.— Taf. 3.
- ²¹ Кухаренко Ю. В. К вопросу о происхождении...— С. 294; Амброз А. К. Фибулы юга Европейской части СССР // САИ.— 1966.— С. 22—23.
- ²² Haffner A. Zur absoluten Chronologie der Mittellatenezeit // Archäologisches Korrespondenzblatt.— 1979.— № 9.— S. 405—409.
- ²³ Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже н. э.— К., 1972 — С. 111—119, 120, 123; Максимов Е. В. Про підснову зарубинецької культури Середнього Подніпров'я // Археологія.— 1988.— № 62.— С. 8, 9; Максимов Е. В. Актуальні питання вивчення зарубинецької культури // Археологія.— 1991.— № 4.— С. 8.
- ²⁴ Каспарова К. В. К вопросу о происхождении и этнической принадлежности зарубинецкой культуры // Гомельщина: археология, история, памятники.— Гомель, 1991.— С. 22.
- ²⁵ Еременко Е. В. «Кельтская вуаль» и зарубинецкая культура.— СПб., 1997.— С. 65, 66.
- ²⁶ Каспарова К. В. О времени возникновения ...— С. 178.

²⁷ Щукин М. Б. Центральная и Восточная Европа на рубеже нашей эры.— Автореф. дисс... докт. ист. наук.— Л., 1991.— С. 2—3; Щукин М. Б. На рубеже эр...— С. 114—116.

²⁸ Археологія Української РСР.— К., 1971.— Т. 1.— С. 395—400.

²⁹ Ковпаниенко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья.— К., 1989.— С. 3, 13.

³⁰ Ковпаниенко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Памятники скифской эпохи...— С. 25.

³¹ Максимов Е. В. Среднее Поднепровье...— С. 127; Максимов Е. В. Керамика зарубинецкой культуры // Археология.— 1981.— № 39.— С. 41—53.

³² Третьяков П. Н. Локальные группы верхнеднепровских городищ и зарубинецкая культура // СА.— 1960.— № 1.— С. 40; Третьяков П. Н. Восточные славяне и балтийский субстрат // СЭ.— 1967.— № 4.— С. 161—168; Мельниковская О. Н. О взаимосвязи милоградской и зарубинецкой культур в Южной Белоруссии (по материалам раскопок Милоградского городища) // СА.— 1963.— № 1.— С. 32—42; Мельниковская О. Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке.— М., 1967.— С. 161—168.

³³ Рассадин С. Е. Милоградская культура (актуальные проблемы исследования).— Автореф. дисс... канд. ист. наук.— К., 1978.— С. 8—10.

³⁴ Поболь Л. Д. Славянские древности...— С. 173.

³⁵ Обломский А. М. О хронологическом соотношении милоградской и зарубинецкой культуры в Верхнем Поднепровье // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР.— К., 1981.— С. 91, 92.

³⁶ Еременко В. Е. «Кельтская вуаль»...— С. 56—62; Еременко В. Е. Относительная и абсолютная хронология Европейской Скифии: взгляд со стороны // Петербургский археологический вестник.— Stratum.— Спб.— Кишинев, 1997.— С. 52.

³⁷ Dąbrowska T. Wczesne fazy kultury przeworskiej.— Warszawa, 1988.— S. 17.

³⁸ Dąbrowska T. Wczesne fazy kultury przeworskiej.— Warszawa, 1988.— S. 17; Czopek S. Poludniewo-wschodnia strefa kultury pomorskiej.— Rzeszow, 1992 — S. 220.

³⁹ Никитина В. Б. Поморская культура.— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— М., 1965.— С. 12, 13.

⁴⁰ Еременко В. Е. «Кельтская вуаль» ...— С. 77.

⁴¹ Кухаренко Ю. В. К вопросу о происхождении зарубинецкой культуры // СА.— 1960.— № 1.— С. 289—300; Кухаренко Ю. В. Зарубинецкая культура // САИ.— 1964.— С. 54; Мачинский Д. А. К вопросу о происхождении зарубинецкой культуры // КСИА.— 1966.— Вып. 107.— С. 4—7; Каспарова К. В. Хронология зарубинецкой культуры Припятского Полесья (по материалам могильников).— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— Л., 1981.— С. 12—21.

⁴² Prahistorya ziem Polskich.— Ossolineum, 1979.— Т. IV.— S. 152, 172.

⁴³ Никитина Г. Ф. Погребальный обряд культур полей погребений Средней Европы в I тыс. до н. э.— первой половине I тыс. н. э. // Погребальный обряд культур полей погребений Средней Европы в I тыс. до н. э.— I тыс. н. э.— М., 1974.— С. 34—54.

Табл. 1. Порівняння похованального обряду археологічних культур за ознаками, характерними для зарубинецької культури

Ознаки	Зарубинецька АК			Милоградська АК Верхнього Дніпра	Поморська АК	Скіфська лісостепова АК
	Полісся	Середнє Дніпро	Верхнє Дніпро			
1.1	+++	+++	+++	+++	+++	
2.1	+++	+++	+++	+++	+++	+
3.1	+++	+++	+++	+++	+++	

Ознаки	Зарубинецька АК			Милоградська АК Верхнього Дніпра	Поморська АК	Скіфська лісостепова АК
	Полісся	Середнє Дніпро	Верхнє Дніпро			
4.1	+++	+++	+++	+++	++	+
5.1	+++	+++	+++	++	++	
7.1	+++	+++	+++	+++	++	
9.1	+++	+++	+++	++	++	++
10.1	+++	+++	+++	+	+++	
11.2	+++	+++	+++			
12.1	+++	+++	+++			
13.2	+++	+++	+++	.		
6.1	+++	+++	x	+++		
14.1	+++	+++		++		
15.1	+++	+++				
16.1	+++	+++			+++	
17.1	+++	++			++	
18.1	+++	++			++	
20.1	+++	+++			+	
20.3	+++	+++				
21.1	+++	+++			+	
8.1	++	+++	+++		+	x
8.2	++	++	++			x
8.3	++	++	x			
10.2	++	++	++	+	+	
19.1	++	++			+	
19.2	++	++			+	
19.3	++	++			+	
23.12	++	++				
23.13	++	++			+	
5.3	++	+	+	+		
6.2	+	+	+++	+		
17.2	x	++			++	
23.1	x	++	x	+		+++
23.2	x	++			++	
5.2	+	+	++	+++	++	
11.1	+	+	++	+++		
13.1	x	x	++			
12.2	+	+	++	+++	+	
4.2	+	+	x		+++	+
7.2	+	+	++	x	++	+
9.2	+	+	+	++	+++	++
11.3	+	+	+			

Ознаки	Зарубинецька АК			Милоградська АК Верхнього Дніпра	Поморська АК	Скіфська лісостепова АК
	Полісся	Середнє Дніпро	Верхнє Дніпро			
10.3	+	+	+	-		
22	+	+	+		+	
18.2	+	+			+	
2.5	+	x	+	+?	+	x
7.3	+	x	+	+		+
8.4	x	+	+	+++	+++	x
7.4	x	x	+			x
10.4	x	x	+	++		
10.5	x	x	+	+		
13.3	x	x	+			
23.10	+	+				
3.2	x	x	x	+?	+	
2.4	x	x		x		x
4.3	x	x			+	
15.2	x	x			+++	
16.2	x	+			x	
23.3	x	x	+	++		
23.4	x	+	x	x		+
23.14	+	x	x	+	+	
21.3	x	x			+	
23.7	x	x				
2.2	o	x				+
12.4	x					
16.4	x					
18.3	x				+	
20.2	+				+	
20.4	x					
2.3		x?				+++
14.2		+			++	
18.4		+			+	
23.6	o	o				++
23.8	o	o			++	
23.9	o				++	

Перелік ознак похованого обряду, використаний у таблиці 1.

- 1 - Вид могильника: 1.1 - ґрунтові поля поховань з переважанням обряду кремації.
- 2 - Різновиди поховань: 2.1 - спалення небіжчика на стороні;
2.2 - спалення на місці поховання;
2.3 - інгумация небіжчика;
2.4 - поховання черепа (перепалено або не перепалено);
2.5 - кенотаф.
- 3 - Кількість небіжчиків в одному похованні: 3.1 - індивідуальне поховання;
3.2 - кілька чи парне поховання.

4 - Тип поховання:	4.1 - ямний; 4.2 - урновий; 4.3 - ямно-урновий.
5 - Форма могильної ями:	5.1 - прямокутна або витягнута, овальна; 5.2 - квадратова або округла; 5.3 - слідів поховальної ями не відмічено.
6 - Орієнтація могильної ями:	6.1 - схід—захід з відхиленнями; 6.2 - північ—південь з відхиленнями.
7 - Присутність залишків вогнища у ямному похованні:	7.1 - «чисте» без залишків поховального вогнища; 7.2 - з домішками попелу і вугілля серед кісток; 7.3 - залишки вогнища в засипці поховальної ями; 7.4 - залишки вогнища в купці окремо від кісток.
8 - Розміщення залишків кремації у ямному похованні:	8.1 - одне лінзовидне (компактне) скучення; 8.2 - кілька лінзовидних скучень кісток на дні могили; 8.3 - кістки у маленькому поглибленні (у ямці) на дні могили; 8.4 - кістки розсипані по дну могильної ями; 8.5 - залишки кремації в засипці могильної ями.
9 - Наявність інвентаря в ямному похованні:	9.1 - наявний; 9.2 - відсутній.
10 - Склад інвентаря в ямному похованні:	10.1 - кераміка (посуд); 10.2 - фібули та інші прикраси; 10.3 - деталі одягу; 10.4 - знаряддя праці; 10.5 - зброя.
11 - Місцезнаходження інвентаря в ямному похованні:	11.1 - разом з залишками кремації; 11.2 - в протилежному боці від кісток; 11.3 - разом з залишками кремації і в протилежному боці від кісток.
12 - Стан керамічного посуду в ямній могилі:	12.1 - ціла або така, що реставрується (тобто не розбита свідомо); 12.2 - уламки окремих посудин; 12.3 - посуд не перепалений; 12.4 - посуд перепалений.
13 - Сліди перебування поховального посуду у поховальному вогнищі:	13.1 - інвентар перепалено; 13.2 - без слідів перепалення; 13.3 - частина перепалена (здебільше прикраси, деталі одягу тощо), а частина не перепалена (посуд, знаряддя праці тощо).
14 - Вид урни:	14.1 - горщикоподібна посудина; 14.2 - мископодібна посудина.
15 - Деталі обряду урнових поховань:	15.1 - урна не накрита; 15.2 - урна накрита посудом (цілим або уламком); 15.3 - урна накрита камінням, або крім посуду камінням.
16 - Характер кремації в урні:	16.1 - «чисті» кістки; 16.2 - кістки з залишками вогнища; 16.3 - урна обсипана залишками вогнища; 16.4 - залишки вогнища в засипці поховання.
17 - Наявність інвентаря в урновому похованні:	17.1 - наявний; 17.2 - відсутній.
18 - Склад інвентаря в урновому похованні:	18.1 - кераміка (посуд крім урни та покришки); 18.2 - фібули та інші прикраси; 18.3 - деталі одягу; 18.4 - знаряддя праці; 18.5 - зброя.
19 - Місцезнаходження інвентаря в урновому похованні:	19.1 - в урні; 19.2 - поза урною; 19.3 - і в урні і поза урною.
20 - Стан керамічного посуду в урновій могилі:	20.1 - ціла або така, що реставрується (тобто не розбита свідомо); 20.2 - уламки окремих посудин; 20.3 - не перепалений; 20.4 - перепалений.
21 - Сліди перебування іншого інвентаря у поховальному вогнищі:	21.1 - інвентар перепалено; 21.2 - без слідів перепалення; 21.3 - частина перепалена (здебільше прикраси, деталі одягу тощо), а частина не перепалена (знаряддя праці тощо).
22 - Диференціація поховань за кількістю інвентаря.	
23 - Окремі риси поховального обряду:	23.1 - кістки від м'ясної їжі; 23.2 - перепалені кістки тварин та птиці; 23.3 - невелике каміння; 23.4 - шматочки вохри; 23.6 - залишки обгорілих дерев'яних споруд (плах або колод); 23.7 - залишки кремації в ямному похованні під посудиною; 23.8 - залишки кремації під кльошем;

- 23.9 - залишки кремації у кам'яному ящику чи імітація його шляхом обкладення черепками;
- 23.10 - посуд у похованні зі слідами ритуального пошкодження (з пробоїнами у дніші або у стінках, з відламаними ручками або частини вінця тощо);
- 23.11 - пошкодження зброя або іншого інвентаря;
- 23.12 - наявність «анатомічного» порядку в укладанні залишків кремації в ямному похованні;
- 23.13 - наявність «анатомічного» порядку в укладанні залишків кремації в урновому похованні;
- 23.14 - сліди від зовнішніх позначок поховань «надолбів».

Умовні позначки: +++ — явище превалює; ++ — явище займає значне місце; + — явище існує, але в невеликій кількості; x — поодинокі випадки; 0 — імітація поховального звичаю.

C. P. Пачкова

УЧАСТИЕ МЕСТНОГО КОМПОНЕНТА В ФОРМИРОВАНИИ ЗАРУБИНЕЦКОЙ КУЛЬТУРЫ

Начало зарубинецкой культуры по материалам поселений определяется обломками античных амфор с клеймами, наиболее ранние из которых датируются 30—20 гг. III в. до н. э. Согласно современной хронологии среднелатенских фибул, примерно к этому же времени относятся и первые погребения на могильниках.

Анализ датирующих вещей местных культур (скифской лесостепной, милоградской и поморской), которые предшествовали зарубинецкой, показывает на резкое прекращение поступления на них латенского импорта в начале III в. до н. э. Это может свидетельствовать про нестабильность жизни племен этих регионов, но не про уход всего населения с этих территорий и про конец функционирования самих культур.

Типологическая преемственность в артефактах между предшествующими местными культурами и зарубинецкой, говорит об определенном вкладе первых при формировании зарубинецкой культуры. Влияние каждой из местных культур было различным по значимости, но наиболее ощутимо именно на своей территории. И все же поморский компонент ощутимый во всех регионах зарубинецкой культуры, хотя субстратом он являлся только для части Припятского Полесья и полностью пришел для территории Поднепровья. Роль автохтонного населения проявляется также и в том, что зарубинецкая культура является новой синтезированной и синкретической, которая не повторяет и не продолжает предшествующие и не копирует ни одну из привнесенных извне.

S. P. Pachkova

THE CONTRIBUTION OF THE LOCAL COMPONENT TO THE FORMATION OF THE ZARUBYNTSI CULTURE

Given the materials from the settlements, one can attribute the beginning of the Zarubyntsi Culture by the fragments of the antique amphorae with stamps; the earliest fragments are datable to the 30-20s of the third century BC. According to modern chronology of the Middle Laten fibulas, the first burials on the Culture's burial mounds date from the same period.

The analysis of datable materials of the local cultures (Forest Steppe Scythian, Mylohrad and Pomorie) – predecessors of the Zarubyntsi Culture – shows the cessation of supplies of the Laten imports at the beginning of the third century BC. Conceivably the cessation may be attributed to the vulnerable positions of the tribes in these regions rather than the depopulation of the territories or disappearance of the cultures.

Typological continuity of the artifacts the Zarubyntsi Culture and its local predecessors says that the later contributed to the formation of the Zarubyntsi Culture. The impacts differed from culture to culture and were most pronounced at the native territory of each culture. Nevertheless, the component of the Pomorie Culture is pronounced throughout the regions of the Zarubyntsi Culture, although it had only been a substrate partially for Prypiat Polissia and formed a fully arrived component for the Dnieper regions. The role of the autochthon population manifested itself in the fact that the Zarubyntsi Culture became a new synthetic and syncretic culture that was not a copy of its predecessor nor it continued the traditions of the predecessors.

ДО ПОХОДЖЕННЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ПАМ'ЯТОК ВОЛИНЦЕВСЬКОГО ЕТАПУ КУЛЬТУРИ ЛІТОПИСНИХ СІВЕРЯН

О. В. Сухобоков

Розглядаються питання походження та сучасної інтерпретації волинцевських пам'яток (кінець VII — середина VIII ст. н. е.), які, на думку автора, репрезентують ранні етапи історичного розвитку слов'ян Дніпровського Лівобережжя — сіверян «Повісті минулих літ».

У культурно-стратиграфічній колонці східнослов'янських старожитностей Дніпровського Лівобережжя другої половини I тис. н. е. особливе місце посідають волинцевські пам'ятки, які все ще становлять предмет дискусій поміж археологами-славістами. Це викликано деякими культурними (у суті археологічному сенсі) їх особливостями і, перш за все, своєрідністю керамічного комплексу, в якому поєднані ліпний та гончарний посуд власного виробництва, що виокремлює названі пам'ятки з кола слов'янських археологічних культур вказаного часу, котрим, в цілому, була притаманна лише ліпна технологія виготовлення керамічного начиння.

Оригінальність волинцевської кераміки полягає також і в тому, що гончарний посуд ані за формами, ані за орнаментацією не має ліпних прототипів не лише в регіоні Лівобережної України, але взагалі у межах території східнослов'янського розселення, як на пам'ятках безпосередньо передуючих, так і на синхронних іноетнічних.

Проте гончарний посуд є вагомою і специфічною, але не головною, рисою волинцевського керамічного комплексу: його основу складає ліпна кераміка, яка має досить виразний слов'янський вигляд, у чому збігаються думки багатьох фахівців.

Незважаючи на те, що порівняно з початком 70-х рр.¹ джерельна база вивчення волинцевських пам'яток значно зросла, все ще дискутуються питання походження та генетичних зв'язків цих старожитностей з пам'ятками передуючих або синхронних археологічних культур.

Певний підсумок вивчення волинцевських пам'яток на початок 80-х рр. підвелася С. П. Юренко². Один з її висновків зазначав, що специфіка волинцевських пам'яток полягає у досить помітному інокультурному компоненті, який вказує на певну етнокультурну неоднорідність населення Лівобережної України в останній третині I тис. н. е.

Останнє яскраво підтверджують матеріали новітніх розкопок Битицького городища поблизу м. Суми, яке свого часу було введено в науковий обіг ще І. І. Ляпушкіним на початку 50-х рр.³ і дослідження якого були поновлені Лівобережною слов'яно-руською експедицією Інституту археології АН УРСР 1984 р., коли під час розвідкових обстежень було знайдено скарб прикрас та знарядь праці⁴.

Було також прокопано 5 розрізів оборонної лінії. На самому городищі закладено 6 розкопів загальною площею понад 6000 м² (1985—1993 рр.). Найбільш заселеною була північна частина: саме тут виявлено більшість житлових та господарських споруд доби раннього середньовіччя. Повністю розкопано 48 житлових приміщень (із 62).

На городищі візуально та із застосуванням методів електромагнітних резонансів було виявлено ще 107 заглиблених споруд, які на плані групуються по 2—4—6 (рис. 1). Безумовно, кількість жител слід збільшити за рахунок назем-

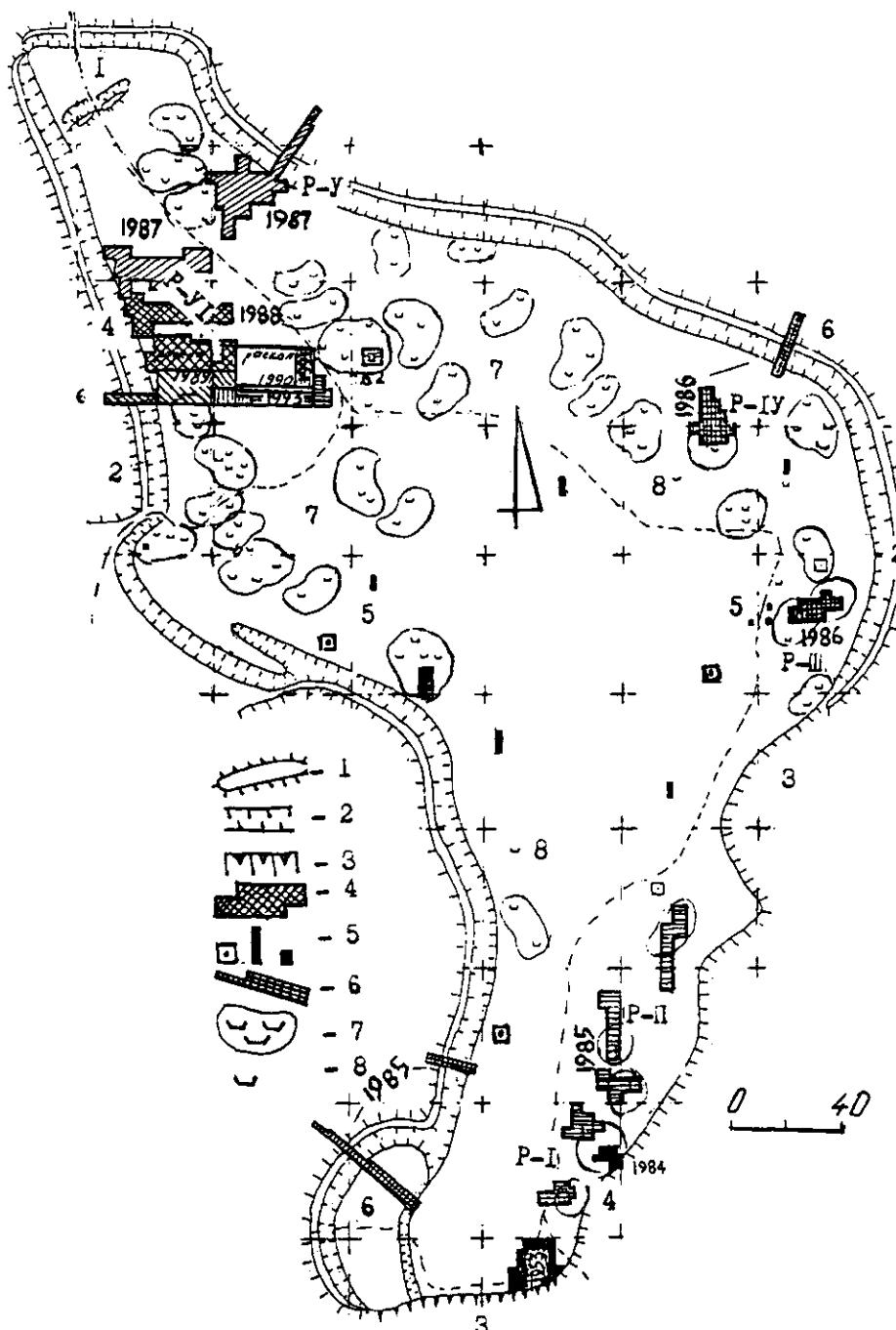

Рис. 1. Битиця-І. План городища та розкопів. Умовні позначки: 1 — вал та рів; 2 — рів; 3 — ескарпи; 4 — розкопи (I—IV); 5 — шурфи; 6 — розрізи укріплень (1—5); 7 — скупчення заглибин на поверхні (залишки жител-напівземлянок); 8 — окремі заглиблення.

наземних або слабозаглиблених споруд «юртоподібного» типу, які без зняття верхнього шару виявити неможливо, але, виходячи із співвідношення вже розкопаних жител обох типів (10:1 або 10:1,5), можна припустити наявність ще 15—20 наземних приміщень житлового призначення. Це дає можливість говорити про наявність на городищі загалом 180—200 жител, які разом з розкопаними становлять 38 груп.

Переважна більшість жител — це квадратні або прямокутні споруди напів-

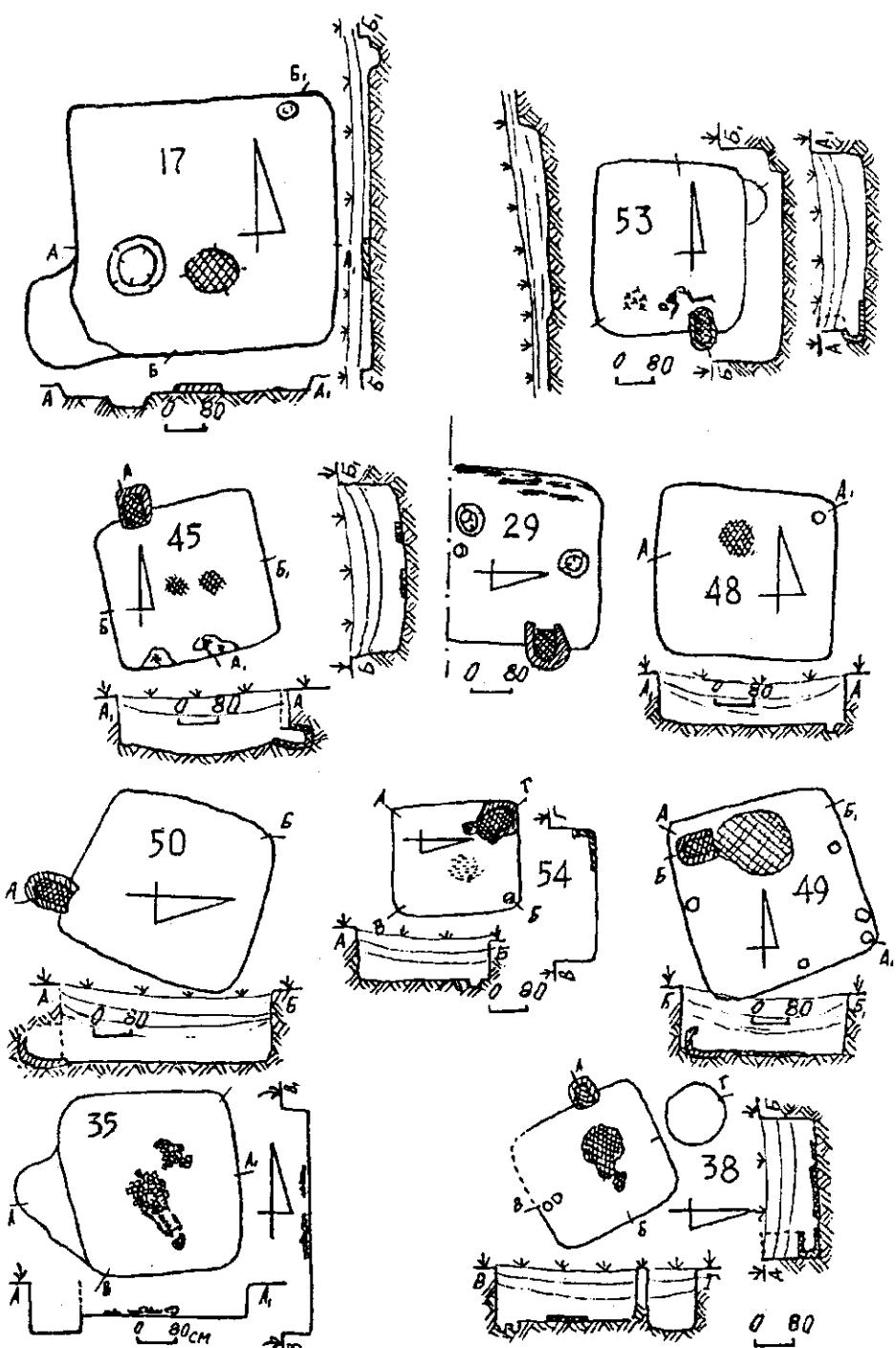

Рис. 2. Битиця-І. Плани та профілі деяких жител напівземлянкового типу.

землянкового типу, заглиблені на 0,45—1,6 м, площею від 12 до 40 м². Майже всі вони в кутках мали підбивні або вирізані в материкових останцях печі (рис. 2). У деяких житлах разом із стаціонарною піччю виявлено залишки відкритих вогнищ, але такі випадки поодинокі.

Відкріті вогнища переважно властиві житлам «юртоподібного» типу, в яких вони займали центральне місце. Долівка таких жител знаходилася на глибині 0,4—0,6 м, що дає підстави розглядати їх як наземні споруди (рис. 3). Іноді за

периметром простежено ямки від не дуже товстих деревин, у деяких випадках — під завалом обпаленої глини. Формою такі приміщення наближаються до кола; площа становить 16—36 м². Вогнища являли собою скучення попелу та вугілля, які заповнювали блюдцеподібні заглиблення (до 0,05—0,1 м) у центральній частині приміщень.

Таким чином, на городищі відмічено дві традиції у житлобудівництві: одна — суто слов'янська, притаманна в розглядуваному регіоні волинцевським та роменським поселенням, і друга — яка має місце на пам'ятках кочового або напівосілого населення причорноморських степів.

Споруди господарського призначення представлени ямами різної форми та глибини. Більшість з них мають у профілі форму зрізаного конуса з рівними стінками, іноді — підбій, часто — заплічка; одна з таких споруд (№ 20) може розглядатись як земляна піч (рис. 3, а). Такі печі-тондири не властиві слов'янським пам'яткам: вони притаманні іншій культурі і у значній кількості були виявлені К. Красильниковим на салтівських поселеннях Луганщини.

У 4 наливземлянкових приміщеннях було розчищено людські рештки (№ 29, 30, 35, 39). Стан кістяків у житлах № 30 та 39 свідчить про раптову насильницьку загибель їх мешканців. В інших випадках мають місце: тілопокладення у житлі № 35 та урнове тілоспалення у житлі № 29. В останньому за урну було використано звичайну миску корчагоподібного типу з лискованою поверхнею. Це — перше, після досліджень Д. Т. Березовця у 1948 р. Волинцевського могильника, поховання такого типу, яке, до того ж, має деякі відмінності порівняно з іншими похованнями даного могильника⁵. Безперечно, тут ми маємо справу з варіантом похованального обряду носіїв пам'яток волинцевського типу. Це підкреслює і спосіб поховання — у житлі. Останнє ні за параметрами, ані за складом знахідок, ані конструктивно не відрізняється від інших споруд житлового призначення.

У житлі № 53, під час розчистки, серед розрізнених кісток (зруйноване поховання?) було знайдено 7 пустотіліх срібних підвісок, аналогічних прикрасам із Харіївського скарбу⁵. Наща знахідка відрізняється видовженою жолудеподібною формою, але за деталями та стилем виконання дуже близька харіївським. Рамки даної статті примушують тут обмежитися лише констатацією значної наукової цінності даної знахідки, яка, поза всім іншим, полягає і в тому, що її знайдено у житлі — закритому комплексі з матеріалами виключно волинцевського типу.

Масовий матеріал з розкопок презентовано керамікою а також знахідками, які звичайно відносять до індивідуальних, проте серії таких речей з наших розкопок дають підстави вважати їх масовими. Так, наприклад, знаряддя землеробства: наральники (4 екз.), чересла (черешкове та втульчасте), провушні сокири (15 екз.), струни (5 екз.), долота (3 екз.), лучкові свердла (2 екз.), пила-ножівка; 3 плішні, 5 рибальських гачків, 2 ості, грузила (5 екз.), медорізка. Серед побутових предметів є 2 цілих та 1 фрагментований залізні клепані казани, гачок для їх підвішування над вогнищем, 2 відмички від дерев'яних засувів. З серії ножів (понад 20 екз.) виділяються 3 з волютоподібним навершям, вони мають повні аналогії з подібними знахідками з Новотроїцького городища⁶.

Проте не мають аналогій на жодному з поселень ранньослов'янського часу кількість та номенклатура знахідок, які презентують обладунок та озброєння воїна-вершника. Це — шабля (1), бойові ножі (2), кистень (1), булава (1), навершя списів (4), сулиці (2), дротики (5), залізний круглий щит (1), вістря стріл (понад 10 екз.), стремена (4 пари), кільчасті та з пісаліями вудила (3), пряжки від збройної та поясної гарнітури (15), фрагменти окуття сідла та ін. Особливо слід відзначити наявність стріл так званого аварського типу (2 екз.), а також гитароподібних поясних пряжок, які звичайно датуються з VII ст. н. е.

Таким чином, у матеріалах розкопок Битицького городища присутня вся номенклатура знарядь праці землеробства і ремесла, побутових речей, предметів озброєння та спорядження і обладунку воїна, виготовлених із заліза. Загальна

* Опис поховання див.: Сухобоков О. В., Юрченко С. П. Новое в изучении волынцевских памятников // Славянская археология: этногенез, расселение и духовная культура славян.—М.: 1993.—С. 121—135.

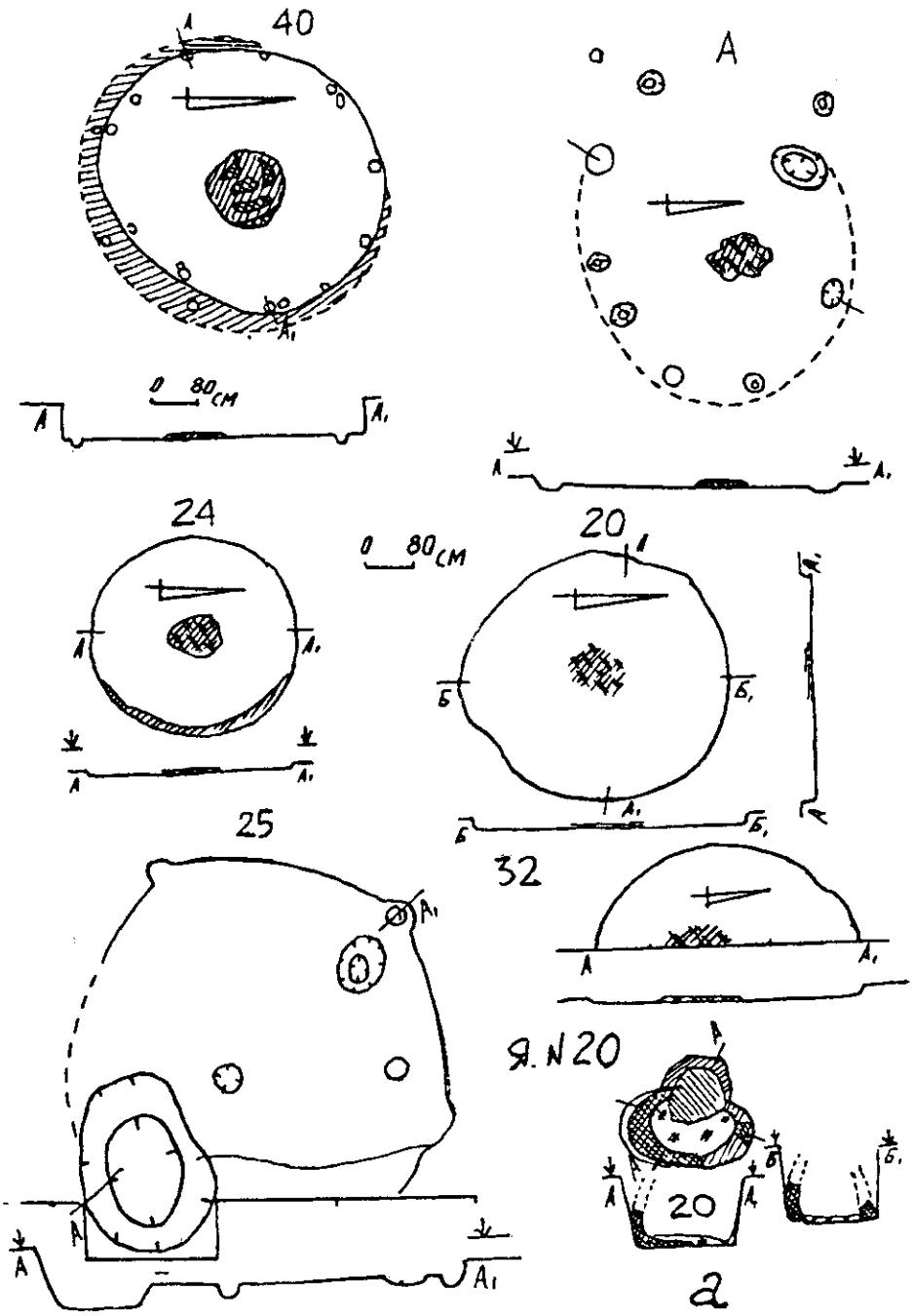

Рис. 3. Битиця-І. Плани та профілі наземних жител «юртоподібного» типу: а — яма № 20 — земляна піч-«тондир».

кількість таких знахідок становить близько 250 одиниць. Не буде перебільшенням зіставляти Битицьке городище із давньорусським Райковецьким, яке загинуло на початку 40-х років XIII ст. Але для пам'яток додержавного часу воно є явищем унікальним, принаймні в Лівобережній Україні.

Керамічний комплекс Битицького городища презентовано ліпним та гончарним посудом у співвідношенні 36:56; ще 8% становлять уламки амфорної тарі. В асортименті є горщики, миски, сковорідки, кубишки, глечики. Група ліпного посуду має «слов'янські» форми, вона орнаментована здебільшого відтис-«Археологія», № 2, 1999 р.

ками пальця, зашипуванням, насічкою гострим предметом, зрідка — відбитками палички, обмотаної шнурком. Останній прийом поширюється у кераміці роменської культури, де виступає як найхарактерніша ознака цих лівобережних старожитностей. В усьому ж іншому кераміка з Битицького городища цілком відповідає керамічним комплексам волинцевських пам'яток (рис. 4), які неодноразово охарактеризовані дослідниками. Обмеженість обсягу журнальної статті примушує лише зіслатися на останні публікації з цього питання⁷.

Прикраси, крім згаданого вище намиста із срібних пустотілих підвісок, представлені сережкою фативизького типу, виявленою у тіlopокладенні в розрізі 1989 р., срібним пластинчастим браслетом з повздовжнім ребром (житло № 36), крупнобісерними намистинами з жовтого скла (житло № 40), залізною фібулою (житло № 41), намистом з 11 перлин бочкоподібної форми, окремими великими (1,5—2 см у діаметрі) пастовими вічковими намистинами. До цього слід додати два намиста із уже згадуваного скарбу 1984 р., одне з яких складалося з 26 бронзових пронизок, а друге — з 96 скляних і пастових намистин. Слід також назвати і бубонці (3 екз.) з цього скарбу та кілька з наших розкопок.

Таким чином, отримані нами матеріали з Битицького городища значною мірою розширяють уявлення про пам'ятки волинцевського типу в цілому, і, поряд з цим, дозволяють говорити про особливий статус даної пам'ятки серед них, так само як і про її виняткове місце серед старожитностей додержавного періоду на східнослов'янських землях взагалі.

Це підтверджують деякі міркування демографічного кшталту. Так, вже йшлося про припустиму наявність на городищі десь близько 200 житлових приміщень. Цілком зрозуміло, що в межах його функціювання (на мою думку, не більш ніж 50 років) можна говорити принаймні про два покоління його мешканців, тобто про одночасове спорудження та існування 85—100 жител. Виходячи із загальновизнаних розрахунків чисельності європейської родини у часи середньовіччя (5—7 осіб) припустимо кількість населення, яке одночасово мешкало на Битицькому городищі, визначати у 425—595 або ж у 500—700 осіб. Цю цифру слід усередині до 600 осіб, але і в такому випадку вона у кілька разів перевищує чисельність населення повністю розкопаного синхронного Волинцевського поселення (досліджено 51 житло) та близького за часом Новотроїцького городища (50 напівземлянок)*.

Вже зазначалося, що з'являються спроби відродження поглядів І. І. Ляпушкіна щодо співвідношень волинцевських старожитностей з роменською культурою. Найбільш послідовно саме таку позицію займає О. В. Григор'єв, який у своїх публікаціях стверджує, що обидві групи пам'яток, мовляв «ідентичні за основними своїми характеристиками, такими як топографія поселень, тип могильників, конструкція жител і основна частина керамічного комплексу, за винятком деяких хронологічних рис»⁸ (переклад мій — *O. C.*). Тут наявна тенденція не помічати очевидного: на мій погляд, можна говорити про певну близькість роменських та волинцевських пам'яток, на що неодноразово вказували Д. Т. Березовець та інші дослідники, пояснюючи це генетичною спорідненістю їх, але ніяк про «ідентичність», оскільки розбіжності між ними виявляються досить помітними.

Мені вже доводилося критично розглядати точку зору О. В. Григор'єва в одній з публікацій⁹, тому тут хотілося б лише акцентувати дискусійність питання співвідношення волинцевських та роменських пам'яток.

Щодо «ідентичності» керамічних комплексів обох груп лівобережних старожитностей, зішлемося на висновки власних попередніх досліджень, а також на дисертацію С. П. Юрченко. На нашу думку, можна говорити про певну близькість названих керамічних комплексів, але ніяк не про їх тотожність. Нині стає очевидним, що провідні форми літнього волинцевського посуду набувають подальшого розвитку у роменському керамічному комплексі; це підтверджується і спадкоємним розвитком орнаментації, як за технікою, так і за елементами декору¹⁰.

Усе сказане вище спростовує позицію О. В. Григор'єва щодо співвідношень волинцевських та роменських пам'яток. Проте існують і спроби запереченнЯ

* Користуюся нагодою подякувати П. П. Толочку за надані консультації з палеодемографічних питань.

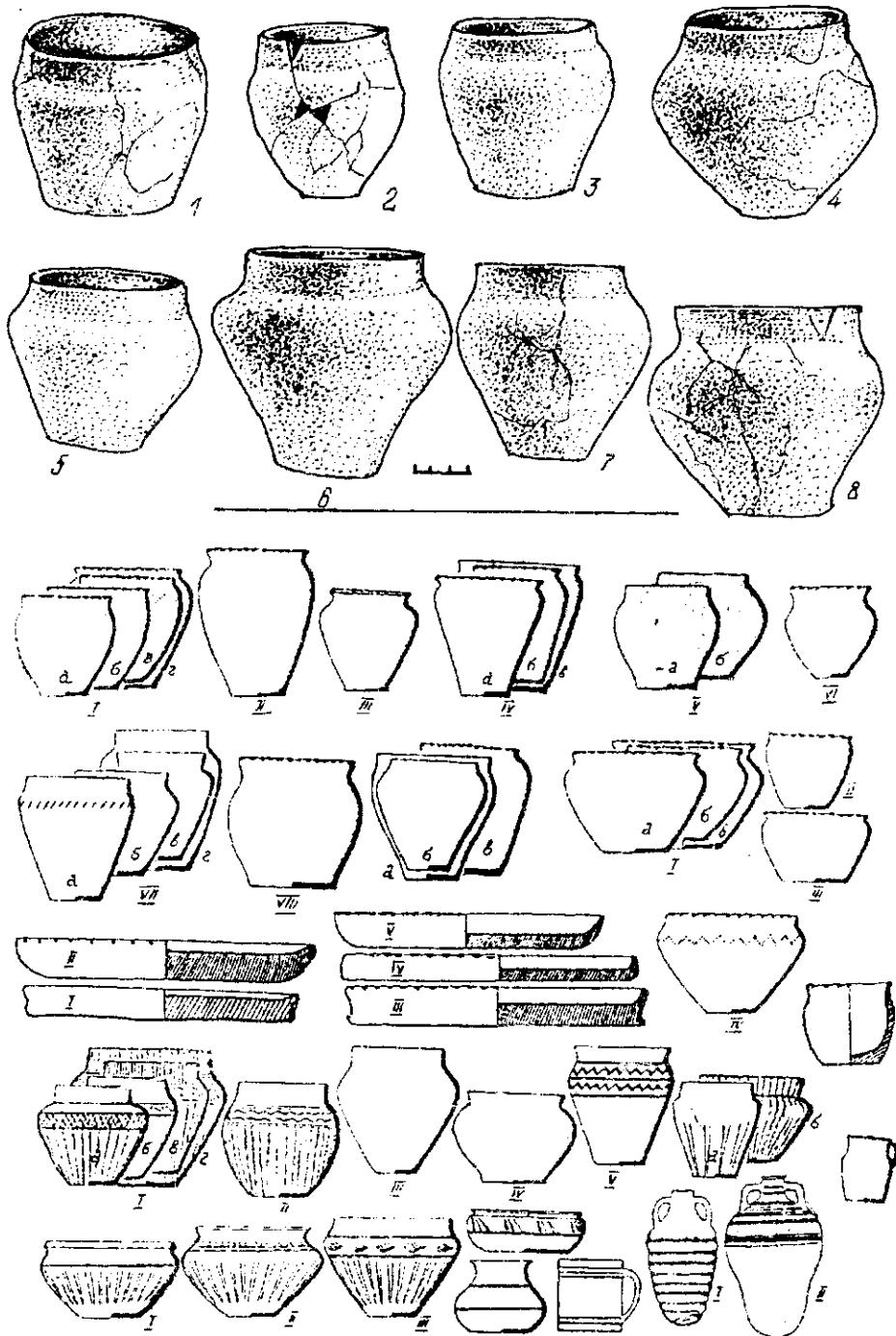

Рис. 4. Зразки іменківських горщиків (1—8) та керамічний комплекс волинецького етапу ВРК (за типологією С. П. Юрченко).

не лише хронологічної послідовності між керамічними комплексами обох груп лівобережних старожитностей, але й взагалі якихось зв'язків між ними. Це намагається зробити В. О. Петрашенко на підставі результатів порівняльного аналізу кераміки групи поселень Київсько-Канівського Подніпров'я та посуду з Волинецького поселення, з одного боку, і городища Новотроїцького — з другого. Вибір пам'ятки мотивується тим, що нібито поява волинецьких старожитностей

«припадає приблизно на середину VIII ст., тобто на той самий час, що й виникнення роменської культури»¹¹.

Зауважимо, що, по-перше, синхронність не обумовлює подібність, а, по-друге — видається методично не дуже коректним зіставлення пам'яток різних за рівнем культурно-історичного розвитку регіонів, якими є окраїнне Дніпровське Лівобережжя та серцевинне (для східнослов'янського світу) Київсько-Канівське Подніпров'я. З питань хронології волинцевських і роменських пам'яток авторові цих рядків уже доводилося висловлюватися¹², що дозволяє уникнути їх розгляд у даній статті.

Стосовно оригінальних поглядів В. О. Петрашенко на співвідношення керамічних комплексів волинцевських та роменських пам'яток, як і самих пам'яток в цілому, мені вже доводилося викладати критичний аналіз її точки зору в одній з публікацій¹³.

Говорячи про пам'ятки волинцевського типу, не можна лишити поза увагою їх проблеми їх походження. До цього примушує й та обставина, що нині з'явилася тенденція шукати витоки цих старожитностей десь за межами Дніпровського Лівобережжя. Нещодавно В. В. Седов у ряді публікацій висловив припущення, що ці витоки знаходяться у басейнах Середньої Волги та Нижньої Ками, а саме — в пам'ятках імен'ківської культури. Висунута ним гіпотеза знайшла своїх прибічників також і серед деяких українських археологів¹⁴. Тут доречно нагадати, що ще на початку 60-х років О. П. Смирнов також намагався встановити певний генетичний зв'язок волинцевських старожитностей з імен'ківськими на підставі розкопок грутового урнового могильника за обрядом тілоспалення на стороні (с. Рождество в Татарії¹⁵).

За В. В. Седовим, волинцевські пам'ятки з'являються у Лівобережному Подніпров'ї внаслідок переселення сюди носіїв імен'ківської культури з території її поширення, що відбулося на зламі VII та VIII ст. Це обґрутується, перш за все, певною подібністю кераміки. Йдеться про горшки з тулубом конічної форми та вертикально стоячими вінцями, які присутні як у кераміці волинцевських, так і імен'ківських пам'яток. Проте зауважимо, що подібні форми не є новацією у керамічних комплексах різних археологічних культур Лівобережного Подніпров'я: вони є серед кераміки пам'яток пізньозарубинецької культури, серед посуду київської культури, так само, як і серед керамічних комплексів колочинських та пеньківських пам'яток. Можна говорити, що з'являються вони у Подніпров'ї значно раніше, ніж пам'ятки волинцевського типу.

Але і у волинцевському керамічному комплексі посудини названої форми не є провідними та, до того ж, вони виготовлені у гончарній технології. На мою думку, це дуже суттєвий факт, оскільки імен'ківські аналогії зроблені виключно від руки. Слід також зазначити, що серед імен'ківського керамічного комплексу важко віднайти повні аналогії волинцевських зразків, так само, як і прототипи гончарних посудин будь-яких форм серед імен'ківської ліпної кераміки. Не менш суттєвою є й та обставина, що своєрідна орнаментація волинцевського гончарного посуду відсутня на імен'ківському посуді як у цілому, так і в будь-яких елементах (рис. 4).

Другим аргументом гіпотези В. В. Седова є позірна схожість основних рис поховальних звичаїв. Тут треба зауважити, що цими основними рисами є широко розповсюджені серед племен Євразії звичай спалювання померлого на стороні; всі ж інші виявляють неабиякі розбіжності. Так, на відміну від імен'ківських, де прах тілоспалення вміщували у могильні ями різної форми (підтрикутні, прямокутні, овальні, із заплітками та ін.), заглиблені в материк на 0,25—0,6 м, волинцевські поховання розміщувалися виключно у дерновому шарі, тобто на 0,2—0,3 м від горизонту. При цьому контурів могильних споруд (ям) на могильниках не простежено.

На відміну від волинцевських урнових поховань, попіл небіжчика в імен'ківських могилах розсіювали по дну могильної ями, інколи — зсипали кучкою, але з жодному випадку не вміщували в урни. Ще однією відмінністю волинцевських поховань є те, що речі особистого вборання кремованого мають на собі сліди дії поховального вогнища, чого немає на поховальному інвентарі імен'ківців.

Очищені від залишків поховального вогнища рештки волинцевських кремованих на стороні небіжчиків разом із речами особистого вборання та прикрасами

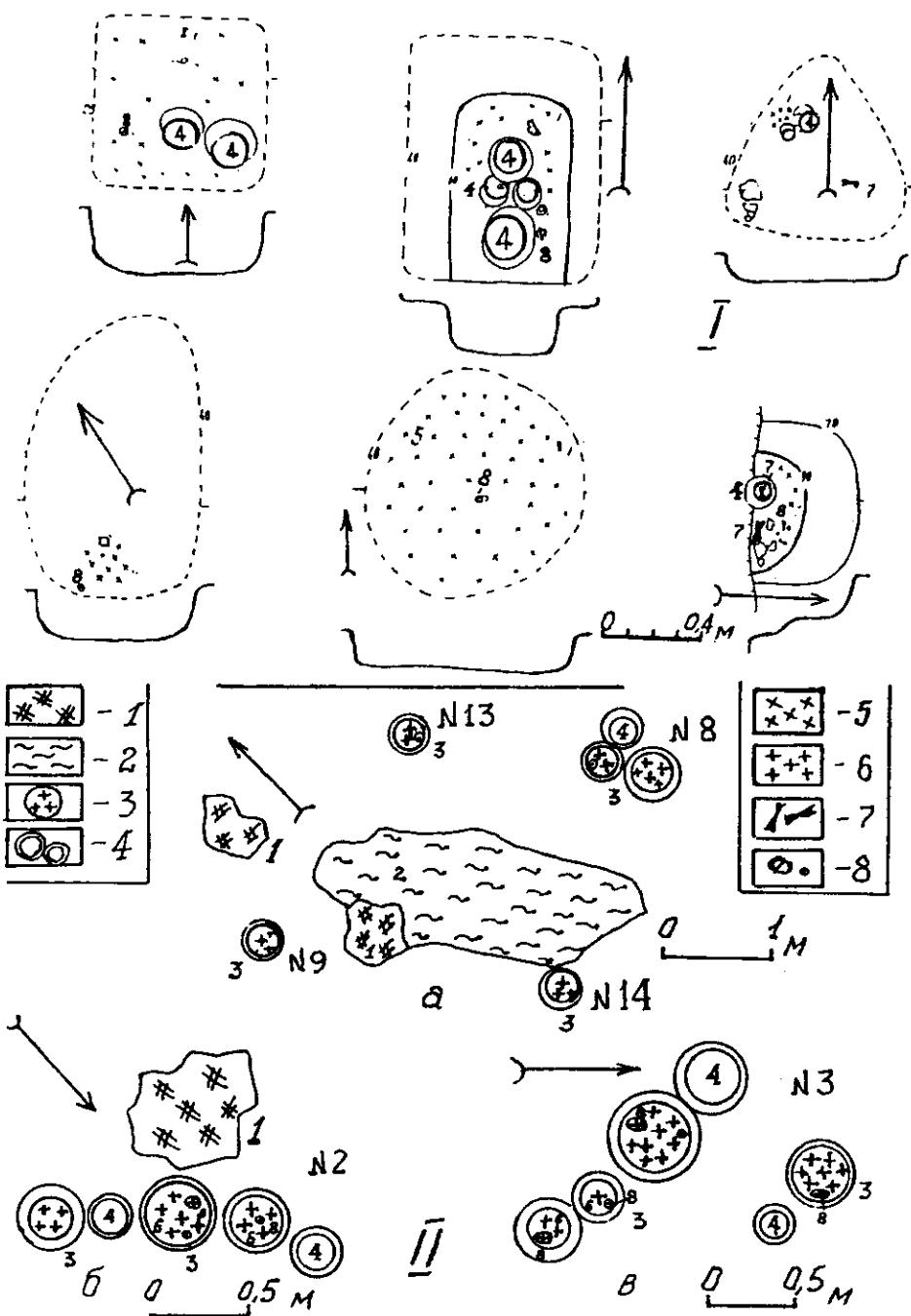

Рис. 5. Порівняльна таблиця поховань імен'ківської (І) та волинцевського етапу ВРК (ІІ) культур. Умовні позначки: 1 — обпалена глина; 2 — попіл, вугілля; 3 — перепалені кістки; 4 — поховальні урни, стравниці; 5 — розсіяні перепалені кістки; 6 — урни з людськими рештками; 7 — кістки тварин; 8 — речі особистого вбрання, прикраси.

вміщувалися в урни, які у супроводі стравниць і складають власне поховання волинцевського типу. Імен'ківські померлі ховалися зовсім по-іншому (рис. 5, І-а), а деталі вбрання та прикраси не виявляють слідів перебування у поховальному вогнищі.

Значна різниця і у житлобудівництві названих груп пам'яток. У той час як провідним типом житла на волинцевських поселеннях є напівземлянки, заглиблені в ґрунт на 0,8—1,2 м споруди підпрямокутної форми, на імен'ківських па-«Археологія», № 2, 1999 р.

м'ятках є «великі» житла наземного типу, які зовсім невідомі у слов'ян Дніпровського Лівобережжя. Є відміні і в опалювальних пристроях: в іменьківських житлах застосовувалися печі-кам'янки, відсутні на волинцевських поселеннях, де, натомість, у вжитку були печі, вирізані в материкових останцях або ж зроблені у вигляді підбоя у стінці. Суттєво, що останні (поруч із побутуванням відкритих вогнищ) є характерною хронологічною ознакою житлобудівництва у лівобережних слов'ян саме на волинцевському етапі. Це наочно можна бачити на Битицькому городищі.

Більшість дослідників іменьківської культури дійшла висновку, що вона припиняє своє існування наприкінці VII — початку VIII ст. за нез'ясованих причин¹⁶. Але вбачати серед цих останніх переселення її носіїв у Подніпров'я, як це пропонує В. В. Седов, видається неприпустимим, хоча б тому, що такий факт призвів би до появи на Лівобережній Україні численних археологічних пам'яток нового типу, ніяк не пов'язаних зі старожитностями попередніх східнослов'янських культур у цьому регіоні. Проте цього не відбулося: волинцевські пам'ятки за всіма основними ознаками (крім специфічної кераміки гончарної технології) сягають місцевих археологічних культур середини I тис. н. е.: вони кількісно поступаються іменьківським (100:600). До того ж, вони зосереджені певними скupченнями у лісостеповій зоні Дніпровського Лівобережжя, в районах же лісового ландшафту трапляється лише волинцевська гончарна кераміка у досить невеликій кількості. Це аж ніяк не відповідає тезі В. В. Седова, що іменьківські переселенці «розсіяно розселилися на території від середніх течій Псла і Ворскли на півдні до Брянська на півночі...»¹⁷ (переклад мій — О. С.).

Щодо етнічного змісту іменьківської культури, то до однозначного вирішення цього питання, як показав скликаний 1993 р. у м. Болгар семінар з іменьківської проблематики, ще далеко. В. В. Седов виклав свою концепцію про цю культуру та її зв'язок з пам'ятками волинцевського типу; при цьому слов'янська приналежність іменьківців для відомого фахівця поза будь-якими сумнівами¹⁸. Проте такої гіпотези не можна прийняти, оскільки, як йшлося вище, вона дуже вразлива для критики.

Вважаю, що вирішувати питання походження волинцевських пам'яток на-вряд чи можливо спираючись на випадкову, позірну подібність деяких їх рис з певними ознаками іменьківської культури. Тут слушно нагадати, що кількома роками раніше той самий В. В. Седов так само категорично стверджував авtoхтонність волинцевських старожитностей на Дніпровському Лівобережжі, відносячи їх своєрідність за рахунок місцевого асимільованого іраномовного субстрату¹⁹.

Комплексно проаналізувавши на початку 80-х років волинцевські пам'ятки, С. П. Юрченко дійшла висновку про необхідність надання статусу археологічної культури цим старожитностям Дніпровського Лівобережжя²⁰. Проте за останні 15—20 років були накопичені нові матеріали. Це примушує викласти гут своє так би мовити «нове бачення» волинцевських пам'яток та їх місце серед археологічних пам'яток східнослов'янського населення цього регіону другої половини I тис. н. е.

Дотримуючись думки про безумовно слов'янську приналежність волинцевських та роменських пам'яток, вважаю, що вони мають місцеве походження і є генетично спорідненими, являючи собою два етапи послідовного історико-культурного розвитку єдиної волинцевсько-роменської археологічної культури (ВРК), яка презентує східнослов'янське племінне утворення на Лівобережній Україні, тобто, сіверян «Повіті минулих літ».

Задля справедливості, вважаю доцільним зазначити, що близького трактування питання співвідношення між волинцевськими та роменськими пам'ятками дійшов і О. В. Григор'єв, котрий — всупереч своїм поглядам, що були розглянуті вище, вбачає в перших з них «своєрідний пласт старожитностей, що на ранньому етапі наклався на культуру роменського типу»²¹. Таку думку можна було б визнати слушною, але з суттєвим уточненням: волинцевські пам'ятки не «наклалися» на роменську культуру, а разом з іншими культурами слов'ян Лівобережжя стали її складовим компонентом.

Загальна хронологія ВРК визначається в межах кінця VII — першої половини XI ст., при цьому ранній — волинцевський — етап датується з кінця VII до

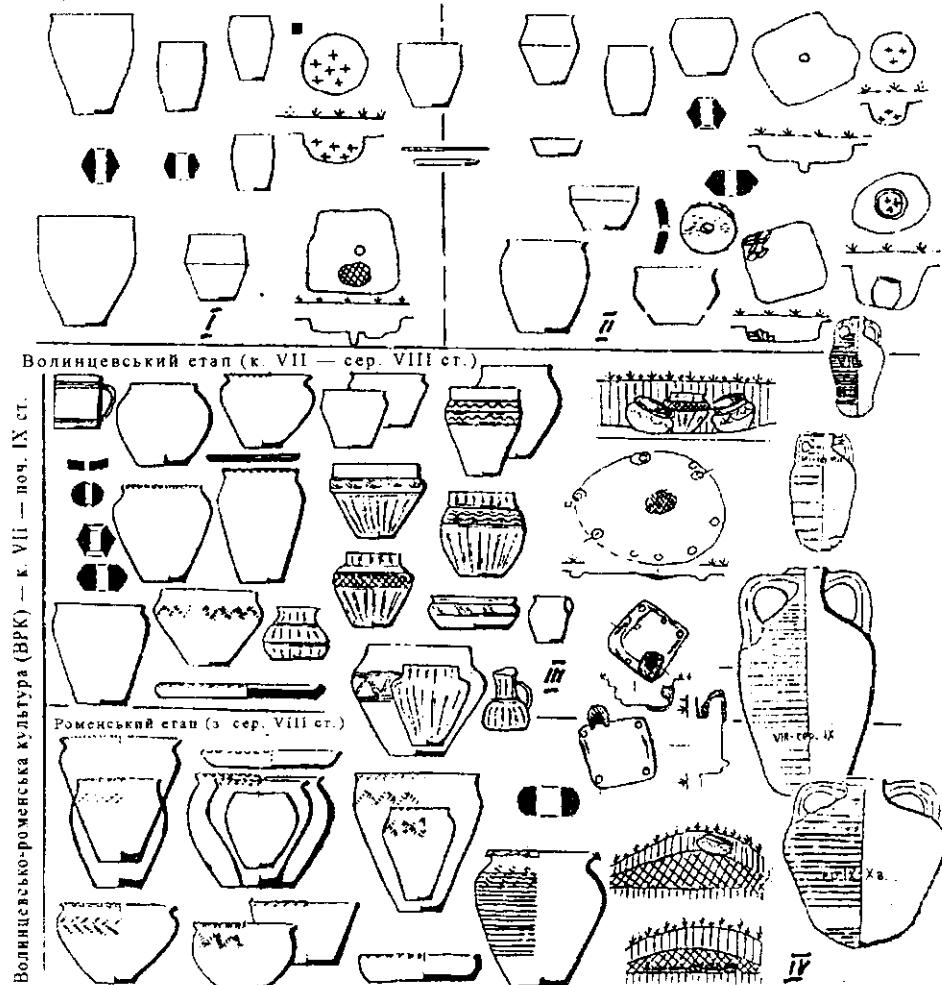

Рис. 6. Стратиграфічна колонка археологічних пам'яток Лівобережної України другої половини I тис. н. е. I—II — за Є. О. Горюновим та Р. В. Терпиловським; III—IV — за О. В. Сухобоковим та С. П. Юренко.

середини VIII ст., а власне роменський — з другої половини VIII до середини XI ст. З питань загальної хронології ВРК та її періодизації мені вже доводилося висловлюватися²², що звільняє від необхідності знову повертатись до цього. Натомість докладніше розглянемо питання про місце волинцевських пам'яток у хронологічно-стратиграфічній колонці старожитностей Лівобережного Подніпров'я (рис. 6). На наведеному малюнку можна наочно бачити, що гончарний посуд волинцевського типу на тлі переважно ліпної кераміки як попередніх культур, так і роменського етапу ВРК (лише в останні часи її існування починається застосування гончарної технології) виглядає чужорідним, будучи елементом іншої культури, але засвоєним слов'янами на волинцевському етапі. Це, на мій погляд, дає можливість говорити про наявність культурного поштовху, інокультурного імпульсу. На це, зокрема, вказують випадки наслідування формам та орнаментації гончарних горщиків серед ліпного посуду волинцевського та роменського етапів. Вказані факти відзеркалюють динаміку дій інокультурного імпульсу, який найбільш виразний саме на волинцевському етапі ВРК, хоча й помітний вже на пізньопеньківських пам'ятках (середина — друга половина VII ст.) Лісостепового Лівобережжя, як це, до речі, показали дослідження М. В. Любичева в басейні Сіверського Дінця²³.

Я акцентую саме поняття «культурний імпульс», щоб тим самим заперечити гіпотезу про перенесення археологічної культури відкілясь, хоча у випадках масових переселень таке явище історично мало місце. Проте на Дніпровському Лівобережжі на рубежі VII та VIII ст. марно шукати слідів такого переселення. Отже, мова може йти лише про обмежений в просторі та часі інокультурний імпульс, риси якого були нетривкими, знаходячи свій прояв у виключно специфічній кераміці. Я припускаю, що технологія її виробництва разом з технікою орнаментації були занесені у слов'янське середовище з поліетнічної округи міст Північного Причорномор'я. Носії цього культурного імпульсу досить швидко інтегруються у сіверянському суспільстві: неслов'янські риси у виготовленні кераміки, притаманні волинцевському етапові, ще відчуваються в матеріалах раннього періоду ВРК, але стають майже невловимі — на Середньому і зовсім зникають наприкінці її існування.

Наголошуючи саме автохтонність старожитностей лівобережного слов'янства, вважаю помилковим заперечувати випадки мікроміграцій в часи етнічної і політичної нестабільності, яка виникла внаслідок розпаду гунської держави. Лише утворення Хозарського каганату в першій половині VII ст. спричинилося до встановлення відносного спокою на півдні Східної Європи (М. І. Артамонов, Л. М. Гумільов, А. П. Новосельцев)²⁴. На думку цих дослідників, перед тим у степах Причорноморсько-Приазовського басейну домінующим етносом були численні державно неорганізовані тюркські племена, які активно асимілювали реліктове скіфо-сарматсько-готське населення названого регіону. У лісостепової зоні Північного Причорномор'я, у Середньому Подніпров'ї останнє асимілювалося слов'янами. Археологічним відбиттям цього процесу стало складання пеньківської культури (П'К), в якому взяв участь і деякий тюркський елемент. Одночасно, у лісовій смузі, на заході та північному заході від Дніпра відбувалась слов'янізація балтів, що призвело до утворення кількох археологічних культур, насамперед, колочинської (КЛК), пам'ятки якої виявлені у верхів'ях Сейму, Псла, Ворскли та Сіверського Дінця. Обидві ці культури (П'К та КЛК) межували у нижній течії Десни та по середній Сулі і мали багато спільних рис, що не дивно, виходячи з їх спільногого походження від пам'яток київської культури III—V ст.²⁵.

Разом з іншими, лівобережні племена брали участь у загальнослов'янських «балканських» походах, і, можливо, саме до цих подій слід відносити їх племінне ім'я — «СЕВЕРЪ». Тлумачення цього етноніму знаходимо у відомого сучасного мовознавця-славіста О. М. Трубачова, який дійшов висновку, що «... у ста-родавній слов'янській мові ... «северный» (північний) тотожне нашему «левый» (лівий) було ... актуальним і для географічної орієнтації і для номінації. Останнє доречно згадати у зв'язку із середньодунайськими сіверянами, які одночасно були й дунайським лівобережним племенем ...»²⁶ (курсив та переклад мій — О. В.). Отже, в цьому контексті не дивно, що таку саму назву мали лівобережнодніпровські слов'яни.

Етимологія самого слова «СЕВЕРЪ» згідно з мовознавцями, сягає давньоіранського кореня «sew» (чорний) і семантично є реліктом архаїчної кольоворової системи просторово-географічної орієнтації (моделювання видимого світу в багатьох народів Євразії) із значенням «північний».

VII ст. н. е. було доленосяним в історії багатьох народів євразійського континента, справедливо це і для населення півдня Східної Європи. Тут у першій половині VII ст. виникають державні утворення тюркського етносу — Хозарська держава на Північному Кавказі та Прикаспії, а у степах Північного Причорномор'я — Велика Булгарія. Остання виявилася не дуже стійким організмом, і розпалася після булгаро-хозарської війни, внаслідок якої в середині цього століття військово-політичне домінування перехоплює Хозарський каганат. Частина булгарських племен була підкорена каганатом, під його тиском деякі тюркські племена відкочували у Середнє Поволжя, а очолювана Аспарухом орда кутргурів — у Подунав'я. Наприкінці 70-х років аспарухові праболгари з'явилися на заселених слов'янами землях Балканського півострова, де зустрілися з племінним об'єднанням, відомим як «Славінія семи родів», а також з перебуваючими з ними у союзі дунайськими сіверянами. Відносини праболгар зі слов'янами спочатку складалися не найкращим чином. Це примусило невдоволених щодо них

переселенською політикою Аспаруха сіверян «по многих летех» повернутися на батьківщину — у Дніпровське Лівобережжя. Факт такої, так би мовити, зворотної мікроміграції знайшов відбиття у переказі «Повісті минулих літ», даних фольклору, етнографії, топоніміці²⁷; археологічним свідченням цієї мікроміграції є прикраси провінційно-візантійського походження в матеріалах наших розкопок Битицького городища, а також у складі Харіївського та подібних до нього скарбів з території Дніпровського Лівобережжя²⁸.

Історично не менш вірогідною є міграція з степового Причорномор'я: під тиском хозар якась частина булгарських племен, чи окремих родів була змушенена відступити на північ, у лівобережнодніпровський лісостеп, де ще лишалося слов'янське населення, яке не брало участі у дунайсько-балканських походах. Згідно з думкою М. І. Артамонова та Л. М. Гумільова, саме цим тюркським мігрантам зобов'язані виникненням волинцевські пам'ятки, як і, до речі, етнонім лівобережних слов'ян. Гадаю, що можна погодитися з думкою про переселення якоїсь групи тюрок у лівобережний лісостеп і саме вона була носієм культурного імпульсу, котрий надав матеріальній культурі лівобережнодніпровських сіверян своєрідного забарвлення. Разом з тим, вихідці з колишньої Великої Булгарії, компактно розселившись серед лівобережних сіверян та повернувшихся на батьківщину сіверян-«дунайців», також вимушених чинити опір експансії Хозарії, стали консолідуючим компонентом, своєрідним каталізатором становлення сіверянського союзу племен як протодержавного утворення.

Примітки

¹ Сухобоков О. В. До питання про пам'ятки волинцевського типу // Археологія.— 1977.— Вип. 21.— С. 50—67; Сухобоков О. В. Про деякі проблеми вивчення роменської культури // Археологія.— 1971.— Вип. 3.— С. 37—48; Кравченко Н. М., Гороховський Є. Л., Абашин Н. С. Нові пам'ятки I тисячоліття н. е. на Київщині // Археологія.— Вип. 15.— С. 87—98.

² Юрченко С. П. Днепровское лесостепное Левобережье в VII—VIII вв. н. э. // Автореф. дисс. ... канд. истор. наук.— К., 1983; Смиленко А. Т., Юрченко С. П. Восточные славяне в VIII—IX вв. // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.— К., 1990.— С. 255—309.

³ Ляпушкин И. И. К вопросу о памятниках волынцевского типа // СА.— 1959.— XXIX—XXX.— С. 58—83. У цій статті подана характеристика пам'ятки та розкопок автора 1953 р. разом з викладом його концепції щодо волинцевських пам'яток.

⁴ Сухобоков О. В., Вознесенская Г. А., Приймак В. В. Клад орудий труда и украшений из Битицкого городища // Древние славяне и Киевская Русь.— К., 1989.— С. 92—105.

⁵ Березовець Д. Т. Харіївський скарб // Археологія.— 1952.— Т. 6.— С. 109—119.

⁶ Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое // МИА.— 1958.— № 74.— Т. ХСIII:10.

⁷ Смиленко А. Т., Юрченко С. П. Указ.соч.— С. 255—321; Сухобоков О. В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у III—XIII ст.— К., 1992.— С. 16—57; Петрашенко В. А. Волынцевская культура на Правобережном Поднепровье // Проблемы археологии Южной Руси.— К., 1993.— С. 47—50.

⁸ Григорьев А. В. О роменской культуре в Среднем Подесенье // Чернигов и его округа в IX—XIII вв.— К., 1988.— С. 65—74; Григорьев А. В. К вопросу о погребальном обряде северян VIII—нач. XI вв. // ПАС.— 1990.— С. 84—91; Григорьев А. В. О соотношении роменской и древнерусской керамики // Чернигов и его округа в IX—XIII вв.— Чернигов, 1990.— С. 169—172.

⁹ Сухобоков О. В. Деякі спірні питання історії населення Дніпровського Лівобережжя другої половини I тис. н. е. // Старожитності Русі-України.— К., 1994.— С. 207—209.

¹⁰ Сухобоков О. В., Юрченко С. П. Орнаментація волинцевсько-роменського керамічного «Археологія», № 2, 1999 р.

комплексу // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян.—Київ—Львів, 1997.—С. 161—176.

¹¹ Петрашенко В. А. Указ.соч.— С. 47—50; Петрашенко В. О. Слов'янська кераміка VIII—IX ст. Правобережжя Середнього Подніпров'я.— К., 1992.— С. 94.

¹² Сухобоков О. В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя...— С. 74—86; Сухобоков О. В. К хронологии славянских памятников Днепровского Левобережья последней четверти I тыс. // Історія Русі-України (історико-археологічний збірник).— К., 1998.— С. 49—57.

¹³ Сухобоков О. В. Деякі питання етнокультурної історії Лівобережної України останньої третини I — початку II тис. н. е. // Археологічний літопис Лівобережної України.— Полтава, 1998.— С. 62, 63.

¹⁴ Седов В. В. Славяне в древности.— М., 1994.— С. 315; Приймак В. В. Територіальна структура межиріччя Середньої Десни і Середньої Ворскли VIII — початку XI ст.— Суми, 1994.— С. 11.

¹⁵ Генинг В. Ф. Селище и могильник с обрядом трупосожжения добулгарского времени у с. Рождествено в Татарии // МИА.— № 80; Смирнов А. П. Некоторые спорные вопросы истории волжских болгар // Историко-археологический сборник МГУ.— М., 1962.— С. 161, сл. Заради справедливості слід зазначити, що мені вдалося знайти близькі аналогії волинцівському посуду серед матеріалів імен'ківських пам'яток, але вони дуже нечисленні. Це — горщики з II Рождественського могильника (поховання № 12, 29, 113, 116, 145, 157) а також миска з II Маклашевського городища. Форми імен'ківських горщиків відтворені за фотографіями посудин (розкопки 1978—1979 рр.), які були мені люб'язно надані О. М. Приходнюком. Користуючись нагодою висловити їйому свою щиру подяку.

¹⁶ Старостин П. Р. Памятники имен'ковской культуры // САИ.— 1967.— Д1-32.— С. 30—32; Халиков А. Х. Об этнокультурной ситуации в Среднем Поволжье в I тыс. н. э. // КВЕ.— Куйбышев, 1986.— С. 60—105; Матвеева Г. И. Этнокультурные процессы в Среднем Поволжье в I тыс. н. э. // КВЕ.— Куйбышев, 1986.— С. 158—172.

¹⁷ Седов В. В. Очерки археологии славян.— М., 1994.— С. 59—64; Седов В. В. Славяни в древности.— С. 310—315.

¹⁸ Седов В. В. Симпозиум «Проблема имен'ковской культуры», Болгар, 1993 г. // РА.— 1994.— № 3.— С. 236—238.

¹⁹ Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв.— М., 1982.— С. 133, 134.

²⁰ Юрченко С. П. Днепровское лесостепное Левобережье ...

²¹ Григорьев А. В. Некоторые замечания по поводу украшений роменской культуры // ПАЮР.— К., 1990.— С.52.

²² Сухобоков О. В. Славянские древности последней четверти I тыс. н. з. Днепровского Левобережья // Археология Украинской ССР.— К., 1986.— Т. III.— С. 191—212; Сухобоков О. В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя ...— С. 74—86.

²³ Любичев М. В. Контакты славян Днепро-Донецкого междуречья и населения Северо-Западной Хозарии в конце VII — начале VIII вв. // Древности — 1994. Харьковский историко-археологический ежегодник.— Харьков, 1994.— С. 87—100.

²⁴ Артамонов М. И. История хазар.— Л., 1962.— С. 37—39, 365—384, 457; Артамонов М. И. Первые страницы русской истории в археологическом освещении // СА.— 1990.— № 3.— С. 277, 282, 286; Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая Степь.— М., 1992.— С. 80—92; Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа.— М., 1990.— С. 3, 199, 202.

²⁵ Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья.— Л., 1981; Терпиловский Р. В. Ранние славяне Подесенья II—V вв.— К., 1984; Терпиловський Р. В. Сло-

в'яни Подніпров'я у першій половині I тис. н. е.: Автореф. ... дис. докт. істор. наук.— К., 1994.— 24 с.; Пор.: Седов В. В. Славяне в древности.— С. 316—318.

²⁶ Трубачев О. Н. Этногенез и культура древнейших славян // Славянская археология: этногенез, расселение и духовная культура.— М., 1993.— С. 31.

²⁷ Стрижак О. С. Сіверяни // Мовознавство.— 1973.— № 1.— С. 67—75; Мачинский Д. А. Миграции славян в I тыс. н. э. (по письменным источникам с привлечением данных археологии) // Формирование раннефеодальных славянских народностей.— М., 1981.— С. 46—52.

²⁸ Приходнюк О. М. Про культурно-історичний зміст Харівського скарбу // Проблеми ранньослов'янської і давньоруської археології Посейм'я.— Білопілля, 1994.— С. 6—8. О. М. Приходнюк припускає міграцію ремісничих традицій. Мені здається, що навряд чи носії ремісничих традицій мігрували окремо, відірвано від етносоціуму, потреби і смаки якого мала задовольняти їх продукція.

O. V. Сухобоков

К ВОПРОСУ О ПРОИСХОЖДЕНИИ И ИНТЕРПРЕТАЦИИ ПАМЯТНИКОВ ВОЛЫНЦЕВСКОГО ЭТАПА КУЛЬТУРЫ ЛЕТОПИСНЫХ СЕВЕРЯН

Речь идет о проблемах славянских памятников Левобережной Украины последней трети I тыс. н. э., среди которых наиболее дискуссионными являются древности волынцевского типа. Автор предлагает свое видение истоков этих памятников, вопросов их генетических связей, их места в культурно-стратиграфической колонке предгосударственных памятников Днепровского Левобережья, оставленных славянами северянского союза племен на раннем этапе их исторического развития.

Находясь на позициях автохтонизма, автор критически анализирует сформулированную В. В. Седовым гипотезу о происхождении волынцевских памятников из именковской культуры Среднего Поволжья, носители которой якобы на рубеже VII и VIII вв. переселились в Среднее Поднепровье. Наряду с этим в статье не отрицается возможность микромиграций праболгарских племен из степей Северного Причерноморья, равно как и дунайских славян на территорию левобережноднепровской лесостепи. На счет этих мигрантов относится своеобразие волынцевских древностей, а их специфические черты объясняются влиянием инокультурного импульса на раннем этапе волынцевско-роменской культуры, представляющей летописных северян.

O. V. Sukhobokov

THE ISSUES RELATED TO THE ORIGIN AND INTERPRETATION OF THE VOLYNTSEVO STAGE SITES OF THE ANNALISTIC SIVERIANY CULTURE

The paper focuses on the problems of Slavic sites on the Left-bank Ukraine dated from the last third of the first millennium AD. The antiquities of the Volyntsevo type are the widest debated topic. The author proposes his own vision of the antiquities: their origin, generic relations and status in the cultural/stratigraphical list of those sites of the pre-state period within the Left-bank Dnieper Region that are attributable as the Slavic sites of the Siveriany Union of tribes at the early stage of their historical development.

Stating the autochthon position on the issue, the author critically analyses the hypothesis (developed by V.V.Sedov) on that the Volontsevo type had originated from the Imenkovo Culture of the Middle Volga Region; according to the hypothesis, the tribes of the Imenkovo Culture resettled to the Middle Dnieper Region at the end of the seventh/beginning of the eighth centuries. The author does not disclaim possibility of the micro-migrations of the proto-Bulgarian tribes from the steppes of the Northern Black Sea Region and the Danubian Slavs to the territory of the Dnieper River Forest-Steppe Zone. The migrations are responsible for the peculiarities of the Volyntsevo antiquities, and their specific features are attributed to the external impacts at the early stage of the Volyntsevo-Romny Culture, which represents the Annalistic Siveriany.

ХОЗАРИ У КРИМУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ Х ст.

В. В. Майко

У статті розглянуто нову для Південно-Східної Таврики матеріальну культуру, що виникла в середині Х ст. після загибелі салтово-маяцької та існувала до початку XI ст. Ця міська культура вважається археологічним еквівалентом згаданої в писемних джерелах Кримської Хозарії другої половини Х ст.

У різних писемних джерелах: єврейських, давньоруських, арабських, що датуються не раніше 60—80-х рр. Х ст., згадується Хозарія. У деяких з них йдеться про існування хозарського царства в Криму в час прийняття Руссю християнства за Володимира. У «Повісті минулих літ» серед посольств, що прибули до руського князя у 986 р. і представляли державні релігії, згадуються «жидове козарьстии»¹. В одному з документів так званого Манджліського свитку говориться про існування хозарських іудейських громад Криму і хозарського царства у Південно-Східному Криму, до царя якого Давида у 986 р. прибули посли Володимира для ознайомлення з іудаїзмом². Крім того, в малознайомому творі арабського письменника другої половини XI ст. Аль-Марвазі, що базується на «Історії Хорезму» Аль-Біруні, розповідається про посольство Володимира до Хорезму для ознайомлення з мусульманством. Автор повідомляє, що у русів «...независимий царь и именуется их царь Владимир — подобно тому, как царь тюрков называется (B. M.) хакан...»³. Хозарія третьої чверті Х ст. згадується і в іншому контексті. Давньоруський письменник другої половини XI ст. Іаков Мніх у творі «Пам'ять і похвала...», що базується на літописі, який відрізняється за складом від первинної «Повісті минулих літ»⁴, згадує про похід Володимира на хозар у 80-х рр. Х ст. «... на козары шедъ, победи и дань на них положи...»⁵. Цей факт, як вказує М. Ю. Брайчевський⁶, спричинив появу концепції про те, що після походу Святослава, Хозарія поновила незалежність, але була остаточно розгромлена Володимиром⁷. У той же час, деякі так звані Приписки на полях Кримських Біблій, що датуються 60—70-ми рр. Х ст. (Приписки 57 і 58), повідомляють про існування хозарських громад Таврики, що мають змогу брати під протегування іudeїв, які тікали до Криму⁸. Про підкорення same хозарської Сутдеї печенігами у 977 р. йдеться у відомій Приписці 59⁹. Не можна не згадати і про ще два повідомлення «Повісті минулих літ» стосовно хозар. По-перше, останні згадуються в дружині Тмутараканського князя Мстислава під час походу проти Ярослава Мудрого у 1023 р., по-друге, хозари брали активну участь у міжусобній боротьбі руських князів у 1079 р. Зокрема, same вони, згідно з повідомленнями, захопили Олега Тмутараканського і відправили його у Константинополь¹⁰.

Безумовно, перелічені джерела не рівнозначні. Про вірогідність деяких з них, особливо вже згаданих Приписок, до цього часу йде дискусія. Немає єдності у визнанні достовірності згадки хозарського посольства до Володимира «Повістю минулих літ», не кажучи вже про повідомлення Іакова Мніха¹¹. Проте не можна проголошувати фальсифікацією всю спадщину А. Фірковича, так само, як необережно вважати аутентичними абсолютно всі документи. Спеціальний аналіз, проведений В. В. Лебедевим, довів спорідненість підробки дат у деяких документах, які не стосуються безпосередньо історії середньовічної Таврики¹². Цілком ймовірно і логічно, що, по-перше, вони можливо були куповані А. Фірковичем у власника, який підробив документ з корисних міркувань, по-друге, деякі дати виправлені переписувачами за сотні років до А. Фірковича¹³. Варто уваги, що з 15000 рукописів із двох колекцій, тільки кілька десятків виглядають підробленими¹⁴. Зазначене слушне і по відношенню до Манджліського

світка, де сумніви викликає третій найбільш суперечливий документ (лист Ієгуди Коректора), який не має безпосереднього відношення до нашої теми. В останній час це джерело знову привертає увагу¹⁵ і ставлення до нього не таке скептичне, як раніше¹⁶. Згадаємо, що Додатки до Довготривалої редакції листа-відповіді царя Йосипа, які тривалий час вважалися фальшивкою, нині підтверджуються археологічними матеріалами. Напевно, за археологією останнє слово і в суперечці про аутентичність Приписок.

Археологічні реалії наступні. У середні Х ст. у Південному-Східному Криму відбувається різка зміна матеріальної культури (найяскравіше процес фіксується за матеріалами Сугдеї). Саме в цей час більшість праболгарських поселень гине чи спустошується. У містах шари, що складаються з артефактів характерних для салтівської культури Криму, перекриваються горизонтами, що включають зовсім новий матеріал.

В останній час К. Цукерманом, а слідом за ним і А. І. Айбабіним висунуто припущення про вигнання угорцями з Південного-Східного Криму хозар у другій половині IX ст.¹⁷. Проте всі праболгарські комплекси цієї частини півострова існують без будь-яких змін упродовж другої половини IX — першої половини Х ст. У стратиграфії заповнення об'єктів відсутні сліди будь-яких пожеж чи руйнувань, незмінними лишаються основні компоненти матеріальної культури, окрім керамічного комплексу. Більше того, в шарі руйнування салтівських будівель у портовій частині Сугдеї виявлено монети Костянтина VII і Романа II¹⁸. З іншого боку, по-перше, велими проблематичне відокремлення археологічних матеріалів, що являють собою етнічний індикатор угорців як другої половини IX ст., так і усього періоду «завоювання батьківщини»¹⁹. По-друге, у Криму дійсно відокремлюється група поховань аналогічних мад'ярським похованням Приуралля, Прикам'я, Прикубання²⁰ з поховальним інвентарем, що включає торевтику так званого урало-сибірського кола²¹. Остання у цьому випадку набуває ролі етнічного показника. Однак, згадані поховання, включаючи і Телсеньське поховання вершника 1929 р.²², унікальні для праболгарських (Телсень, Судак-VI) і аланських (Скалістинський, Ески-Керменський) могильників і датуються не пізніше середини VIII ст. Крім того, впускні кочівницькі поховання Причорномор'я і Карпатського регіону, пов'язані з угорцями, найяскравішими з яких до цього часу лишаються Крилоське, Манвелівське, Інгульське²³, датуються не раніше середини X ст. і поки що невідомі в Південному-Східному Криму. Таким чином, тезу про вигнання чи витіснення хозар (праболгар, носіїв салтівської культури Таврики) угорцями у другій половині IX ст. поки що неможливо довести, тому її передчасний висновок про перепідпорядкування Південного-Східного Криму з-під влади хозар під владу угорців. Ослаблення впливу каганату у зв'язку з християнізацією і візантинізацією кримських салтівців можливе, але повна ліквідація залежності від Хозарії маловірогідна.

Ще раз наголошу, що в середині X ст. в Південному-Східному Криму відбувається різка зміна матеріальної культури. У цей час праболгарські поселення півострова гинуть, а в містах салтівські шари перекриті горизонтами, що включають зовсім новий для Таврики матеріал. У першу чергу це стосується кераміки, яка не має генетичної підоснови в попередніх старожитностях півострова²⁴. Крім того, окрім фрагментів аналогічного посуду виявлені на деяких пам'ятках Південного-Західного (Передове, Гончарне) і Південного-Східного Криму (Телсень), а також у Херсонесі²⁵. Про час появи цих нових пам'яток можна судити, по-перше, на підставі знахідок у закритих комплексах Сугдеї і Партеніт візантійських і херсоно-візантійських монет середини X ст., часу самостійного правління Костянтина VII і періоду, коли співправителем імператора був його син Роман II. По-друге, стратиграфічно, горизонти, що включають салтівський матеріал, перекриваються шарами з новим матеріалом без стерильного прошарку. По-третє, у керамічних комплексах нових пам'яток відсутні амфори причорноморського типу, що виготовлялись у Криму і складали основну категорію амфорної тарі праболгарських пам'яток півострова. Вони припиняють вироблятися у першій половині X ст. У цей же час, у керамічних комплексах праболгар Таврики, за винятком окремих фрагментів у найбільш пізніх об'єктах, відсутні імпортні амфори константинопольського виробництва та з вінцями у вигляді «відкладного комірця». Останні, навпаки, є основним типом амфор для цих но-

вих пам'яток, що утворюють нову для Південно-Східної Таврики матеріальну культуру.

Базуючись на аналізі археологічного матеріалу, І. А. Баранов бачить витоки згаданої нової культури у тюркських старожитностях Північного Кавказу і Прикаспію²⁶. Але дослідник розглядає вказану культуру, як один з варіантів державної культури Хозарського каганату. Швидше за все, це зауваження вірне, якщо мова йде про дану культуру до переселення її носіїв на Кримський півострів.

На сьогоднішній день важко говорити про пряме переселення північно-кавказьких тюрок до Криму оскільки прямої генетичної підоснови пам'яток півострова, що розглядаються на території Кавказу поки невідомо. Проте у цій новій культурі Південно-Східної Таврики, що носить складний поліетнічний міський характер, присутні досить яскраві північно-кавказькі тюркські елементи. По-перше, це лискований столовий посуд, по-друге, юдейські елементи в тюркській культурі, які можуть бути етнічним індикатором так званих етнічних хазар.

Зразу у Криму досліджено близько десяти житлових об'єктів (Сугдея, Партеніти, Херсонес), що містять археологічний матеріал характерний для нової культури, що змінює на півострові салтівську. Всі вони являють собою звичайні для тюрок Таврики кам'яні будинки, складені так званою технікою кладки «в ялинку»²⁷. Остання, що походить від тюркських старожитностей Північного Кавказу, є відмінною особливістю тюркського будівництва у Південно-Східному Криму. Це один з аргументів на користь тюркського походження аналізованої культури. Відомі як випадки використання новим населенням залишених праволгарами будівель попереднього часу (одного чи двох приміщень)²⁸, так і випадки зведення нових, але аналогічних будинків.

Разом з появою у Таврії згаданої міської культури, на півострові виникає новий тип культових споруд. Це земляні святилища-зольники, виявлені у Сугдєї і Алустоні²⁹. Зокрема зольник у Сугдєї являє собою пагорб з максимальною висотою 5,5 м, який півколом примикає до фортечного муру середини IX ст. Зафіковані в стратиграфії пам'ятки горизонти, плавно сповзають по пагорбу, що відходить від фортечного муру. В них відмічені штучні горизонтальні майданчики 0,2—0,5 м заввишки і 0,5—1,0 м завдовжки, що використовувались, мабуть, для жертвоприношення. Це змушує припустити, що весь ритуальний пагорб був ними терасований по радіусу. Відсутність яких-небудь архітектурних споруд поряд із зольником свідчить, що, можливо, перед нами тюркське земляне святилище, пов'язане з культом вогню, яке має язичницькі, юдейські та зороастрійські риси. Типологічно близькі земляні споруди описані у книзі «Вихід Гори», а деякі елементи обряду — у книзі «Левіт»³⁰. Похованальні об'єкти, що хронологічно і територіально збігаються з пам'ятками нової для Південно-Східної Таврики культури, представлено, в основному, плитовими могилами, більша частина яких досліджена в Сугдєї. Кілька з них мають юдейські (семисвічник, напис на івріті) і язичницькі риси³¹. Таким чином, для реконструкції релігійних уявлень носіїв цієї складної в етнічному плані культури, треба враховувати: по-перше, потужний вплив іудаїзму, який особливо активно насаджувався у північно-кавказькому середовищі. У Криму цьому процесу сприяла і наявність численних єврейських громад. По-друге, на Північному Кавказі, особливо після повстання Бабека, були міцні зороастрійські впливи. По-третє, треба враховувати традиційно місний для півострова вплив християнства.

Найяскравішою рисою аналізованих пам'яток є керамічний комплекс. Амфорна тара подана посудинами трьох типів: з вінцями у вигляді «відкладного комірця» (три варіанти послідовно змінюючи один одного)³², ранніми константинопольськими з грушеподібним рифленим тулубом³³ і жовтоглинняними великими з грушеподібним рифленим тулубом та масивними сплошеними ручками, що відходять від країв вінця, які мають паз для покришки³⁴. На амфорах усіх типів у досить великій кількості присутні графіто (слова, лігатури, окремі грецькі літери, зображення, християнська символіка).

До тарної кераміки належать і високогорлі глеки зі стрічковими ручками, які з'являються в Криму в середині IX ст. В об'єктах, що розглядаються, їх відсоткова кількість більша, ніж у попередній період.

Кухонний посуд не має генетичної підоснови в салтово-маяцькій кераміці, виготовлений на ножному гончарному кругі. Це тонкостінні посудини з яйцепо-

дібним чи кулеподібним тулубом, короткою шийкою, широким денцем, невеликими відгинутими вінцями і широкою пласкою ручкою, що відходить від краю вінець. Відміною їх особливістю є, по-перше, лінзоподібне дение, часто-густо з лискованою смугою в придонній частині, по-друге, отвори у ручці чи горизонтальна ручка для підвішування в придонній частині. Ці риси вказують на зв'язок описаної кераміки з кечівницькими традиціями. Разом з тим, нам невідомі прямі аналогії цьому кухонному посуду серед матеріалів чисто візантійських пам'яток того ж часу. Виділено три типи горщиців, 2 типи ойнахой, 3 типи глеків, кришки, миски і котли³⁵. Серед них кілька варіантів ойнахой і глеків мають хвиляподібний тулуб, що є кавказькою керамічною традицією і невідоме у Візантії³⁶. Столова кераміка репрезентована лискованими глеками, відміною особливістю яких є орнамент у вигляді різноманітних сполучок трикутників і ромбів з концентричними кільцями на кутах. Виділено 5 типів глеків і миски³⁷. До того ж і тут відмічені посудини, що мають отвори у ручках для підвішування. Прямі аналогії одному з типів глеків відомі в матеріалах адигського могильника Х—XI ст. Абінський-4 на території Північного Кавказу, а типологічно близький посуд походить з матеріалів фортеці Годлик поблизу м. Сочі³⁸. Полив'яний посуд представлено окремими, в більшості дрібними, фрагментами курильниць, мисок, тарілок, поодинокими фрагментами розмальованої візантійської кераміки Х—XI ст. Морфологічно уся вона ідентична кераміці середини IX — першої половини X ст. Зазначимо лише переважання глибоких конічних курильниць і присутність на більшості фрагментів прокресленого орнаменту у вигляді «сітки» або «ялинки»³⁹. Така мінімальна кількість візантійського імпорту — ще один з аргументів на користь тюркського характеру аналізованої культури. Нечисленні індивідуальні знахідки, особливо елементи кінського спорядження, вироби з кістки і глини більш характерні для середньовічних тюркських пам'яток Криму і Північного Кавказу. Відокремлюється група речей давньоруського походження (шиферні прясла, скляні браслети, яйця-писанки, графіто на глаголиці)⁴⁰. Їх відсоткова кількість дещо вища, ніж у подальший період. Таким чином, аналізована культура має ознаки, що зближують її з тюркськими культурами IX—X ст. Східної Європи. Якщо, слідом за деякими дослідниками, ігноруючи вищеперелічені аргументи, вважати її візантійською, то окрім відсутності прямих аналогій на території Візантії, неможливо знайти в писемних джерелах пояснення факту масового заселення візантійцями Південно-Східного Криму в середині X ст. і загибелі, у зв'язку з цим, праболгарських пам'яток півострова. Тим більше, що сильно візантійовані праболгари і так підтримували імперію, їх залежність від каганату була номінальною. Навіть, якщо вважати похід Романа I 932 р. до Таврики проти хозарських володарів реальністю⁴¹, то треба згадати, що він, згідно з повідомленнями Аль-Масуді виявився невдалим, війська зазнали поразки⁴². Разом з тим, згідно з листом хозарського царя Йосипа, в аутентичності якого важко сумніватися, саме в середині X ст. практично вся Таврика, а тим більше південно-східна, контролюється каганатом.

Єдиним писемним джерелом, що дозволяє зрозуміти причини появи у Південно-Східному Криму в середині X ст. проаналізованої в загальних рисах культури, є так званий Кембриджський Анонім, опублікований вперше лише у 1912 р.⁴³. Першовідкривач документу вважав, що він є копією, списаною в XI чи на початку XII ст., з чим погоджувається і П. К. Коковцов⁴⁴. У наш час більшість дослідників з деякими застереженнями згодна з тим, що лист аноніма (сам оригінал) був написаний близько 950 р. хозарським єvreєм, що мешкав у Константинополі, і відправлений за тою ж адресою, що і листи Йосипа⁴⁵. Філологічне дослідження рукопису, здійснене Н. Голбом і К. Цукерманом, довело, що автор дійсно був сучасником подій, до того ж добре обізнаним⁴⁶.

Для нас важливий лише той уривок Аноніма, де йдеться про русько-хозаро-візантійські відносини в середині X ст. і про події, що трапилися в цей час на півострові: «..[Також і] во дні царя Йосипа, мого володаря, алани були⁴⁷ [йому підмогою], коли було гоніння (на іudeїв) во дні лиходія Романа. [І коли стала відома ця] справа моєму володарю, він сокрушив (звергнув — П. К.) багатьох необрізаних. А Роман [лиходій послав] також великі дари Х-л-гу⁴⁸ царю Русії, і підбив його на його (власну) біду. І пішов він вночі до міста С-м-к-раю⁴⁹ і узяв його злодійським засобом, тому що не було там керівника, раб-Хашмоная. І ста-

ло це відоме Бул-ш-ци⁵⁰, вельмишановному Песаху і пішов він у гніві на міста Романа⁵¹ і побив і чоловіків і жінок. І взяв він три міста⁵², не рахуючи великої кількості поселень⁵³. І звідти він пішов на (місто) Шурщун⁵⁴ ... і воював проти нього...»⁵⁵.

Таким чином, слідом за нашими попередниками, можна вважати доведеним, що описані в Анонімі події, історично вірно відповідають першому походу князя Ігоря на Візантію 941 р. і набігу київської дружини під керівництвом Х-л-гу на хозарські володіння у Криму, що передував йому. Базуючись на цьому, немає підстав сумніватися стосовно походу хозаро-аланського війська Песаха до Таврики, який мав для півострова дуже серйозні наслідки⁵⁶. Не виключено, що війська Песаха рухались до Криму з території Північного Кавказу. Використавши їх перемогу, в силу цілого ряду суб'ективних і об'ективних причин, і, перш за все, завдяки почастішшим набігам печенігів, на півострів у середині X ст. переселяється частина північно-кавказького населення, що залишалось у Південно-Східній Тавріці всю другу половину цього століття.

Питання про пам'ятки, що являють собою підоснову нової для Криму культури, дуже складне. У наш час можна виокремити чотири етнокультурні спільноти Північного Кавказу зі своєрідною матеріальною культурою. Це південно-захід Передкавказзя — населений етнічно несформованими адигськими племенами, центральна частина Північного Кавказу, пов'язана з аланським царством, Терсько-Сулакська низина, мешканці якої залишили культуру близьку до хозарської, і територія на північ від Кубані, де мешкали носії салтівської культури цієї території⁵⁷. З археологічними пам'ятками всіх цих регіонів аналізована культура має ті чи інші спільні риси. Найбільше їх з пам'ятками Південно-Західного Передкавказзя, які відрізняються багатоваріантністю культури і досить відчутним візантійським впливом⁵⁸. Водночас, пошук прямих аналогій серед матеріалів, що є в нашому розпорядженні, не дає позитивного результату. Це є наслідком того, що переселення на Кримський півострів тюрок, адигів, алан, не проходило з якогось конкретного регіону Північного Кавказу, було не одночасовим процесом, а розтягувалось у часі. На території самої Таврики, пам'ятки етнічно неоднорідних північно-кавказьких переселенців, що змішалися ще більше в процесі переселення, мають ряд закономірних відмін. Вони пов'язані з новим етапом їх історичного розвитку в новому етнічному і культурному оточенні. Таким чином, аналізована культура є своєрідним симбіозом археологічних культур населення Північного Кавказу середини X ст. і візантійських центрів. Тим більше, що до середини X ст. на Північному Кавказі відбувався процес формування єдиної культури шляхом змішування тюрковських кочівників (салтівська культура Північного Кавказу) і місцевого населення⁵⁹.

Після успішної військової кампанії, саме в середині X ст., територія Хозарського каганату досягає максимальних розмірів. Усе це робить вірною розповідь хозарського царя Йосипа про такі великі кордони своєї держави.

Виходячи з археологічної ситуації і повідомлень писемних джерел, подальшу долю населення, що залишило аналізовану культуру, у другій половині X — початку XI ст. можна уявити наступним чином. Після падіння Хозарського каганату, особливо після походу Святослава 965 р., який прискорив цю подію, територія Південно-Східної Таврики переходить під владу Візантії, яка вигідно скористалась новим розташуванням сил. Ці події, проте, не дуже вплинули на зміну етнічного складу населення цієї частини півострова. Як вже вказувалось, археологічні комплекси культури з тюркськими північно-кавказькими рисами, що змінюють салтівську, існують без помітних змін усю другу половину X ст. Саме про це свідчать і згадані Приписки на берегах Кримських Біблій, де фіксується присутність в Тавріці у другій половині X ст. тюркського населення, серед якого відмічають хозар. Не виключено, що автори Приписок під хозарами розуміли не тільки власне етнічні хозар, але і складне в етнічному плані північно-кавказьке населення, що сповідувало іудаїзм. У цьому зв'язку цікаві зауваження, згідно з яким після походу Святослава хозарський етнос втратив свою єдність і розчинився в етнічно споріднених середовищах. Рештки ж хозар почали концентруватись у вигляді окремих локальних спільнот на найбільш сиріягливих для нього окраїнах колишньої держави, в тому числі і в Криму, особливо в містах⁶⁰.

Існування і остаточне оформлення археологічних комплексів аналізованої

культури саме у другій половині Х ст. при практично повній відсутності в Південно-Східній Тавріці в цей час візантійських матеріалів, наводить на думку, що зразу після перепідпорядкування Візантії, ця територія півострова являла собою своєрідний релікт Хозарського каганату, що знаходився під контролем імперії. До складу місцевої адміністрації входили представники тюрко-хозарського походження, які, будучи лояльними до Візантії, посади ключові посади. Сама така ситуація знаходить відображення і у писемних джерелах. Найкращий приклад — згаданий Манджліський світок. Стaє зрозумілим чому в документі йдеться про царство хозар у Криму в 80-ті рр. Х ст. і про хозарського царя Давида.

Підкорення, хоча і номінальне, Південно-Східної Таврики Візантією під час правління Іоанна Цимісіхія відбилося у створенні в цій частині півострова двох нових фем. Так у Тактиконі 80-х рр. Х ст., опублікованому Н. Ікономідісом, поряд з іншими, згадуються, зокрема, дві феми: Боспору і морська Понту Евксинського⁶¹. Реальне існування першої підтверджується знахідками печаток уже згадуваного Г. Цули⁶². Центр другої деякі дослідними локацізують у Сугдеї⁶³. На користь цього свідчать знахідки трьох печаток протоспафарія і стратига землі Сугдеї Георгія⁶⁴. Вказане взагалі було типовим для Візантії другої половини Х ст. Так, згідно з даними «Ескуріального Тактикону» 971/975 рр., в імперії помічається різке збільшення кількості стратигів невеликих фем і міст⁶⁵.

Незважаючи на це, підкорення цих територій Візантії було номінальним, до складу фемної адміністрації входили представники тюрко-хозарського походження. Побічно, це підкреслює той факт, що у другій половині Х ст., згідно з відомою Припискою 59, датованою 977 р.⁶⁶, Сугдя переходить під владу печенігів, які підкорили саме хозарське місто. Але ця залежність була не пов'язана зі зміною етнічного складу населення і тривала недовго. На користь цього свідчить відсутність археологічних матеріалів, пов'язаних з печенігами, другої половини Х ст. не тільки у Сугдеї, але й у Південно-Східній Тавріці, а також будь-які інші згадки про ці події в писемних джерелах.

Приводом для скасування номінальної залежності Південно-Східної Таврики, з якою імперія, виходячи з багатьох обставин, змущена була миритись, було згадане Іоанном Скилицею повстання 1016 р. під проводом Г. Цули⁶⁷. Ця історична постать добре відома за знахідками печаток, на яких його названо в одних винадках стратигом Херсону, в інших — стратигом Боспору⁶⁸. Більшість дослідників додержується думки про його тюркське походження⁶⁹. Для придушення заколоту, окрім візантійського загону, були залучені руські воїни на чолі з Сфенгом, названим у джерелі братом київського князя Володимира⁷⁰. Про подобиці військових дій документ не згадує. Відомо лише, що похід виявився успішним і візантійська влада на півострові була відновлена вже на зовсім іншій основі. Можливо з цими подіями і пов'язане зникнення археологічних комплексів своєрідної культури Південно-Східної Таврики з тюркськими північно-кавказькими елементами, яку можна вважати археологічним еквівалентом Кримської Хозарії другої половини Х ст. Не виключено, що незабаром була ліквідована і фема у Сугдеї, в ній відпала потреба, і вона була з'єднана з фемою Херсону. Про це свідчить відомий напис 1059 р. Льва Аліата⁷¹, стратига Херсона і Сугдеї одночасно.

Примітки

¹ Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI — начало XII века.— М., 1978.— С. 100.

² Хвольсон Д. А. Восемнадцать еврейских надгробных надписей из Крыма.— СПб., 1866.— С. 70—73.

³ Голстов С. П. По следам древнехорезмийской цивилизации.— М.—Л., 1948.— С. 258.

⁴ Златоструй. Древняя Русь X—XIII веков. Сост., авторский текст, comment. А. Г. Кузьмина, А. Ю. Карпова.— М., 1990.— С. 128, 129.

⁵ Срезневский В. И. Память и похвала князю Владимиру и его Житие по СП 1494 г. // Записки Академии наук по историко-филологическому отделению.—СПб.— Т. 1.— № 6.— С. 2—8; Артамонов М. И. История хазар.— Л., 1962.— С. 435; Златоструй...— С. 134.

- ⁶ Брайчевский М. Ю. Утверждение христианства на Руси.— К., 1989.— С. 159.
- ⁷ Пашута В. Т. Внешняя политика Древней Руси.— М., 1968.— С. 95; Якобсон А. Л. Средневековый Крым.— М.—Л., 1964.— С. 15.
- ⁸ Хвольсон Д. А. Указ. соч.— С. 75.
- ⁹ Там же.— С. 66, 67.
- ¹⁰ Памятники литературы...— С. 162, 216.
- ¹¹ Брайчевский М. Ю. Указ. соч.— С. 160; Голочко П. П. Літописна повість про хрещення Русі // Археологія.— 1990.— № 2.— С. 52.
- ¹² Лебедев В. В. К источниковедческой оценке некоторых рукописей собрания А. С. Фирковича // Доклад, прочитанный в ГПБ им. Салтыкова-Щедрина 11 марта 1974 г.— С. 11.
- ¹³ Вихнович В. Л., Лебедев В. В. Загадка 15000 древних рукописей // МАИЭТ.— Т. II.— Симферополь, 1993.— С. 138.
- ¹⁴ Вихнович В. Л., Лебедев В. В. Указ. соч.— С. 138, 139.
- ¹⁵ Там же.— С. 139.
- ¹⁶ Гаркави А. Я. По поводу известия Авраама Керченского о посольстве Св. Владимира к хазарам.— СПб., 1876.— С. 7.
- ¹⁷ Цукерман К. Венгры в Крыму // Византия и Крым. Тез. докл.— Симферополь, 1997.— С. 91; Айбабин А. И. Крым под властью Хазарского каганата // Там же.— С. 7, 8.
- ¹⁸ Баранов И. А. Таврика в эпоху раннего средневековья.— К., 1990.— С. 21, 22.
- ¹⁹ Бокий Н. М., Плетнева С. А. Захоронение семьи воина-кочевника X в. в бассейне Ингула // СА.— 1988.— № 2.— С. 111.
- ²⁰ Халикова Е. А. К вопросу о контактах древних венгров с болгаро-турецкими племенами в Восточной Европе // Плиска—Преслав.— Т. 2.— 1980.— С. 72—81.
- ²¹ Баранов И. А. Указ. соч.— С. 143.— Рис. 56.
- ²² Там же.— С. 121—124.
- ²³ Макарова Т. И., Плетнева С. А. Пояс знатного воина из Саркела // СА.— 1983.— № 2.— С. 297—303; Чурилова Л. Н. Погребение с серебряной маской у села Манвеловки на Днепропетровщине // СА.— 1986.— № 4.— С. 261—266; Бокий Н. М., Плетнева С. А. Указ. соч.
- ²⁴ Мыц В. Л. Укрепления Таврики X—XV вв.— К., 1991.— С. 84.— Рис. 33; Баранов И. А. Болгаро-хазарский горизонт средневековой Судгей // Проблеми на прабългарската история и култура.— София, 1991.— С. 153.— Рис. 5, 4; Паршина Е. А. Торжище в Партенитах // Византийская Таврика.— К., 1991.— С. 82.— Рис. 7.
- ²⁵ Якобсон А. Л. Раннесредневековые сельские поселения юго-западной Таврики // МИА.— 1970.— № 168.— С. 42.— Рис. 10, 2, 4; Фронджуло М. А. Розкопки жилих комплексів на середньовічному поселенні поблизу с. Планерське // Археологія.— 1961.— Т. XII.— С. 176.— Табл. II, 4; Якобсон А. Л. Раскопки средневековых слоев Херсонеса // КСИА.— 1950.— Вып. XXXV.— С. 117.— Рис. 38, 2; Якобсон А. Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики.— Л., 1979.— С. 79.— Рис. 48.
- ²⁶ Баранов И. А. Таврика в составе Хазарского каганата: Автореф. дис. д. и. н.— К., 1994.— С. 6.
- ²⁷ Баранов И. А., Майко В. В. Раскопки в портовом районе Судакской крепости // АИК 1993 г.— Симферополь, 1994.— С. 45; Паршина Е. А. Указ. соч.— С. 71.— Рис. 3.
- ²⁸ Фронджуло М. А. Раскопки в Судаке // Феодальная Таврика.— К., 1974.— С. 142.— Рис. 4.
- ²⁹ Баранов И. А. Археологическое изучение Судгей-Солдай // АИК 1993 г.— Симферополь, 1994.— С. 38, 39; Адаксина С. Б. и др. Исследования крепости Алустон // Там же.— С. 13.
- ³⁰ Исход.— Гл. 20.— Ст. 24, 25; Левит.— Гл. 6.— Ст. 9—13, 28.
- ³¹ Фронджуло М. А. Раскопки в Судаке...— С. 149.

³² Якобсон А. Л. Средневековые амфоры Северного Причерноморья // СА.— 1951.— Т. XV.— С. 336.— Рис. 10, 35, 36; Bakirtzis Ch. Byzantine amphorae // RCB.— 1989.— Р. 75; Barnea I. La céramique byzantine de Djibrroudja X—XII siècles // RCB.— 1989.— Р. 134; Brusic Z. Byzantine amphorae (9th—12th century) from eastern Adriatic underwater sites // Archaeologia Jugoslavica.— 1979.— Vol. XVII.— Р. 44; Gunzenh N. Recherches sur les amphores Byzantines dans les musées Turcs // RCB.— 1989.— Р. 272; Мыш В. Л. Указ. соч.— С. 83.— Рис. 32, 2, 3; Балабанов Т. Жилища по край северната и источната крепостна стена на Плиска // Плиска—Преслав—Шумен, 1992.— Т. 5.— С. 166; Дончева-Петкова Л. Сгради при южния сектор на западната стена на Плиска // Так там.— С. 131. Зазначимо, що амфори цього типу з'являються у Південно-Східному Криму не раніше другої чверті Х ст.

³³ Романчук А. И., Сазанов А. В., Седикова Л. В. Амфоры из комплексов византийского Херсона.— Екатеринбург, 1995.— С. 143; Bjelajac L. Byzantine amphorae in the Serbian-Danubian Area in the 11th—12th centuries // RCB.— 1989.— Р. 112; Баранов И. А. Таврика в эпоху раннего средневековья.— К., 1990.— С. 24.— Рис. 7, 2.

³⁴ Якобсон А. Л. Керамика и керамическое производство...— С. 72.— Рис. 43, 7. В экспозиції археологічного музею м. Преслава (Болгарія) є аналогічна амфора, яка походить з розкопок Великого Палацу (о. ф. 1410), виготовлена з оранжевої глини.

³⁵ Баранов И. А., Майко В. В. Деякі питання типології і технології виготовлення кухонного посуду X—XI ст. з Судака // Українське гончарство.— К., 1996.— Кн. 3.— С. 62—73.

³⁶ Якобсон А. Л. Керамика и керамическое производство...— С. 83, 37; Якобсон А. Л. Указ. соч.— С. 81.— Рис. 49, 2, 3; Паршина Е. А. Указ. соч.— С. 82.— Рис. 7.

³⁸ Пьянков А. В. Средневековый могильник Абинский 4 // Древности Кубани и Черноморья. Понтийско-Кавказские исследования.— Краснодар, 1993.— Вып. 1.— С. 215, 217.— Рис. 2, 7; 4, 14; Бармина В. Э. Сравнительный анализ керамического материала средневековых памятников Кавказа и Крыма // Археология, архитектура и этнографические процессы Северо-Западного Кавказа.— Екатеринбург, 1997.— С. 71.

³⁹ Баранов И. А., Майко В. В. Поливная керамика Судака второй половины X в. // Византия и Крым. Тез. докл.— Симферополь, 1997.— С. 21—23.

⁴⁰ Баранов И. А. Болгаро-хазарский горизонт...— С. 156, 157; Фронджуто М. А. Раскопки в Судаке...— С. 146.— Рис. 9, 1.

⁴¹ Mosin V. Les Khazares et les Byzantins d'après le Anonime de Cambridge // Byzantion.— 1931.— VI.— Bruxelles.— Р. 313; Баранов И. А. Таврика в эпоху...— С. 152.

⁴² Баранов И. А. Таврика в эпоху...— С. 152, 153.

⁴³ Schechter S. An Unknown Khazar Document // The Jewish Quarterly Review. New Series.— 1912.— Т. III.— 2.— Р. 182—219.

⁴⁴ Schechter S. Op.cit.— Р. 181, 182; Коковцов П. К. Новый еврейский документ о хазарах и хазаро-русско-византийских отношениях в X в. // Журнал Министерства Народного Просвещения.— Ноябрь, 1913.— С. 152, 153. Повідомлення про існування анонімного листа міститься в «Книге о временах», єврейському творі рубежу XI—XII ст. (Артамонов М. И. Указ. соч.— С. 8, 9).

⁴⁵ Артамонов М. И. Указ. соч.— С. 9.

⁴⁶ Голб Н., Прицак О. Хазаро-еврейские документы X в.— Москва— Йерусалим, 1997.— 240 с.; Zuckerman C. On the date of the khazars conversion to judaism and the chronology of the of the Rus Oleg and Igor // Revue des Etudes Byzantines.— 1995.— Т. 53.— Р. 237—270.

⁴⁷ Наявний у тексті пропуск реконструйований нами на підставі того, що в археологічних комплексах культури, що розглядається, поряд з кухонним посудом завжди присутній аланський столовий посуд. В останньому виданні російського перекладу тексту Аноніма даний пропуск реконструйовано Н. Голбом як « ...И еще, в дни Иосифа царя, моего господина, [он искал] его помощи, когда гонение обрушилось во время дней Романа злодея». На думку автора, реконструювати з повною вірогідністю пов'язаний підмет [он] з царем алан чи з самим Йосипом, неможливо (Голб Н., Прицак О. Указ.соch.— С. 146, прим. 48). Проте і така реконструкція не виключає нашого варіанту. Це тим більше ймовірно, що автор говорить про зміщення хазаро-аланського союзу в період правління Йосипа (Там же.— С. 132). Згідно з даними Костянтина VII, якби цар алан жив у спілці із хазарами, то він лише тоді зміг би завдати багато шкоди хазарам (Константин Багрянородний. Об управлении империей.— М., 1989.— С. 53).

Отже, алано-візантійського союзу, що виник на ґрунті поширення серед алан християнства у 30-ті рр. Х ст., в середині Х ст. не існувало. Зруйнування в цей час християнських храмів в аланському царстві підтверджують археологічні розкопки (Каминский В. Н., Каминская И. В. Новые исследования христианских храмов малых форм в Западной Алании // Историко-археологический альманах.— Армавир—Москва, 1996.— Вып. 2.— С. 175).

⁴⁸ В історіографії ідентифікації імені Х-л-гу існують три напрямки. Перший: Х-л-гу— це скандинавська форма імені Олега Віщого (огляд літератури див.: *Половой Н. Я.* К вопросу о первом походе Игоря // ВВ.— Т. XVIII.— 1961.— С. 99, 100, а також *Голб Н., Прицак О.* Указ. соч.— 240 с.; *Zuckerman C.* Op. sit.— Р. 259— 270). Другий: Х-л-гу— київський князь Ігор, якому відповідає повна скандинавська форма Helgu Inger— Хельги Молодший, на відміну від Хельги Старого— Олега Віщого (*Бруцкус Ю. Д.* Письмо хазарского еврея от X в. // Новые материалы по истории южной России времен Игоря.— Берлин, 1922.— С. 31). Третє: Х-л-гу— князь так званої Причорноморської Русі (основну літературу див.: *Половой Н. Я.* Указ. соч.— С. 99, 100). У рамках цього напрямку висловлена точка зору, до якої приєднуємося ми, про те, що Х-л-гу— воєвода у дружині Ігоря, або ватажок найманої варязької дружини у його війську (*Половой Н. Я.* Указ. соч.— С. 100; *Артамонов М. И.* Указ. соч.— С. 377). Напевно, Х-л-гу відігравав в історії Русі ту саму роль, що після його загибелі в Бердаа Свенельд, який саме тоді і з'являється на сторінках літописів.

⁴⁹ Або Тмутаракань (*Коковцов П. К.* Новый еврейский документ...— С. 12; *Бруцкус Ю.* Указ. соч.— С. 52; *Артамонов М. И.* Указ. соч.— С. 373), або передмістя Керчі (*Mosin V.* Op. sit.— Р. 320).

⁵⁰ На думку М. І. Артамонова, цей титул або звання означає болгарського князя, голову прикубанських або чорних болгар, підкорених у VII ст. хозарами. Песах— володар області, що включала Керченську протоку, який носив титул Бул-ши-ци (*Артамонов М. И.* Указ. соч.— С. 371).

⁵¹ На наш погляд, мова йде не про візантійські володіння в Криму, а про візантинізовані праболгарські міста і селища.

⁵² Можливо, Сугдея, Алустон, Партеніти.

⁵³ Використано переклад А. П. Новосельцева (*Новосельцев А. П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа.— М., 1990.— С. 115), який більше відповідає археологічним реаліям Таврики середини Х ст. У Н. Голба «деревень» (*Голб Н., Прицак О.* Указ. соч.— С. 141).

⁵⁴ Перекрученна назва Херсонесу.

⁵⁵ Український переклад джерела здійснено за виданням: *Коковцов П. К.* Еврейско-хазарская переписка...— С. 117— 120.

⁵⁶ Цікаво зазначити, що у другій половині Х ст. загони аланів виступають спільніками Хозарії і Абхазії при проведенні військових дій за межами Аланії. Війська стають професійними, у випадку війни збирається військове ополчення (*Каминский В. Н.* Военное дело алан Северного Кавказа // Древности Кубани и Черноморья.— Понтийско-кавказские исследования...— Краснодар, 1993.— Т. 1.— С. 92). Подібна ситуація спостерігається в Подонні, де загибель салтівської культури у другій чверті Х ст. пов’язана з каральним походом хозар і північно-кавказьких алан проти васальних племен асіїв (*Гадло А. В.* Этническая история Северного Кавказа X— XIII вв.— Л., 1994.— С. 22).

⁵⁷ *Гадло А. В.* Этническая история Северного Кавказа IV— X вв.— Л., 1979.— С. 199— 204.

⁵⁸ Там же.— С. 199, 200.

⁵⁹ Там же.— С. 205.

⁶⁰ *Гадло А. В.* Этническая история Северного Кавказа X— XIII...— С. 71; *Плетнева С. А.* Князь и каган // Родина.— 1997.— N 3— 4.— С. 23.

⁶¹ *Oikonomides N.* Les listes de preseance Byzantines des IX et X siecles.— Paris, 1972.— 403 p.

⁶² *Georgius Cedrimus.* Joannis Scylitzae ope ab J. Bekkero suppletus et emendatus...— I, II.— Bonnae, 1838— 1839.

⁶³ *Баранов И. А.* Таврика в эпоху...— С. 154; *Степаненко В. П.* К истории средневековой Таврики // Византия и средневековый Крым.— Барнаул, 1992.— С. 125— 133.

⁶⁴ Баранов И. А., Степанова Е. В. Церковная и военная администрация византийской Сугдеи // Археология Крыма.— Симферополь, 1997.— № 1.— С. 83—87.

⁶⁵ Бибиков М. В. Новые данные Тактикона Икономидиса о Северном Причерноморье и русско-византийских отношениях // Древнейшие государства на территории СССР.— М., 1976.— С. 88; Степанова Е. В. К вопросу о Судакском архиве печатей // Византия и Крым. Проблемы городской культуры.— Екатеринбург, 1995.— С. 14.

⁶⁶ Хвольсон Д. А. Указ. соч.— С. 66, 67; Баранов И. А. Таврика в эпоху...— С. 152, 153.

⁶⁷ *Georgius Cedrinus*. Op. sit.— P. 464.

⁶⁸ Степаненко В. В. Указ. соч.— С. 126, 127. Цікаве припущення про те, що Г. Цула був вигнаний херсонеситами, які злякалися хозарського засилля, після чого він втік на Боспор (Богданова Н. М. Херсон в X—XV вв. Проблемы истории византийского города // Причерноморье в средние века.— М., 1991.— С. 105).

⁶⁹ Артамонов М. И. Указ. соч.— С. 436. Деякі дослідники бачать у ньому хозарського військового керівника, або, навіть, хозарського кагана (Якобсон А. Л. Средневековый Крым...— С. 15, 16). Фактично, у Криму він належав до найвищого прошарку візантійської адміністрації і у поглядах місцевого населення був каганом. Саме цієї точки зору притримуються караїмські вчені (Караїмская народная энциклопедия.— Т. 1.— М., 1995.— С. 69).

⁷⁰ У згаданій Караймській енциклопедії без посилання на джерела, говориться про флот візантійця Монга, який разом з Мстиславом Тмутараканським підкорив країну Хозар і узяв в полон Г. Цулу (Там же.— С. 61, 62).

⁷¹ Латышев В. В. Сборник греческих надписей христианских времен из Южной России.— СПб., 1896.— 143 с.

Майко В. В.

ХАЗАРЫ В КРЫМУ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ Х в.

В середине X в. в Юго-Восточном Крыму появляется новая материальная культура, не имеющая генетической подосновы в предшествующих праболгарских древностях этой части полуострова. Большинство салтовских поселений гибнет или забрасывается, а в стратиграфических разрезах городов фиксируются горизонты с новым материалом. Однако эта новая городская культура имеет черты, присущие тюркским средневековым культурам Восточной Европы, в частности, Северного Кавказа. Появление последних связано с переселением в Крым части северо-кавказских тюрок после похода 941 г. под руководством Песаха, описанного в Кембриджском Анониме. Таким образом, проанализированная в работе культура второй половины X — начала XI вв. может быть археологическим эквивалентом известной по письменным источникам Крымской Хазарии второй половины X в.

Maiko V. V.

KHAZARS IN CRIMEA IN THE SECOND HALF OF THE TENTH CENTURY.

The new material culture began to emerge in the SouthWest Crimea in the mid tenth century. Generically, it was unrelated to the preceding Proto-Bulgarian antiquities of that Crimean territories. The majority of settlements of Crimean variant of the Saltovo-Maiaky Culture were ruined or deserted. New materials are fixed in the stratigraphical layers of the towns. However, the features of the new culture closely coincide with the early medieval Turkic cultures of Eastern Europe, the Nothern Caucasus, in particular. It is attributable to the resettlement campaign of 941 described by the Cambridge Anonim. Thus, it seems that the culture of the second half of the tenth century/the beginning of the eleventh century is the archaeological equivalent to the Crimean Khazaria of the second half of the tenth century known from written sources.

СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ НА СЕЛІ В ДАВНЬОРУСЬКІ ЧАСИ

О. П. Моця

Розвиток східнослов'янського суспільства в часи Київської Русі суттєво вплинув на соціальне становище найбільш масового прошарку тогоденого суспільства — селянство.

Подальше дослідження епохи феодалізму в Європі в цілому і в середовищі східних слов'ян зокрема неможливе без більш конкретного вивчення різних боків життя сільського населення — основної частини людності тих часів. Адже навіть в XV—XVIII ст. «... світ являв собою все ще велику країну, де від 80 до 90 % людей жили плодами землі, і тільки ними»¹. Разом з формуванням відносин класового, чи як зараз частіше говорять — соціально стратифікованого суспільства, появою урбаністичних центрів на східноєвропейських теренах йшло оформлення сіл у значенні цього терміну як особливого типу протилежних містам поселень. Тут концентрувалось сільськогосподарське виробництво — землеробство, скотарство й промисли, розвивалось ремесло. У давньоруських писемних джерелах, що відносяться до домонгольських часів, трапляються кілька термінів для означення власне сільських поселень: «село», «сільце», «погост», «двір» та деякі інші². Але для всебічного вивчення питання функціонування села як соціального організму в феодальному суспільстві свідчень літописів та деяких середньовічних юридичних документів явно недостатньо. Перспективним є використання усіх наявних матеріалів, а в першу чергу — археологічних.

На наш погляд, заслуговує подальшого й більш поглиблого вивчення тема соціальних відносин на селі, де тоді широкі маси саме і сформувались у селянство як клас, що існував упродовж тривалого історичного відтинку часу і дожив до наших днів як один із основних стратів сучасного українського суспільства. Питання це не нове, але хоча праць вже й написано чимало, до кінця воно не вирішene³. Так, деякі дослідники вважають, що общинні зв'язки у слов'ян уже на початку другої половини I тис. н. е. носили територіальний характер, а інші і у верві початку II тис. н. е. вбачають лише перехідний шабель від родової общини до общини, основаної вже на приватній власності⁴.

Тому з огляду на сучасні знання слід зупинитись на з'ясуванні рівня тогоденого соціально-економічного розвитку всього східнослов'янського суспільства, де село відігравало роль однієї з основних підсистем цього складного соціального організму. Це, у свою чергу, дасть змогу реальніше розглянути характер самої організації села як громадської структури. При цьому свідчення писемних джерел зіставимо з новими археологічними фактами, що відносяться до піднятій теми.

Механізм формування класового суспільства можна коротко і в самих загальних рисах охарактеризувати наступним чином: інтенсифікація матеріального виробництва (покращення обробітку землі, розвиток різноманітних ремесел тощо) призвела до появи регулярного додаткового продукту й менший залежності людини від природних факторів. Одночасно з цим, узурпація влади окремими членами суспільства, що стала внаслідок різних обставин, привела до соціальної диференціації і стала однією з основних причин майнової диференціації, відчуження додаткового продукту в основної маси населення. Хоча в цьому глобальному історичному явищі є ще багато незрозумілого. Повторимо за В. Б. Кобриним: «Як земля общинна», «нічия», «божа» потрапляє у приватну власність? Коли і яким шляхом виникає боярська вотчина? Навряд навіть у віддаленому майбутньому буде розкрито до кінця цю таємницю феодального «попкаткового накопичення»⁵.

На етапі кінцевого розкладу первіснообщинних відносин і поступового переходу до епохи цивілізації переважна більшість східнослов'янського люду перебувала в складі так званих первісних сусідських чи інакше праселянських общин, котрі в стадіальному відношенні були перехідною ланкою від власне первісних до сусідських. Господарськими осередками суспільства були групи осіб, котрі мали спільну власність на землю, колективні форми виробництва й самоврядування. Первісна сусідська община займала площу кількох невеликих селищ, що розміщувались разом з оточуючими їх угіддями своєрідними гніздами. Їх Ю. І. Семенов назавв осередками відокремленої власності⁶. Рід у цей час уже був явищем надбудовного порядку⁷. Цей етап розвитку суспільства в цілому все більше дослідників, слідом за Е. Р. Сервісом, характеризують як етап «чіфдому» або «вождівства», коли первіснообщинні відносини замінювались на нові, ще додержавні, але вже основані на відстороненні більшості населення від управління суспільством⁸.

Детальніше про еволюцію східних слов'ян у бік цивілізації ми вже писали в деяких попередніх працях⁹. А тому тут лише відзначимо, що якісний рубіж в переході до територіальних зв'язків і формування самого селянства пов'язується багатьма дослідниками з появою Давньоруської держави.

Селянська община східних слов'ян часів Київської Русі відома під назвою «верв». При всій різноманітності точок зору поки що всі сходяться в одному: це суспільно-територіальна одиниця¹⁰. Етимологічно термін «верв» пов'язується зі словом «вірьовка» в розумінні міри землі, обмеженої певною лінією. У класовому суспільстві селянська община складалась з окремих селянських сімей, являлась організацією, що слугувала історично створеній формі соціальної спільноті селянства. Конкретні механізми її появи могли бути різними: це і безпосереднє передородження родових колективів у сусідські; й об'єднання родичів і неродичів, що спонтанно складалися в процесі освоєння нових земель; і цілеспрямовані акції «сильних світу цього». Але суть нових колективів завжди була одною. «Община — соціальний організм, що обов'язково доповнював парцелярне (дрібне селянське — О. М.) сімейне виробництво, гарантував його нормальне функціонування й відтворення, забезпечував соціалізацію селянства. Його включеність у цілісну суспільну систему»¹¹. Значення сусідської общини не відносилось лише до виробничої сфери. Вона являлась інститутом з широкими соціальними функціями, що охоплювали не лише господарську діяльність, але й сімейно-шлюбні відносини, щоденний побут, сферу культу, ідеології та і в цілому духовного життя, звичаєве право, суд з внутрішніх міжселянських конфліктів, відправлення повинностей та інші відносини із зовнішнім світом¹².

Про верв є численні відомості в Просторовій редакції відомого юридичного документу «Правда Руськая» починаючи зі статті 3: «Аже кто убить княжа мужа в разбои, а головника не ищут, то веревную платити, в чьей же верви голова лежить, то 80 гривен; паки ли людин, то 40 гривен». Звичайно, сама верв з'явилась набагато раніше цієї редакції, що була пов'язана з подальшим упорядкуванням феодального господарства. А те, що за вбитого представника князівської адміністрації платили в два рази більше, ніж за рядового вільного общинника говорить про значну соціальну диференціацію на селі в XI — XIII ст. В той же час, розміри штрафу — 80 і 40 гривень за вбитого — є досить значними: відповідно дорівнюють вартості стада із 100 і 50 корів¹³.

Якраз у зв'язку із функціонуванням феодального господарства на селі маємо інформацію про різні групи вільного та залежного сільського люду. Так, одним із термінів, якими означали селян, був «люди». Звичайно, це слово з'явилось ще в додержавні часи і тоді відносилось до всіх членів племені. В часи Київської Русі воно спочатку означало вільних, а дещо пізніше й феодально-залежних людей. До широких прошарків селян (і лише них) відносилось слово «смерд», хоч до цих пір серед дослідників існують протилежні судження з цього приводу (смерди — спочатку вільне сільське населення, частина якого поступово потрапляла у феодальну залежність; смерди — це особисто вільні селяни — данники, котрі підлягали експлуатації з боку ранньофеодальної держави, але з часом частина з них виявилася в особистій залежності від князя-вотчинника; смерди — лише особисто вільні селяни; смерди — лише феодально-залежні селяни; смерди — це раби, котрих посадили на землю; «зовнішні» смерди, якими

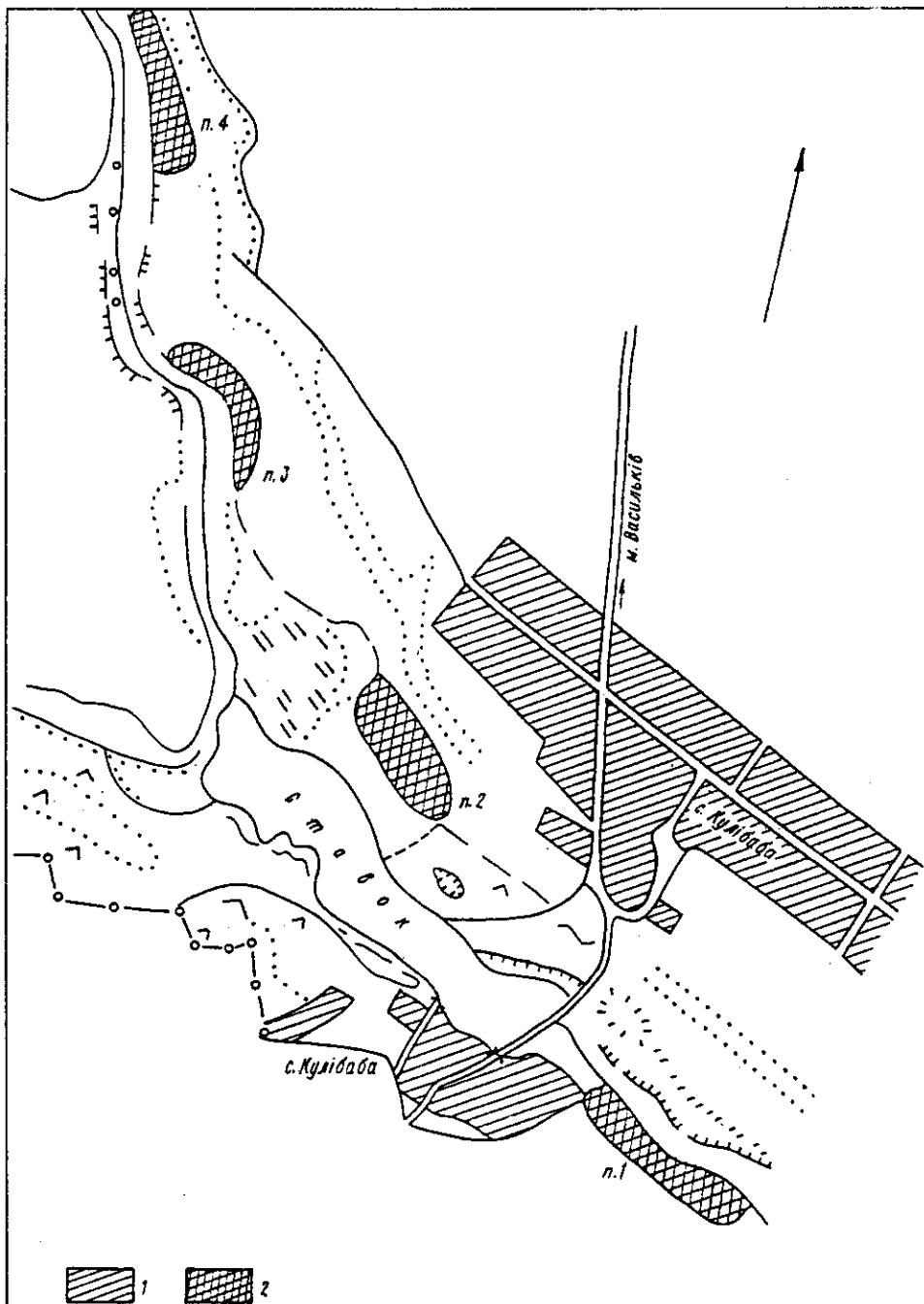

Рис. 1. Селища поблизу с. Кулібаба (1 — сучасна забудова, 2 — культурний шар X—XIII ст.).

ставали обкладені даниною підкорені племена; «внутрішні» смерди — посаджені на князівські землі раби-полонені; смерди — напівсільське феодально-залежне населення, котре служило князю податями й військовою повинністю).

Основою експлуатації смердів була сформована система поземельних відносин. Але феодальне господарство мобілізувало населення й іншими способами. Найдавнішим з них було встановлення особистої залежності. З X ст. групи населення, які були пов'язані як з феодальним двором, так і з селом, називались узагальнюючим словом «челядь». У першу чергу до їх складу входили холопи, якими ставали: особисто вільні, котрі повністю віддавали себе на службу князю;

полонені; діти холопів; закупи, котрі не виконали своїх економічних зобов'язань; люди, які добровільно йшли у холопи в результаті одруження з рабинями.

Окрім того серед селян були прощеники, пущеники, задушні люди, ізгої — вірогідно вільновідпущені за життя своїх володарів або за заповітом та колишні вільні, котрі внаслідок різних побутових причин потрапляли в залежність. Відомо також про рядовичів, тобто залежних за рядом — договором; закупів, які ставали такими у зв'язку з отриманням позики-боргу під проценти, що треба було відпрацювати в господарствах тих, хто її давав. Були й особисто вільні землероби, у котрих з багатим господарем встановлювались відносини «дача — милітсь» (могли відійти після повернення «милості»), а також такі, що переходили в залежність і підданство разом зі своєю землею без виплати грошових (західноєвропейський заклад-комендація). Тож різноманітні форми експлуатації селян, що склалися упродовж XI—XII ст., відобразились у відробітковій ренті (закупи, холопи), натуральний і грошовий ренті (смерди, рядовичі, прощеники й ті, хто взяв «дачу»). Слід звернути увагу на існування різних форм ренти, економічною основою якої були значні відмінності відношень власності й володіння засобами виробництва в князівському домені й боярській вотчиці¹⁴.

Перейдемо тепер до археологічних матеріалів, що були накопичені в основному нещодавно у зв'язку з початком планомірного й всебічного вивчення давньоруського села. У першу чергу спробуємо встановити, чи є археологічні дані у відношенні верві, котру більшість дослідників розглядає як сукупність населення кількох поселень разом з оточуючими їх угіддями¹⁵. Враховуючи, що більшість селищ середньовічних часів мали всього по кілька дворів, та зіставляючи цей факт з вищезгаданими досить крупними сумами штрафів за вбивство княжого мужа чи вільного чоловіка, можна вважати виплату таких сум неральною для жителів переважної більшості населених пунктів. Нагадаємо, що первісну сусідську общину більшість дослідників розміщують на площі окремого гнізда з кількох поселень. Для давньоруських часів також у багатьох місцях простижаються такі гнізда, що, вірогідно, теж слід пов'язувати з селянськими територіальними громадами.

Ми не будемо тут розглядати гнізда поселень, до складу яких входили й городища¹⁶. Адже в умовах класового суспільства в своїй більшості вони не були общинними скованками чи племенними центрами (іх інтерпретація в соціальному плані — тема іншої роботи). Зараз відомі й гнізда з наявними на їх площах лише відкритими поселеннями. Кілька таких агломерацій було досліджено О. В. Серовим на Київщині¹⁷. До таких груп входило від 2 до 5 селищ. Зокрема, в басейні Струги поблизу с. Кулібаба розташовано 4 селища XI—XIII ст. (рис. 1). Поселення тягнуться ланцюжком по обох берегах річки протягом 2,2 км. Ще одну групу зафіксовано поблизу с. Новосілки: між першим і другим селищами відстань становила 250 м, третє знаходилось за 1 км від них (рис. 2). У середині аналогічних груп поселення розміщені в основному на відстані від кількох сотень метрів до 1—1,5 км одне від одного, а загальні розміри груп не перевищують 2,5—3 км.

На двох поселеннях в районі с. Дорогинка були проведені археологічні розкопки. Вся ця група складалась з 4 селищ на берегах р. Кирівки. Два селища розміщувались на відстані 300 м одне від одного по обох берегах невеликої річечки. Площа першого — близько 1 га, другого — менша (на нашу думку, тут могло розміститись не більше 1—3 садиб). На першому з них розкопано житло і 2 господарські ями. Третє та четверте селища знаходяться вище за течією річки відповідно за 1,5 та 2 км від першого. На Дорогинці-ІІІ в урочищі «Селище» частково досліджено дві давньоруські садиби. Зафіксовано сліди окремих домогосподарств (всього 5) й господарські комплекси, пов'язані з залізоробним виробництвом. Виявлено житла, господарські споруди та ями, численні речові знахідки — сільськогосподарські знаряддя праці, кераміку, інші побутові речі, прикраси, елементи одягу.

Особливо слід відзначити вислу свинцеву печатку, що належала до типу князівських з доброзичливим написом «Господи помози рабу своему Феодору аминь». На зворотному її боці — зображені святого Федора Стратилата в повному бойовому обладунку, він спирається на щит і тримає в руці спис. Ліворуч

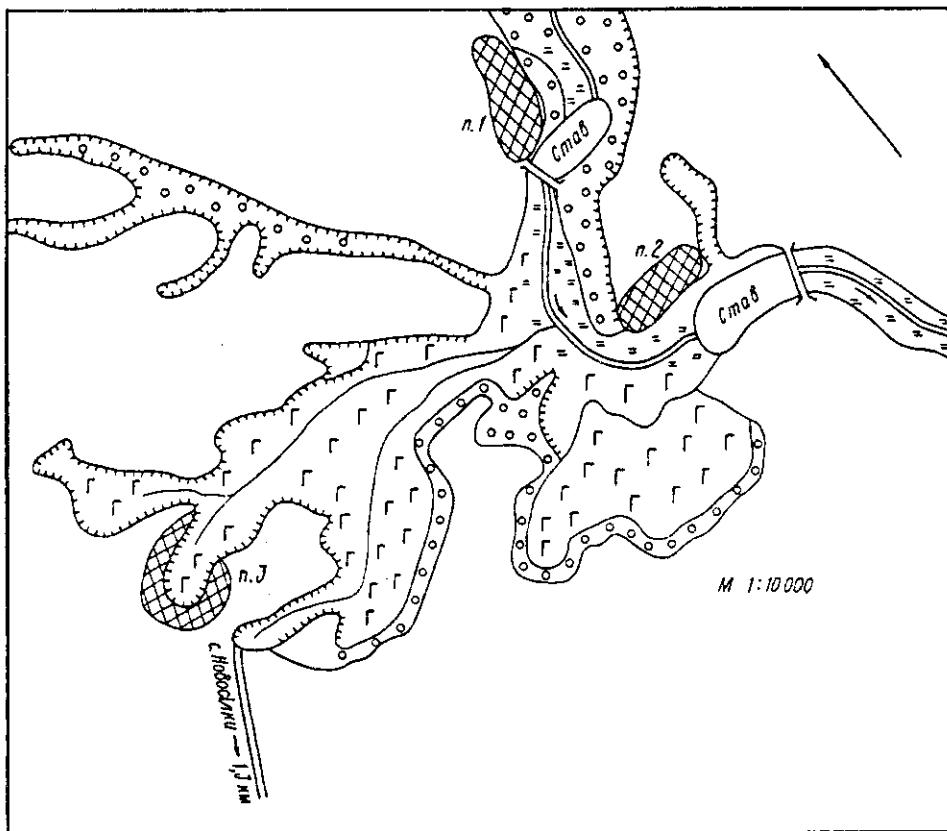

Рис. 2. Селища поблизу с. Новосілки.

від зображеного святого є напис у стовпчик «Феодор», а праворуч — «агиос». Печатки такого типу слід пов'язувати з ім'ям Мстислава Володимирича — старшого сина Володимира Мономаха. У зв'язку з цією цікавою знахідкою напрощується аналогія з князівським мужем, про якого йшлося у вищеперелічений статті 3 «Правди Руської». Він, вірогідно, міг знаходитись в общині у зв'язку з виконанням своїх службових обов'язків.

Аналогічні агломераційні структури були зафіксовані й на Чернігівщині, де в центрах таких гнізд знаходилось, як правило, найбільше поселення. Вдалося в деяких випадках встановити, що на площах таких селищ формувалися навіть окремі райони, відокремлені від іншої селищної території природними кордонами (яр або ручай) чи навіть дерев'яною огорожею. Саме тут, як свідчать різноманітні археологічні знахідки, мешкали представники соціальної верхівки. На думку В. П. Коваленка, вони уособлювали собою державний апарат і виконували певні адміністративно-господарські та військово-поліцейські функції. На користь цього свідчить значна кількість предметів озброєння (сокири, наконечники списів та стріл, кистені, булави), військового обладунку (ремінна фурнітура, панцирні деталі), спорядження вершника (шпори, навершя канчукі) і верхового коня (псалії, вудила, стремена, підкови, пряжки та різноманітні накладки). Слід також відзначити знахідки на таких пам'ятках регіону писал та речей з написами-графіті, свинцевої актової печатки, срібних та бронзових хрестів-енколпіонів, різьбленої шиферної іконки, золотої застібки від книжкового окладу, бронзових лампадок та деталей хоросів, гака для підвішування світильника. Тут же концентрувалась і основна маса уламків амфор, скляного та полив'яного посуду, значна кількість прикрас, а також деталей терезів та гирка¹⁸.

Багато з вищезгаданих категорій речей було виявлено О. В. Шекуном на поселенні Ліскове між літописними Черніговом і Любечем. Тут, окрім типових для багатьох поселень ординарних житлових та господарчих споруд, були виявлені

й відмінні від них будівлі. Одна з них (рис. 3) складалася з житлового підкліту, холодної кліті та коридору. У її котловані, розмірами $11,5 \times 3,5$ — 2 м, виявлено близько 20 колод міжповерхового перекриття. Крім того були відзначені завали обпаленої глини, якою імовірно обмазувались стеля та стіни. Житлова камера мала розміри $4,6 \times 3,5$ м, в усіх її кутах зафіксовано стовпі діаметром 0,4—0,5 м. Стіни складалися з неокоркованих ретельно підігнаних одна до одної березових колод діаметром 0,35 м. Вхід фіксувався розташованими по обидва боки стовпами, в одному з яких був дверний отвір. Глиnobитна піч, повернута устям до входу, знаходилась у лівому, більшому від входу кутку. Уздовж її задньої стінки зафіксовано рештки дерев'яного каркасу у вигляді кількох вертикальних дошок. На підлозі знайдено залишки дерев'яної діжки, а в передній частині кліті досліджені підвадратну підпільну яму, ще одну — в північно-західному кутку. З боку входу до житлового підкліту примикала холдна кліті розмірами $2,4 \times 3,4$ м. Третє приміщення являло собою похилий коридор 3×2 —3 м, що поступово звужувався до входу. Існування наземної частини будівлі засвідчують глибина споруди (від рівня материка 1,6 м), залишки міжповерхового перекриття, що обвалилося, наявність масивних стовпів у підкліті. На думку автора розкопок наземна частина забудови, можливо, була зрубною, а її розміри перевищували розміри котловану житла¹⁹.

Такий детальний опис одного з жителів ми навели для того, щоб показати рівень будівництва в окремих селах, звичайно не рядових, а князівських чи боярських. Тут «керуючі справами» (говорячи сучасною термінологією), які проживали в аналогічних міським будівлях, захищалися і юридично. Зокрема вже в статті 22 Короткої редакції «Правди Руської» за вбивство княжого тіуна (управителя господарством) штраф накладався у 80 гривень. Захищалися й дещо нижчі за рангом посадові особи. Так, у статті 24 Короткої редакції згаданого юридичного документу йдеться: «А в сельском старосте княжи и в ратаинем 12 гривне». А в статті 13 Просторової редакції читаемо: «А в сельскомъ тивуне княже или в ратайнемъ, то 12 гривенъ».

Певні категорії західок та специфіка будівництва дозволяють встановити й певну ієрархію сільських поселень не лише за господарськими функціями (про які мова тут не йде), але і в їх соціальному значенні²⁰. Вище були охарактеризовані найбільш значні села, що явно виділялися серед більшості ординарних. Але при розкопках широкими площами вдається встановити й середню ланку в такій їх градації, тобто центри територіальних об'єднань самого нижчого рангу.

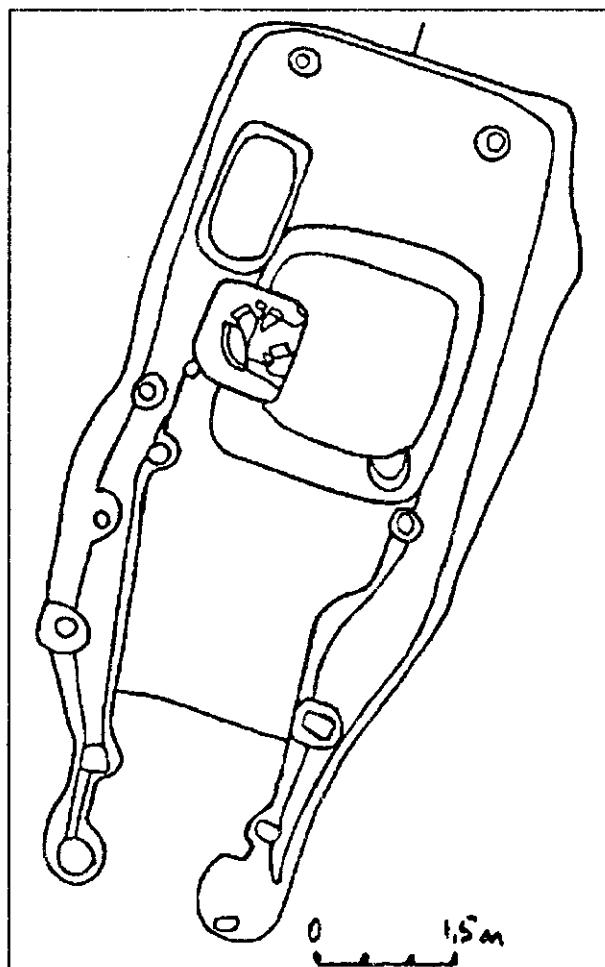

Рис. 3. Житло № 6 з поселення Ліскове.

Так, цікавим у соціальному відношенні є поселення Автуничі на півночі сучасної Чернігівщини, особливо його північна частина, яка становила менше третини сумарно дослідженій за багато років території. Тут було сконцентровано близько 60 % індивідуальних знахідок, багато з яких носило чітко виражений елітарний характер і можуть вважатись елементами феодального побуту. Це поодинокі предмети озброєння та спорядження вершника й коня (бойові ніж і сокири, деталі кольчуги, наконечники стріл, стремено, шпора, вудила і псалій), статуетка міжливо середньоазійського походження, уламки амфор, речі, прикраси та елементи костюму, уламки візантійських та північноруських скляних браслетів і коштовні срібні скроневі кільця, персні, близько 30 уламків металевих та скляних браслетів, більше 10 мінеральних та скляних намистин, підвіски й інші прикраси, гудзики й дисковидна застібка для плаща. Знайдено також речі, що вказують на наявність приватної власності та певний культурний рівень їх власників (замки і ключі, скляний і полив'яний посуд, уламки горщиців з окремими лігерами та частиною побажання «Боже помози рабу твоєму М...», пряслиця з графіті, гральні кости, керамічні іграшки та брязкальце, шашка і фішка). Серед речей культового призначення — натільні хрестики, зокрема перламутровий з морської мушлі із зображенням Христа на Голгофі, язичницькі амулети. Не виключено, що тут розвивалось і ювелірне виробництво²¹.

Досліджена садиба, для якої були властивими тривалий час функціонування, наявність досить досконалого багатогалузевого господарства (тут виявлено кілька гончарних горнів, смолокурні та дігтярні), зручне місцерозташування й садибне пітанування (останні розкопки виявили тут колодязь з дерев'яним зрубом у середині), концентрація незвичних для рядового села знахідок, може бути інтерпретована як місце проживання представників соціальної верхівки серед жителів поселення. Проте їх ототожнення з представниками князівської чи боярської сільської адміністрації є проблематичним. Цьому суперечить відсутність ознак князівської влади, розвинуте виробництво (зокрема наявність уже згаданих жител-майстерень заможних гончарів), кустарний характер багатьох виробів (наконечник бронебійної стріли, шпора, ілінфа — речі, що вірогідно були виготовлені в майстернях цього селища). Віддаленість самого селища від найближчого міста чи укріпленого поселення. Ймовірніше ідентифікувати мешканців розглянутої садиби Автуницького поселення X—XII ст. з представниками місцевого самоврядування територіальної общини давньоруських часів.

Взагалі проблема фіксації та вивчення садиб у сільській місцевості є досить актуальною. Адже їх наявність є безперечним доказом того, що селянство навіть у деталях матеріальної культури закріпило свій поділ на окремі приватні домогосподарства, хоч у загальному користуванні залишались ще тривалий час значні ділянки землі і природних ресурсів.

Такі комплекси зараз досить успішно вивчаються на Чернігівщині²². Найбільш ранній тип садибної забудови, який належить до першої половини XI ст. зафіксовано на поселенні «Криниця» поблизу с. Новий Білоус. З другої половини XII ст. він стає панівним на багатьох поселеннях у згаданому регіоні Дніпровського Лівобережжя та, вірогідно, і для інших південноруських територій.

Основним конструктивним елементом садиби було житло, до якого з обох боків прилягали господарські будівлі, розташовані майже по колу, залишаючи в центрі відносно вільну від забудови територію. Площа садиб — від 400 до 1500 м². Між ними зафіксовано сліди огорож. Для XII—XIII ст. на ряді поселень відзначено диференціацію садиб і окремих будівель за розмірами та інвентарем, що вказує на певну, в першу чергу майнову, нерівність.

Як приклад влаштування садиб можна навести вивчені два комплекси на поселенні «Рів-2» поблизу с. Шестовиця Чернігівської обл. В прибережній лінії забудови було виявлено першу садибу площею 480 м². Котловані жителі та господарських будівель розташовані майже по колу. В середині двору на майданчику 85 м² знаходились господарські та зернові ями. До складу цієї садиби входило 2 житла напівземлянкового типу, клуня, погріб, 2 будівлі для зберігання продуктів, реміснича майстерня, зернові та господарські ями. Від прилеглої до неї іншої садиби її відокремлювала огорожа стовпової конструкції.

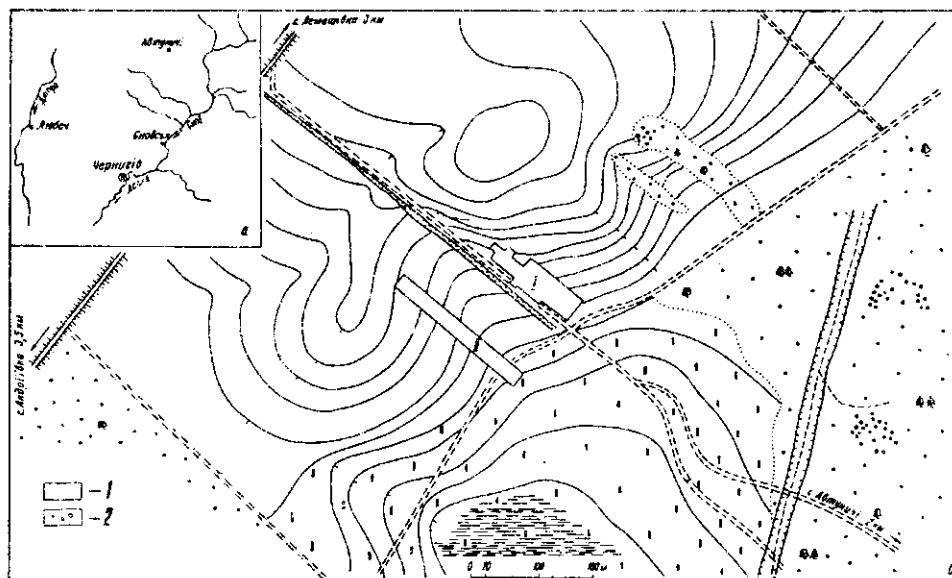

Рис. 4. Археологічний комплекс пам'яток поблизу с. Автунічі (1 — розкопи, 2 — кургани).

Інша садиба була розташована в другій лінії забудови села і вивчена лише частково (відкрито 187 м²). Тут зафіксовано 3 напівземлянки, з яких одна мабуть була житлом-майстернею, а також погріб. Знайдений на обох садибах археологічний матеріал в більшості схожий. Але споруди виробничого й господарського призначення, як і окремі знахідки (срібні і бронзові персні, частина бронзового світильника, стремена, токарні різці, уламки амфор) на першій із них все ж вказують на те, що тут жили заможніші люди. Обидва комплекси загинули на початку XIII ст.

Розміщення в межах однієї садиби кількох жител, у кожному з яких звичайно мешкала мала сім'я, дозволяє зупинитись ще на одному актуальному питанні — ролі малої та нероздільної великої сім'ї в класовому суспільстві, зокрема, в феодальну епоху. Традиційно вважається, що великі колективи родичів характерні для первіснообщинних структур, коли лише спільними зусиллями багатьох індивідуумів можна було вистояти перед силами природи. Поступово, під час переходу до структур класового суспільства, основним економічним осередком стає мала сім'я. Ця тенденція, зокрема, знаходить підтвердження і в еволюції східнослов'янського поховального обряду в другій половині I — на межі I І II тис. н. е. У ті часи померлих спочатку спалювали на загальному для всієї общини місці, а найближчі родичі взагалі були досить пасивними при практичному проведенні поховального ритуалу, ніж дальні. Пізніше, якраз з виділенням малих сімей як самостійних господарських одиниць, проведення похоронів теж переходить до функцій окремої родини, стає більш індивідуальним — з'являється обряд кремації кожного небіжчика на місці майбутнього захоронення, а основні витрати несе вже конкретна родина²³.

Але ситуація з розміщенням курганів поблизу вже загаданого Автуницького поселення дозволяє говорити про те, що поряд з основними тенденціями у відношенні до ролі великих і малих сімей на різних етапах історичного розвитку слов'ян існували й протилежні «течії». Справа в тому, що кладовище в Автуничах складається з трьох курганних груп, котрі розміщувались на деякій відстані одна від іншої (рис. 4). Тобто можна говорити про три великі сім'ї (про що свідчать і розміри садиб та кількість будівель на них), які мешкали в межах одного селища.

Нагадаємо, що малою сім'ю дослідники вважають шлюбну пару, котра або не має дітей, або має малих за віком (чи навіть великих, але неодружених) синів. Батьки з одруженими синами (незалежно від їх кількості), а також одружені брати, котрі проживають разом, є значно складнішою сімейною організацією —

нероздільною сім'єю двох видів — батьківською чи братською. В епоху феодалізму часто нероздільні великі сім'ї з'являлися унаслідок певних причин економічного характеру, коли було вигідно працю організовувати на колективних засадах²⁴. Це спостереження, на нашу думку, якраз і підтверджує ситуація в Автуничах.

Закінчуєчи короткий розгляд піднятої теми, можемо констатувати, що проблема визначення соціальних відносин у селянському середовищі східних слов'ян епохи Київської Русі залишається досить складною для вирішення. Але комплексне використання різних історичних джерел все ж дає можливість отримати нову інформацію з цього приводу.

Примітки

¹ Бродель Ф. Структуры повседневности: возможное и невозможное.— М., 1986.— С. 60.

² Довженок В. Й. Некоторые вопросы археологического изучения древнерусского села домонгольского времени // 1 Miedzynarodowy Kongres archeologii slowianskiej.— Warszawa, 1961.— Т. IV.— С. 7—9.

³ Лаптін П. Ф. Община в русской историографии последней трети XIX — начала XX вв.— К., 1971; История крестьянства СССР.— М., 1987.— Т. 1; М., 1990.— Т. 2; Тимощук Б. А. Восточнославянская община VI—Х вв.— М., 1990; та багато інших.

⁴ Довженок В. Й. Об экономических предпосылках сложения феодальных отношений у восточных славян // Проблемы возникновения феодализма у народов СССР.— М., 1969.— С. 36; Фроянов И. Я. Семья и вервь в Киевской Руси // Советская этнография.— 1972.— № 3.— С. 97; та інші.

⁵ Кобрин В. Б. Власть и собственность в средневековой России.— М., 1985.— С. 32.

⁶ Семенов Ю. И. Первобытная коммуна и соседская крестьянская община // Становление классов и государства.— М., 1976.— С. 84; Семенов Ю. И. О стадиальной типологии общины // Проблемы типологии в этнографии.— М., 1979.— С. 84.

⁷ Першиц А. И. Развитие форм собственности в первобытном обществе как основа периодизации в его истории // Труды Института этнографии. Новая серия.— 1960.— Т. 54.— С. 151—172.

⁸ Service E. R. Jrigins of the State and Civilization.— New York, 1975.

⁹ Моця А. П. Проблема перехода восточных славян к классовому обществу в исторической литературе // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ.— К., 1984.— С. 230—247; Моця О. П., Терпиловський Р. В. Соціально-економічний аспект вивчення слов'янських культур півдня Східної Європи // Археологія.— 1987.— Вип. 57.— С. 56—67.

¹⁰ Греков Б. Д. Киевская Русь.— М., 1953.— С. 90.

¹¹ Данилова Л. В. Сельская община в средневековой Руси.— М., 1994.— С. 48.

¹² Там же.— С. 51.

¹³ Законодательство Древней Руси // Российское законодательство X—XX веков.— М., 1984.— Т. 1.— С. 84.

¹⁴ История крестьянства СССР.— Т. 2.— С. 24—29.

¹⁵ Правда Русская. М.—Л., 1947.— Т. 2.— С. 255—274; Тимощук Б. А. Восточные славяне : от общины к городам.— М., 1995; та інші.

¹⁶ Шекун А. В., Веремейчик Е. М. Селища IX—XIV вв. в междуречье низовий Десны и Днепра//Чернигов и его округа в IX—XIII вв.—К., 1988.— С. 93—110; Шекун А. В. К вопросу о поселенческой структуре древнерусских селищ (по материалам Черниговщины) // Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.». Тезисы докладов.— Чернигов, 1988.— С. 90—92.

¹⁷ Південноруське село IX—XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури).— К., 1997.— С. 102—111.

¹⁸ Коваленко В. П. Соціальний склад сільського населення Чернігівської землі X—XIII ст. // Тези доповідей міжвузівської науково-практичної конференції.— Чернігів, 1992.— С. 92, 93.

¹⁹ Південноруське село IX—XIII ст.— С. 73.

²⁰ Доречно тут буде згадати й відоме з літопису (під 1146 р.) Ігореве сільце, де стояли заміський князівський двір, церква св. Георгія, знаходилась стодола з 900 стогами. Там було багато «готовизни»: вина, меду, виробів із заліза та кольоворових металів.

²¹ Готун І. А., Моця О. П. Соціальний аспект в забудові та хронологічні етапи функціонування давньоруського селища Автунічі // Слов'яни і Русь в науковій спадщині Д. Я. Самоквасова.— Чернігів, 1993.— С. 69, 71.

²² Шекун О. В. Селянські садиби XII — поч. XIII ст. // Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей.— Вип. 2.— Чернігів—Ніжин, 1988.— С. 36, 37; Шекун О. В. Сельская усадьба первой половины XI в. (по материалам раскопок поселения «Криница») // Тезисы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.».—Чернигов, 1990.— С. 131—134; Шекун О. В. Матеріальна культура сільської округи Чернігова // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя.— Чернігів, 1995.— С. 9—12.

²³ Моця А. П. Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв. (по данным погребальных памятников).— К., 1987.— С. 46.

²⁴ Александров В. А. Типология русской крестьянской семьи в эпоху феодализма.— История СССР.— 1981.— № 3.— С. 88, 93.

A. P. Moçia

СОЦИАЛЬНЫЕ ОТНОШЕНИЯ НА СЕЛЕ В ДРЕВНЕРУССКОЕ ВРЕМЯ

Во времена становления у восточных славян классового общества и существования их первого государства — Киевской Руси сформировалось крестьянство как наиболее значительный по размерам социальный страт эпохи феодализма. Решение актуальных задач в изучении жизни сельского населения перспективно лишь при комплексном использовании различных источников. В частности археологические материалы уже сейчас позволяют более обоснованно отвечать на ряд важных вопросов: иерархия поселений, проблема территориальной общины — верви, место малой и большой семьи в классовом обществе.

A. P. Moçia

RURAL REGION IN THE ANCIENT RUS PERIOD: SOCIAL RELATIONSHIP

The peasantry — the most numerous feudal social strata — emerged in the process of class formation among the Eastern Slavic tribes and throughout the lifetime of the Kyiv Rus — the first Eastern Slavic state. It should be noted, however, that only a complex approach can be successful in solving the problems related to the Kyiv Rus' rural population. The archaeological materials are of high importance for handling the problems related to the settlements hierarchy, territorial community (verv), and a role of a small and large families in the class differentiated society.

ДАВНЬОРУСЬКЕ СЕЛО ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПОСЕЛЕННЯ В КАНІВСЬКОМУ ПОДНІПРОВ'Ї

В. О. Петрашенко

У статті на основі аналізу матеріалів розкопок давньоруського поселення з Канівського Подніпров'я розглядається ландшафтно-планувальна структура мікрорегіону, основні напрями господарської діяльності та демографія давньоруського села.

Для вирішення проблеми генези феодальної земельної власності, формування волостей, становлення феодалізму на Русі першочергове значення мають дослідження сільських поселень, де проживала основна маса давньоруського населення. Останнім часом пожвавився інтерес до археологічного дослідження давньоруського села, проте за ступенем дослідженості неукріплені поселення все ще поступаються перед городищами, особливо це помітно при інтерпретації археологічних матеріалів в соціально-економічному плані. Залишаються відкритими питання ідентифікації конкретних археологічних пам'яток з літописними даними, зокрема: як інтерпретувати замок-двір, оточений десятками гектарів неукріплених поселень; якими археологічними ознаками відрізняються весі, села, погости і слободи писемних джерел XI—XIV ст. Відповісти на ці питання можливо лише за умови суцільного археологічного обстеження територій, всебічного вивчення поселенських структур, їх систематизації, дослідження хронології та просторово-планіграфічної структури.

Уперше у вітчизняній історичній і археологічній літературі проблему селянського господарства та продуктивності землеробства дослідив В. Й. Довженок у загальновідомій монографії «Землеробство Древньої Русі». Дійшовши висновку, що економічною основою давньоруського суспільства був селянський двір, відомий з історичних джерел під назвою дима, дослідник стверджував, що селяни на Русі з перших століть давньоруської історії були феодально залежним населенням: «... селяни, вільні від експлуатації феодала, пограпляли під владу князя». Зростання церковного і боярського землеволодіння здійснювалось саме за рахунок сільських поселень, адже поняття «село» і «жизнь» на них були синонімами¹.

В. Й. Довженок був переконаний, що дослідження сільської округи потрібно здійснювати в комплексі з городищами-замками, з якими вони становили єдиний соціально-економічний комплекс. Ця думка знаходить незаперечне підтвердження в таких регіонах, як Канівське Придніпров'я, густо вкрите мережею городищ і поселень. Тут на ділянці Дніпровського узбережжя від колишнього с. Трахтемирів до с. Бучак довжиною близько 20 км досліджено всі пам'ятки, що потрапили в зону розмиву Канівського водосховища.

У статті публікуються матеріали розкопок поселення в ур. Ревутове та пропонується досвід реконструкції селянського господарства на основі дослідження територіальної структури та ландшафту. Розкопки на поселенні провадились у 1993—1994 рр. Канівською експедицією, суцільною площею розкопано 2000 м², на якій досліджено 7 жител, 10 будівель господарського і ремісничого призначення та 12 ям (рис. 1). Поселення знаходитьться на правому березі Дніпра на відстані 2,8 км на півден від пристані с. Григорівка Канівського р-ну Черкаської обл. З півночі урочище обмежене глибокою балкою (ур. Кринички), з півдня — виходить на берегове підвищення, за яким починається широка заплава, в яку витікає потужний струмок, що бере початок у глибокому каньйоні верхнього плато. Перепад висоти тераси, на якій знаходиться поселення, становить близько 2,3 м.

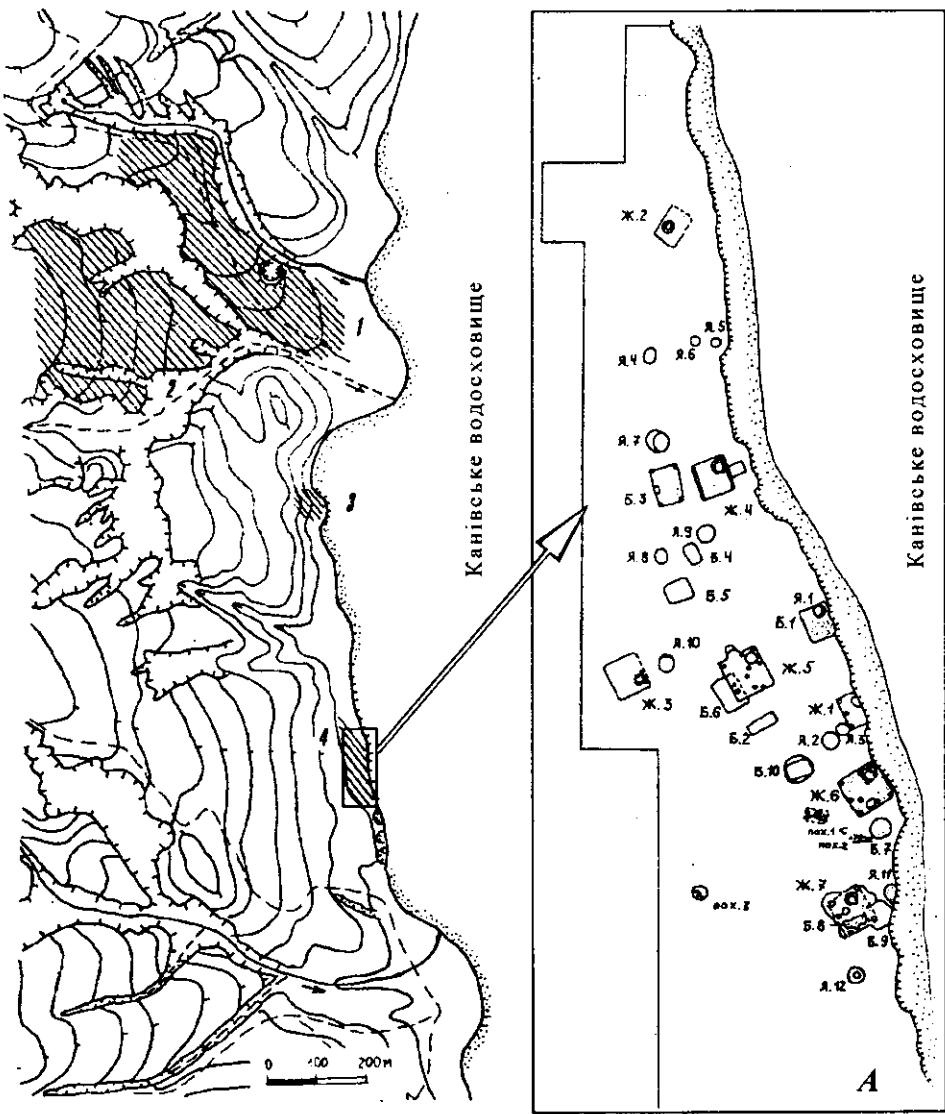

Рис. 1. Карта-схема місцерозташування давньоруських пам'яток на південь від с. Григорівка:
1 — давньоруський комплекс в ур. Геродок; 2 — давньоруське поселення в ур. Кут; 3 — давньоруське поселення в ур. Підтополеве; 4 — давньоруське поселення в ур. Ревутове. А — загальний план розкопу поселення у Ревутовому.

Культурний шар, як і на всіх терасових поселеннях Подніпров'я, утворювався в умовах площинних змивів і зсувів з верхніх ділянок, а значить, залягав нерівномірно, його товщина не відповідала реальному культурному шарові давньоруського часу, потужність якого не перевищувала 0,25 м. Натомість глибина розкопу, завдяки зсувним процесам, місцями сягала 1,5 м, отже материк залягав на глибині від 0,3 до 1,5 м.

Характеристика об'єктів

Житла прямокутної форми заглиблені в ґрунт на 0,35—1,35 м, площею 12—16 м², орієнтовані переважно кутами за сторонами світу. Глинобитна піч знаходилась, як правило, у північному кутку, вход у місцях, де його вдалось простежити розташовувався збоку від печі. Більшість будівель мала каркасно-стовпову конструкцію. Лише одне з семи жителів наблизжалось за глибиною (0,4 м) до наземних будинків, решта були спущені в ґрунт на 3—4 вінця. Це житло (2) могло використовуватись для господарських цілей. Воно відрізняється від решти спо-

руд з печами не лише малою глибиною, а значно меншими розмірами та розташуванням печі, що знаходилась майже у центрі. Крім того будівля стояла на значній відстані від основної забудови, на самому краю поселення. Можливо, вона слугувала за ригу — приміщення для просушування снопів. Риги відрізнялись від овинів тим, що не мали ями, в них обов'язково споруджувались печі, а снопи сушили під стелею². Залишків глини, яка свідчила б про її використання для обмазування стін, не відмічено. Основні дані про розкопані житла наведено у таблиці 1.

Табл. 1. Характеристика жител.

№ житла	Глибина, м	Розміри, м	Розташування печі	Орієнтація за сторонами світу	Ямки стовпові	Інвентар	Особливості
1	1,10	3,5x2,0	ПнСх	кутами	+	залізна пряжка, гребінець	збереглось частково
2	0,35	3,6x2,5	ПдЗ	кутами	-	-	черінь, підбитий керамікою
3	1,2	4x3,6	ПдСх	кутами	-	7 оселків, ножі	
4	1,2	3,8x3,5	ПнСх	стінами	+	наконечники стріли, прядлиця, точильний бруск	
5	1,35	4,0x4,4	Пн	кутами	+	замок, ножі, прядлиця	
6	1,0	4,4x4,2	Пн	кутами	+	жорна, псалій, прядлиця	
7	1,0	3,6x4	Пн	кутами	-	ножі, наконечник стріли	

Зовнішній вигляд будинків за даними розкопу відтворено архітектором О. С. Кондратенко (рис. 2).

Господарські будівлі в основному підпрямокутної форми площею 5—9 м², заглиблені до 1,6 м. Серед них виділяється будівля № 3 розміром 3,8x3 м, глибиною 1,6 м, яка, напевне, була підклітом якоїсь господарської будівлі, що, можливо, використовувалась для ремісничої діяльності. У ній, крім звичайних знахідок кераміки та ножа, виявлено кам'яний тигель. В одній з будівель знайдено залишки сірки, в іншій — скупчення кісток тварин зі слідами обробки. Одна з будівель була заповнена уламками каміння, яке, можливо, використовувалось для виробництва жорен. Господарські ями переважно круглої форми діаметром від 1 до 1,75 м з прямовисними або дещо скошеними стінами. В них досить часто траплялись уламки від жорен; слід зазначити, що майже ціле жорно знайдено на денній поверхні розкопу, поблизу житла-риги 2, а їх фрагменти траплялись в господарських ямах і будівлях частіше ніж на інших розкопаних нами поселеннях Канівського регіону.

Характеристика речового матеріалу

Кераміка. За технологією виготовлення в керамічному комплексі з поселення можна виділити кілька традицій. Більшість черепків має загладжену рівну поверхню, інколи з відблиском піску, в зламі черепок трохколірний: теракотовий, чорний, світло-жовтий. Тісто дуже щільне, інколи з включенням карбонату. Можливі великі домішки залізистих включень та піску. Частина черепків, особливо це характерно для XII ст., має дещо зернисту поверхню, злегка шерехату на дотик. У зламі черепок одноколірний, як правило сірий, тісто шарувате з домішками у значній кількості піску та поодинокими вкрапленнями польового шпату. Інколи такі черепки мають домішки залізистих включень у вигляді вкраплень, видимі домішки піску відсутні. Не менше 20% від загальної кількості посуду оброблялось ангобом. Ангоб застосовувався майже на всіх глечиках та тарному посуді — піфосах, на амфорах київського типу, зрідка на кухонному посуді. Колір ангобу різноманітний — від блідо-жовтого, майже білого, до яскравого теракотового. Частина глечиків мала сірі відтінки. Як правило, хоч є і винятки, ангобований посуд виготовлявся з тіста без домішок, амфорного типу. За технологією і, як ми переконаємося далі, формально-типологічними характеристи-

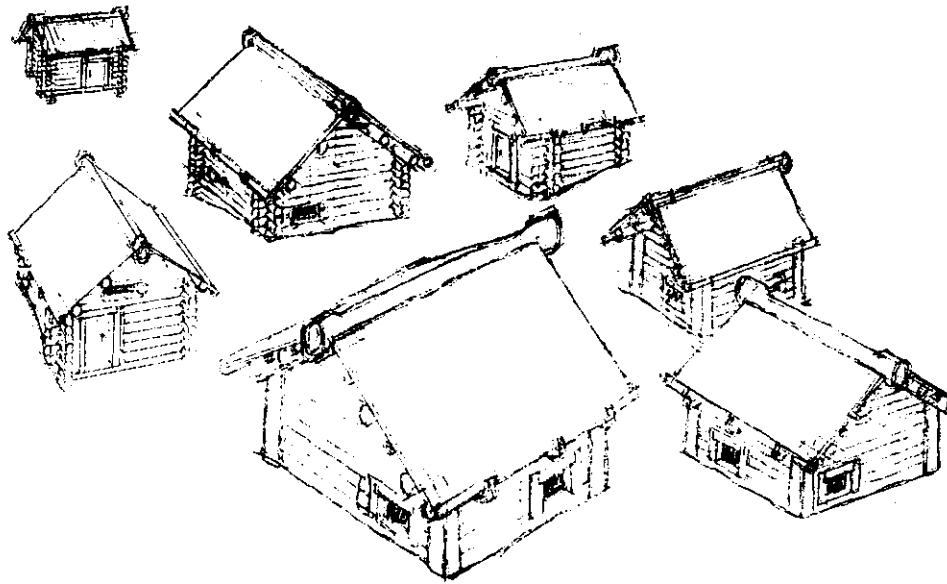

Рис. 2. Зовнішній вигляд будівель поселення у Ревутовому. Реконструкція О. С. Кондратенко.

ками кераміка з Ревутового не відрізняється від комплексів з сусідніх поселень, досліджених раніше — Григорівського і Бучакського.

Для аналізу за формою та функціональним призначенням скористаємося типологією, розробленою нами для Григорівського поселення в ур. Чернечий ліс³.

За функціональним призначенням на поселенні побутували кухонні горщики, великі корчаги-піфоси з низьким вертикальним горлом з вушками, глечики, невеликі черпачки, накривки, світильники, амфори (рис. 3). Серед цих виробів кількісно переважають горщики, представлені 13 типами вінець, характерними для XI—XII ст., тут практично відсутні типи вінець 14—18, поширені у XII—XIII ст. на Григорівському поселенні та інших поселеннях Середнього Подніпров'я.

Розподіл типів вінець у житлах показано на рис. 4. Як бачимо, у двох житлах, що відносяться нами до садиби XI ст., переважають вінця перших семи типів. Так, у житлі 5 вони складають 56 одиниць з 75, а у житлі 3 — 15 з 25. У житлі 1 вінця XI, XII ст. розподілились однаково. У житлах 2, 4, 6 повністю переважають вінця XII ст. Реставрувати вдалось всього 8 посудин, їх характеристики наведено у таблиці 2. З них один екземпляр належить кружці, всі інші — горщики звичайних пропорцій: висота посудини наближається до діаметра по плічках, діаметр вінець становить величину, близьку до подвійного діаметра dna.

Табл. 2. Розміри горщиків за основними параметрами.

Місце зна- хідки	Розміри, см							Рис. 3.
	P ₁	P ₂	P ₃	P ₄	P ₅	P ₆	P ₇	
житло 2	20,0	19,0	23,0	8,8	23,2	1,5	4,0	14
житло 2	16,0	14,4	18,0	8,0	16,8	2,0	2,8	11
житло 4	20,5	20,0	23,6	9,2	24,8	1,6	2,8	7
житло 4	19,6	18,4	20,8	8	18,4	2,0	4	12
житло 4	19,2	17,6	20,4	8,8	20,8	1,6	2,8	13
культурний шар	20,0	18,0	22,4	10,8	22,0	2,0	4,0	8
культурний шар	8,8	8,0	10,4	6	10,8	1,2,0	2,0	6
культурний шар	14,8	14,8	18	12	13,2	3,2	3,2	4

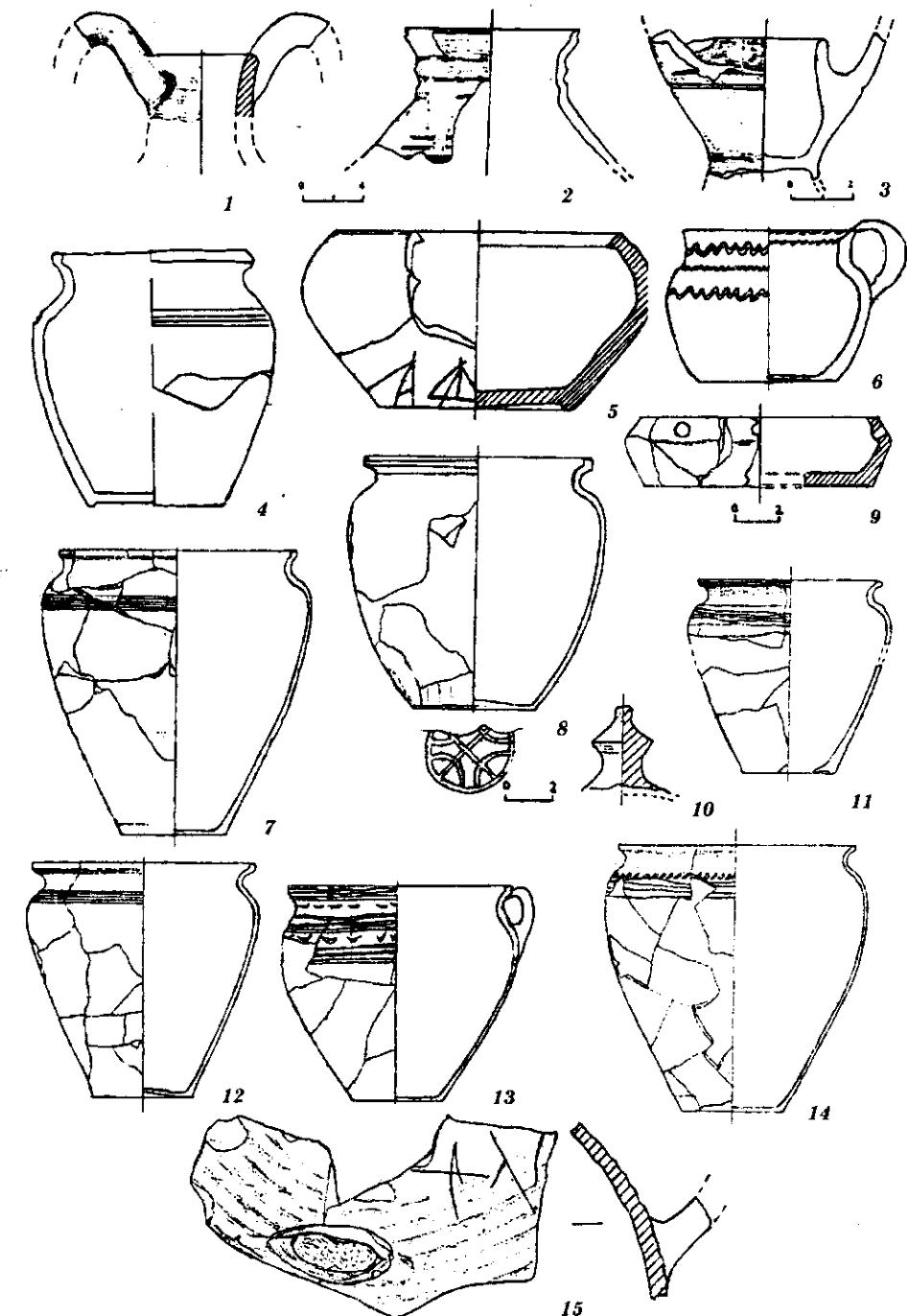

Рис. 3. Основні форми кераміки з Ревутового: 1, 2 — глечики; 3 — світильник; 4, 6—8, 11—14 — горшки; 5, 9 — черпачки; 10 — накривка; 15 — фрагмент амфори.

У колекції кераміки 31 денце має клеймо, це складає 25—30 % від загальної кількості денець, що поряд з формою вінєць також відбиває хронологію керамічного комплексу. За нашими спостереженнями саме такий високий відсоток клеймованого посуду характерний для періоду XI—XII ст. За сюжетними зображеннями тут виділяється два типи знаків: князівський знак Рюриковичів і різноманітні солярні знаки. До першого типу відносяться 4 екземпляри, три з них мають чітке зображення дзвоноподібних клейм з відрогом донизу, один має вигляд двозубця підквадратної форми з перехрестям по середині (рис. 5, 1—4). За

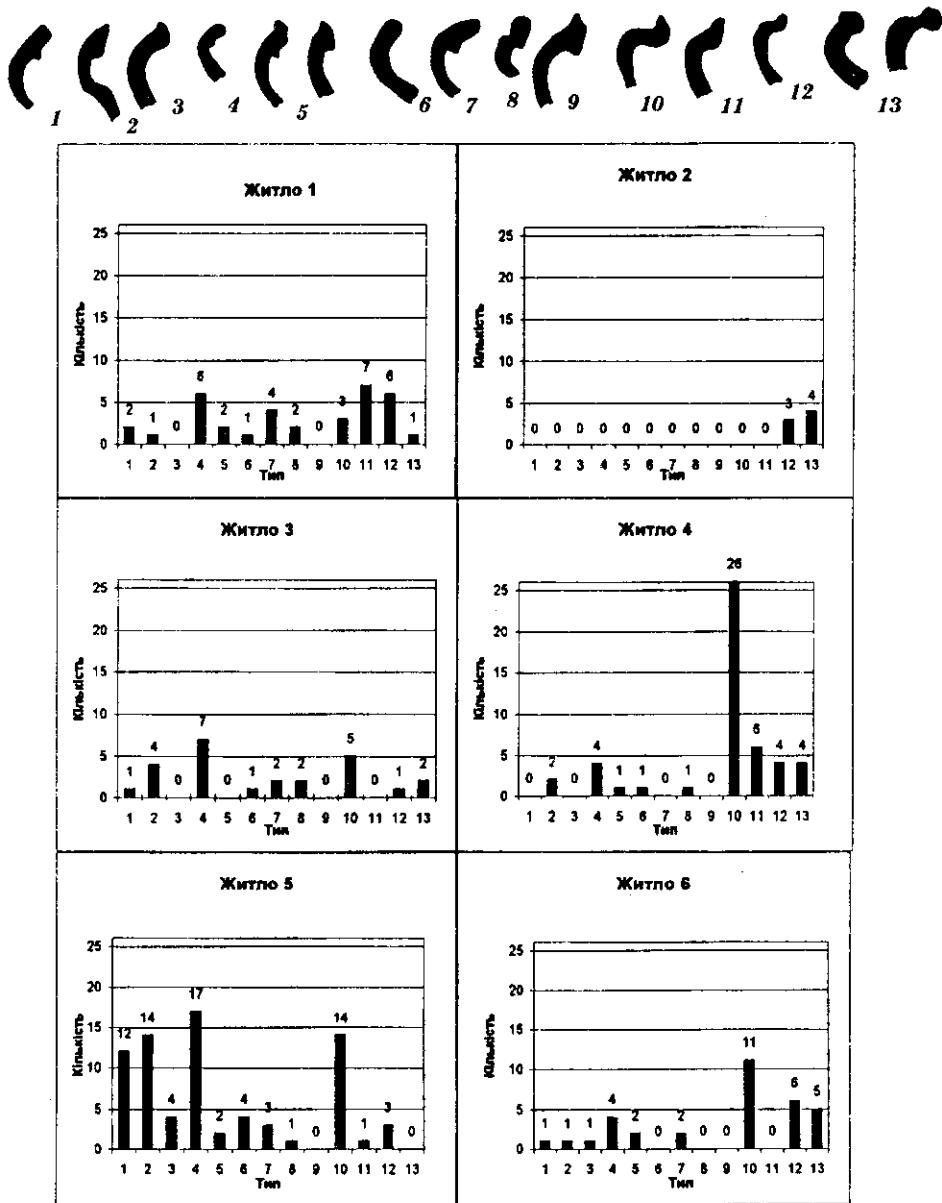

Рис. 4. Типологія вінець горщиків (1—13) та їх розподіл по об'єктах.

За атрибутацією особистих родових знаків князів Рюриковичів дзвоноподібні знаки з відрогом внизу належали суздальським Юрійовичам (нащадкам Юрія Долгорукого). Тамги у вигляді двоузбічя прямокутних обрисів — смоленським Мстиславичам⁴. Найближчі аналогії клейм з Ревутового знаходимо на кераміці з Чернечого лісу, де на гончарному посуді є чотири знаки Рюриковичів подібних обрисів. У Києві широко побутували дзвоноподібні знаки «Мстислав», іх різновидності виявлено в керамічному комплексі першої половини XII ст. з Подолу⁵. За В. Л. Яніним підпрямокутні знаки належали Святославу Ігоревичу та його нащадкам до Ярослава Мудрого включно, дзвоноподібні — Мстиславу та Святополку Ізяславичам (XI — початок XII ст.)⁶. Солярні знаки представлені триквістами (10 екз., рис. 5, 7, 9—11, 13, 14, 19—24), колесами в різних комбінаціях (7 екз., рис. 5, 8, 18), колами (4 екз., рис. 5, 15, 16), хрестом (2 екз., один у вигляді свастики, рис. 5, 17), 3 рисунки не читаються.

Значна частина горщиків орнаментувалась, так з 228 відібраних фрагментів «Археологія», № 2, 1999 р.

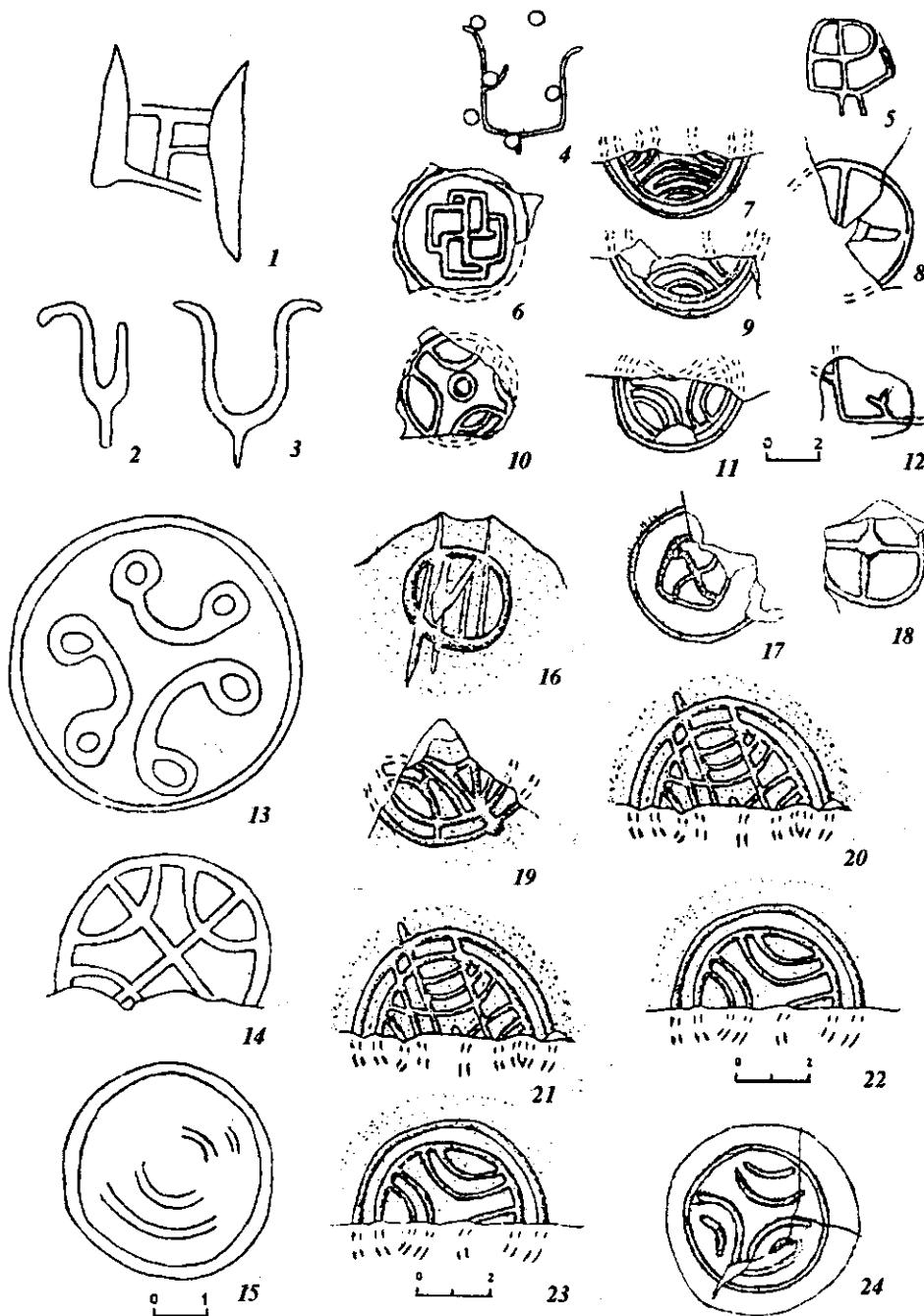

Рис. 5. Клейма на кераміці з Ревутового (1—24).

на 129 присутній орнамент, що складає дещо більше половини. Таке співвідношення орнаментованого посуду характерне для періоду XI—XII ст. У другій половині XII—XIII ст. кількість орнаментованої кераміки, за нашими підрахунками, становить близько 86%. Найпоширенішим елементом була врізна лінія по плічках (79 екз.), друге місце належить насічкам, рідше трапляється хвиля по вінцях (20), що також є хронологічною ознакою XI ст., на кераміці XII—XIII ст. вона відсутня. З інших комбінацій наявні сполучення хвилі і врізної лінії (10), насіннеподібних заглиблень і лінії (8). У поодиноких випадках трапились одна хвиля по плічках, насіннеподібні заглиблення, сполучення хвилі, лінії і насін-

неподібних заглиблень. У двох випадках горщики орнаментовані зубчастим штампом по плічках і стінці. Це так звані решітчасті штампи, поширені на території Польщі серед знахідок мазовецької кераміки⁷. У невеликій кількості її знахідки відомі по всьому Дніпровському узбережжю.

Глечики представлено 6 фрагментами, що дозволяють реконструювати верхні частини цих виробів (рис. 3, 2). Більшість з них відрізняє «гофрованість» горловини, лише один екземпляр має гладку шийку. Діаметр по вінцях коливається від 7 до 12 см, з переважанням 11 см, висота горловини від 3,5 до 5 см. Такі посудини інколи прикрашались псевдоручечками «вушками», фрагменти яких знайдено в об'єктах і культурному шарі. За матеріалами поселення в Чернечому лісі ця категорія кераміки характерна для шару XI—XII ст. і як виняток трапляється у XII—XIII ст. Вдалось реставрувати три екземпляри черпачків. Один з них приземкуватої форми з петельчастою ручкою, прикрашений хвилястим і насіннеподібним орнаментом, два інші — біконічної форми, діаметр вінець майже в два рази перевищує висоту (рис. 3, 5, 9). За нашими підрахунками ця категорія посуду більш характерна для шару XII ст., ніж для XI ст.

Зерновики-піфоси виявлені лише у вигляді фрагментів стінок та однієї ручки. Проте своєрідність фактури черепків, теракотовий ангоб не залишають сумніву щодо їх принадлежності.

Амфори представлено 50 фрагментами стінок, придонних частин та ручок. З культурного шару походить уламок горловини амфори з ручкою діаметром 5 см, ручка підвищується над горлом (рис. 3, 1). Це досить поширені у Причорномор'ї тип грушоподібних круглодоних амфор з сильно розширеним тулубом, коротким невираженим горлом без вінець і високо піднятими дугоподібними ручками, заокругленими у розрізі. Колір черепка інтенсивно червоний або оранжевий. Датуються такі амфори переважно XII ст.⁸. На одному з фрагментів збереглося графіті (рис. 3, 15). Знаки на амфорах у вигляді окремих літер, монограм або умовних знаків трапляються на цій категорії посуду вже в хозарський період, їх ставили на верхньому боці ручки, поблизу горла і зрідка на плечі⁹.

Серед інших керамічних виробів знайдено світильник, який належить до типу багатоярусних з ручкою (рис. 3, 3) та фрагменти накривок, одна з яких має вигляд куполу з «маківкою» (рис. 3, 10).

Керамічний комплекс з Ревутового, як за типологією виготовлення, так і за основним асортиментом виробів абсолютно ідентичний кераміці XI—XII ст. з Григорівського поселення. Оскільки на останньому досліджено гончарний горн, цілком логічним видіється поширення цього посуду на найближчі села регіону. Відсутність будь-яких слідів гончарного виробництва на поселенні також підтверджує цю думку.

Вироби з заліза. Сільськогосподарські і промислові знаряддя праці представлені двома уламками серпів і сокирою, фрагментарність яких не дозволяє навести їх детальні характеристики (рис. 6, 1, 2). В одній з будівель знайдено фрагмент коси завдовжки 28 см, шириною леза 3,6 см, шириною спинки 4—5 мм (рис. 6, 3). Вона належить до так званих кіс-горбуш, відомих в XI—XIII ст. на всіх сусідніх територіях: в Білорусі, Прибалтиці, на території Південної Русі іх знайдено на Райковецькому городищі, Княжій горі, Колодяжні¹⁰.

На площі розкопу виявлено вироби, пов'язані з деревообробним виробництвом: скоби, цвяхи (17 екз.), костилі. Довжина цвяхів коливається від 6 до 8,5 см, форма шляпки грибоподібна або пласка.

Най масовішою знахідкою серед виробів із заліза були ножі, їх виявлено 23 екз., частина у фрагментах. Близько 25% ножів — спеціального призначення, кінчики лез у них загнути донизу або догори. Вони використовувались у деревообробній справі та чинбарстві. Більшість ножів універсального призначення. В них спинки найчастіше прямі або дещо скошені від рукояті до вістря, клинки у розрізі трикутні, висотою від 8 до 15 мм, з переважанням 8—10 мм. Довжина клинка коливається від 3,5 до 8,5 см з переважанням 4,5—5,5 см. Якщо порівняти ножі з Ревутового з ножами з Григорівського поселення, де переважають екземпляри XII—XIII ст., можна відмітити дещо менші розміри перших. Так, на Григорівському поселенні найбільш поширені клинки висотою від 10 до 16, товщина спинки 3—6 мм. Ймовірно, це спостереження може виступати хронологічною ознакою: з часом збільшується кількість ножів більших розмірів. Зокре-

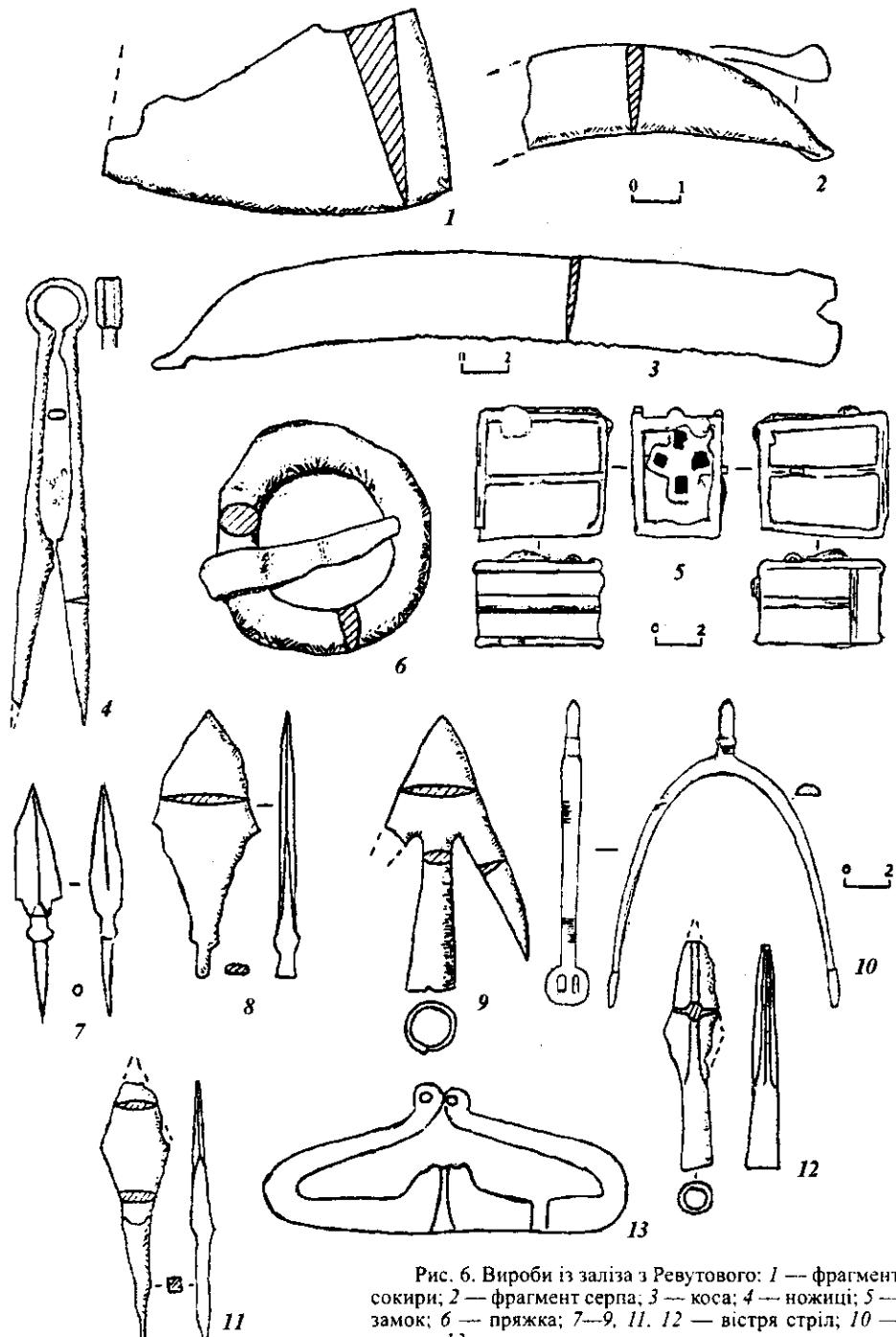

Рис. 6. Вироби із заліза з Ревутового: 1 — фрагмент сокира; 2 — фрагмент серпа; 3 — коса; 4 — ножиці; 5 — замок; 6 — пряжка; 7—9, 11, 12 — вістря стріл; 10 — шпора; 13 — кресало.

ма це характерно для новгородських ножів, цілком можливо, що така ж закономірність існувала і в матеріалах Південної Русі. Можливо, до столярних інструментів належить залізний предмет (пробійник?), довжиною близько 12 см, один кінець якого сплющений, а другий загнутий у вигляді лопаточки, стрижень прямокутний, ширина граней 4×8 мм. У культурному шарі знайдено один екземпляр пружинних ножиць (рис. 6, 4).

З предметів озброєння виявлено кілька наконечників стріл. Три з них походять з культурного шару, один черешковий, ромбічний, без упору, довжиною 58 мм, довжина пера 30, ширина 15 мм, належить до типу 47 і датується середи-

ною XI—XIV ст. (рис. 6, 8). На поселенні в Чернечому лісі знайдено три наконечники цього типу. Другий — втульчастий, гостролистої форми, завдовжки 53 мм, довжина пера 35, ширина 14 мм (рис. 6, 12). Найближчі аналогії можна знайти на Канівському поселенні, за А. Ф. Медведевим належать до типу 4 і датуються IX—XIII ст.¹¹. Ще один черешковий наконечник доброї збереженості походить з культурного шару. Він пірамідальної форми, сплющений біля черешка, із скощеними кутами головки довжиною 50 мм. Довжина головки 27, ширина 8 мм (рис. 6, 7), належить до типу 96, який характерний лише для XII ст. У Григорівці знайдено один екземпляр цього типу. Два наконечники знайдено в житлі 4. Один з них двошипний втульчастий, довжиною 60 мм, довжина пера 27 мм, належить до типу 2, що датується з VIII по XIII ст. (рис. 6, 9). З Чернечого лісу походять два екземпляри таких наконечників. Другий — черешковий плоский з боковими виступами, довжиною 57 мм, довжина пера 50, ширина пера 24 мм, належить до типу 32, який датується XII—XIII ст. На поселенні в ур. Чернечий ліс виявлено три екземпляри таких наконечників.

З предметів, пов'язаних із спорядженням коня, знайдена одна шпора та кістяна псалія (рис. 6, 10; 7, 12). Шпора з шипом, інкрустована смужками латуні, належить до ранніх типів XI—XII ст.¹².

Можливо із спорядженням коня слід пов'язувати і досить масивну залізну пряжку з житла 1 (рис. 6, 6). Вона круглої форми, діаметром 50 мм, діаметр дроту 8 мм. Круглі пряжки такого типу дещо більших розмірів (65×80 мм) піднято з води на поселенні в Чернечому лісі. Псалія належить до типу «крилатих». Це ранній тип псалій, відомий вже в Танківському могильнику. Вони трапляються з ранніми формами стремен і поширені у X—XI ст.¹³.

З предметів побутового призначення в поодиноких екземплярах знайдено залізні петлі та ручки від цебер, один замок, калачеподібне кресало з язичком (рис. 6, 13). За новгородською схемою вони датуються X — серединою XII ст.¹⁴. Замок кубічної форми з поздовжньою ключовою віссю раннього типу. Коробка збереглась повністю, її висота 60 мм, розміри головки з прорізями для ключа 38×54 мм (рис. 6, 5).

Вироби з кольорових металів представлені звичайними для давньоруських поселень предметами: простими дротяними каблучками, пластиначастими з рослинним орнаментом та з круглого дроту, псевдокручені (рис. 7, 5, 7, 8). Виділяється браслет (будівля 5), що належить до типу зміголових з розімкнутими кінцями, оформленими у вигляді зміїної голівки (рис. 7, 1). Його вилито у жорсткій двостульчастій формі, має трикутний обід з чіткою центральною гранню (ребром). Закінчення у вигляді зміїної голівки з реалістично підкресленими «ушками», пащу виділено чотирма рисками, що перетинають поверхню звуженого кінця, що переходить у овальний переріз. Розміри трикутного перерізу 10×5 мм, кінця-«морди» овального звуженого перерізу 3×2 мм. Подібний описаному екземпляру знайдено браслет в Чернечому лісі. Їх походження, можливо, слід пов'язувати з Прибалтикою, де вони широко побутували у жемайтів в XI—XII ст. Є всі підстави вважати знахідки з Ревутового і Григорівського поселення (Чернечий ліс) ранніми браслетами, оскільки вони відрізняються масивністю і реалістичним виконанням звіриних голівок, що вважається ранніми ознаками¹⁵. Ще один фрагмент пластиначастого браслету з кінцем у вигляді крина також має найближчі аналогії у Григорівці (рис. 7, 6). У жіночому похованні знаходилися скроневі кільця з розімкненими кінцями (рис. 7, 10). Досить незвичною була знахідка в одній з ям поблизу житла 1 срібної намистини прикрашеної зернью, її розміри 14×15 мм, діаметр отвору 4 мм (рис. 7, 2). Найближчі за формою та розміром цій намистині є в курганних старожитностях дреговичів, де вони датуються XI ст., відомі вони і в скарбах Давньої Русі, Прибалтики та Скандинавії, починаючи з X ст.¹⁶. До рідкісних знахідок належить кам'яний різьблений хрестик, виготовлений з червоного пірофіліту (шиферу). Хрест рівнокінцевий розміром 3,5×3,5 см, кінці оформлені у вигляді заокругленого крина, прикрашеного схематичним зображенням квітки — крапками, напівколом і трикутником (рис. 7, 3). Сюжет не винятковий для давньоруського мистецтва, пошуки аналогій ведуть до рослинної орнаментації на пластичі Візантії, що склалась на кінець X ст.¹⁷. Аналогічний орнаментальний мотив присутній на фресках і мозаїках Софії Київської¹⁸. Крин протягом тисячоліть є основним елементом рос-

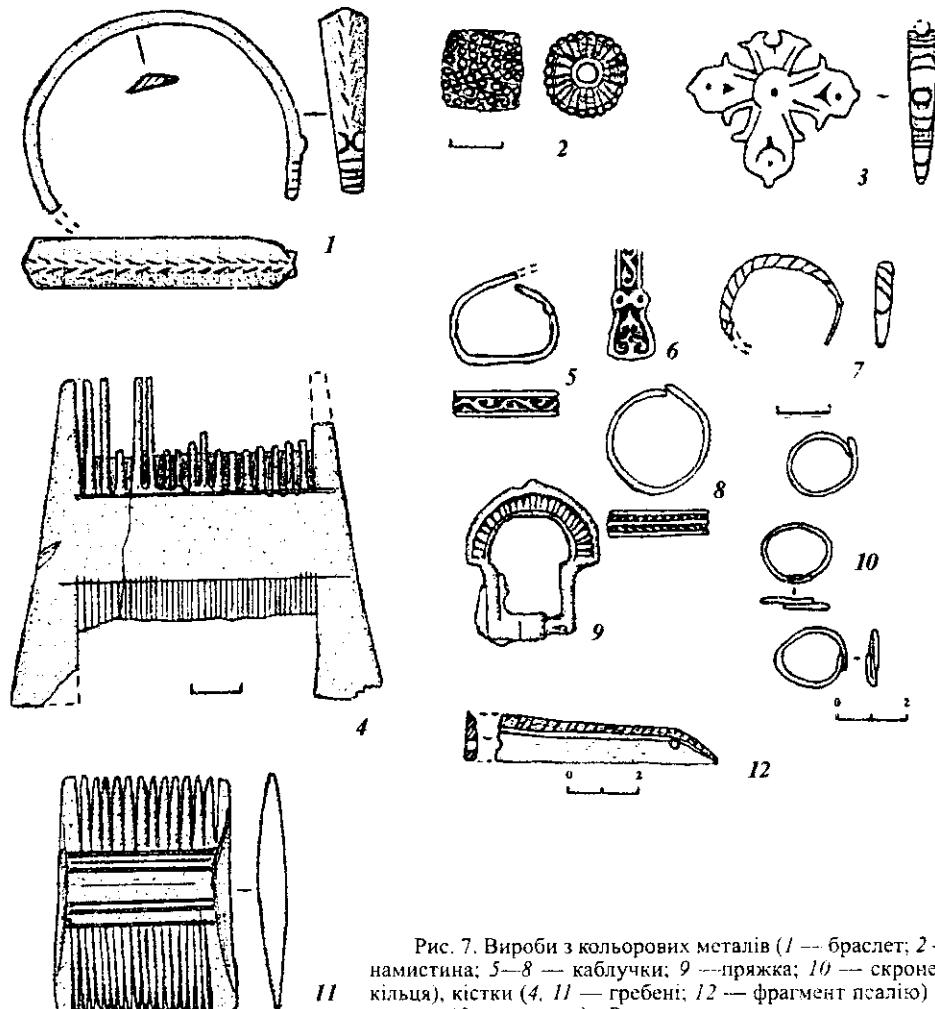

Рис. 7. Вироби з кольорових металів (1 — браслет; 2 — намистина; 5—8 — каблучки; 9 — пряжка; 10 — скроневі кільця), кістки (4, 11 — гребені; 12 — фрагмент псалію) та каменю (3 — хрестик) з Ревутового.

линного орнаменту, що символізує невмирущі сили природи і вічного її відродження.

У заповненні об'єктів знайдено два кістяних гребені. Перший екземпляр належить до типу двосторонніх, вирізаних з однієї заготовки з густими зубчиками, його розміри 4,5×3,5 см (рис. 7, 11). За формою він наближається до типу Л за новгородською схемою і датується Х—XI — рубежем XII—XIII ст.¹⁹. Аналогічні гребені з київського Подолу датуються останньою чвертью XI ст.²⁰.

Другий гребінь трапецієподібної форми також двосторонній суцільний, розміром 7,5—5,2×6 см (рис. 7, 4). За новгородською схемою належить до типу М, хронологія така ж, як і попереднього типу.

Отже, весь речовий матеріал і кераміка вкладаються в хронологічні рамки XI — середини XII ст. Відсутність на поселенні скляних браслетів також свідчить саме про таку дату поселення, адже масове поширення давньоруських скляних браслетів починається з другої половини XII ст.

Перейдемо тепер до розгляду питання про відносну хронологію розкопаних об'єктів, що дозволить провести просторовий аналіз поселення. Зіставлення всіх розкопаних об'єктів, зокрема відсутність типологічного переривання керамічних комплексів, свідчить про їх сильний зв'язок і про досить вузьку дату існування поселення, приблизно в межах 150 років. Спробуємо виділити групи об'єктів, що існували синхронно на основі зіставлення типів кераміки в житлах (рис. 4). Найранішими об'єктами, що вміщували виключно матеріали XI ст. були житло 5 і будівлі 2, 6. До цієї групи віднесемо також яму 10 на тій підставі, що у

двох випадках вдалось склеїти фрагменти кераміки, знайдені в ній та житлі 5. В цій групі за стратиграфією найраніше з'явилася будівля 6, яка, виходячи з аналізу матеріалу, проіснувала недовго і була перебудована у житло 5. Цілком можливо, що ця будівля була також житловою спорудою, оскільки немає певності, що до перебудови в ній не було печі.

Отже, на розкритій площі поселення в XI ст. розміщувався всього один двір, площа зайнята під будівельні споруди становила приблизно 12×12 м.

Наступний період, який ми відносимо до рубежу XI—XII ст. репрезентують житло 1 та 3, будівлі 5, 8, 10 та ями 2, 3. У цій групі раніше було збудоване житло 3, матеріали якого дають цілком певні докази його існування на кінець XI ст., оскільки тут абсолютно переважає 4 тип вінць, характерний для XI ст. До нього належить будівля 5, віддалена на 6 м, матеріали якої синхронні західкам з житлом 3.

Житло 1, на жаль, містило значно менше західок порівняно з житлом 3. Все ж, виявлені тут матеріали, зокрема срібна намистина з ями 3 та близький до житла 3 комплекс кераміки, дозволяють датувати його рубежем XI—XII ст. Синхронні йому будівля 10, можливо будівля 8 та ями 2, 3. Отже на другому етапі на досліджений площині існувало вже 2 господарські двори, житла яких віддалені один від одного приблизно на 20 м. Ймовірно саме такою в цей час була мінімальна відстань між садибами, отже щільність дворів досягла відповідно: 1 двір на 1000 м² вільної площи.

До третього періоду, що датується серединою XII ст. належить найбільше об'єктів. Це житла 2, 4, 6, 7, будівлі 1, 3, 4, 7, 9 та ями 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 12. У цій групі першим було збудовано житло 4, до нього відносяться будівлі 3, 4 та ями 7, 8, 9. До житла-риги 2 мають, ймовірно, відношення ями 4, 5, 6 та майже ціле жорно, виявлене за 6 м від нього. Житла 6, 7 за основними матеріалами синхронні, з ними пов'язані будівлі 7, 9, ями 11, 12 та поховання. Таким чином, на третьому етапі фіксується три домогосподарства, принаймні два з яких синхронні, житлові будівлі віддалені одне від одного на 25—30 м.

Відсутність будь-яких слідів огорожі не дає можливості простежити реальну площину, зайняту під садибу, проте синхронізація всіх розкопаних об'єктів та їх планіграфія дозволяють стверджувати, що протягом всього періоду існування поселення площа одного домогосподарства, зайнята будівлями, була досить компактною і становила 3—4 сотки.

Характеристика ландшафту.

Основні напрямки господарської діяльності.

Нами здійснена спроба ландшафтно-планіграфічної реконструкції мікрорегіону на основі зіставлення сучасних карт, карти Дніпра, складеної у 1907—1910 рр., та плану наших розкопок (рис. 8).

За типологією ландшафтів, розробленою для Київського Придніпров'я, ця територія належить до підвищених лесових ерозійно-ленудаційних рівнин²¹. Цей тип ландшафту характеризується пагорбо-хвилястими дуже розчленованими рівнинами на дислокованій основі, перекриті малопотужними лесоподібними суглинками і пісками із світло-сірими і сірими лісовими змітими ґрунтами під дубово-грабовими лісами, частково розораними. Характерна особливість цієї місцевості — інтенсивний розвиток ерозійних процесів. Територія поселення належить до долинно-балкового природно-територіального комплексу. Борова тераса, на якій знаходитьться поселення, мала досить нерівну поверхню, нахилену в бік Дніпра. Її в давнину в кількох місцях перетинали досить глибокі яри, тепер перекриті змивними ґрунтами. У розкопі фіксувались невеликі рівчки, наприклад, житло 2 будувалось на місці забутованого рівчака. У цьому місці Дніпро відступає від берега, утворюючи досить широку долину. Відстань від берегового зりзу тераси до ріки становила близько 700 м. Долина була зайнята дерево-кущовою рослинністю, болотяними травами, ґрунти дернові опідзолені.

Поселення в Ревутовому знаходилось в щільному оточенні синхронних давньоруських пам'яток. Вниз по Дніпру всього за 0,7 км розміщується давньоруське багатошарове поселення XI—XIII ст., в протилежному боці за 0,5 км знаходитьться друге поселення, за яким на відстані всього 300 м починається комплекс археологічних об'єктів, що включає городище з посадом і великим поселенням XI—XIII ст. Отже, територія безпосередньої господарської діяльності (ресурсної зони) була обмежена вздовж узбережжя Дніпра синхронними посе-

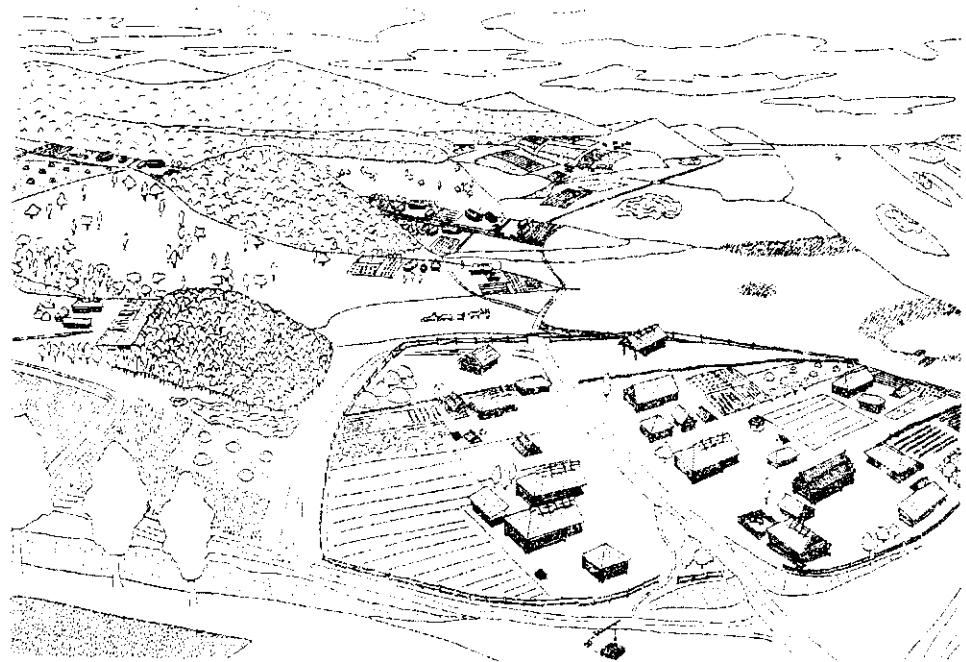

Рис. 8. Загальний вигляд мікрорегіону та поселення в ур. Ревутове в давньоруський час. Реконструкція В. О. Петрашенко, В. К. Козуби.

лениннями та рікою, з напольного боку гірський ландшафт вряд чи робив доцільним переміщення від поселення далі 1 км. У науковій літературі розроблено питання щодо співвідношення виробництва і відстані в сучасних сільських економіках: мінімальна відстань поля від поселення становить близько 1 км, максимальна 3—4 км, радіус території 5 км приймається як економічний поріг²². Для аналізу території ми скористалися картою у масштабі 1:10000 до спорудження Канівського водосховища.

Загальна ресурсна зона має вигляд майже правильного овалу витягнутого вглиб плато на 1,7 км і вздовж Дніпра близько 1 км. Її площа становить близько 170 га.

Звернемось до таблиці, в якій наведено характеристику території.

Табл. 3. Територіальний аналіз за типами ландшафтів.

Поселення	Ресурс-сна зона, га	Сели-тебна зона, га	Еро-зійна зона, га	Типи ландшафтів					
				тераси, га	схили пагорбів, га	рівни-ни, га	пла-то, га	запла-ва, га	потенційні орні землі, га
Ревутове	170	1	12	7	53	18	9	70	60

За типами ландшафтів найбільшу площину (близько 70 га) займала заплава Дніпра і схили пагорбів (53 га). Найпридатнішими для оранки були рівнини пагорбів і похилі схили, з крутиною не більше 8—10° та тераси, всього близько 60 га. Під оранку могли також використовуватись і заплавні луки, хоч для долини Дніпра це ускладнювалось через тривалість повенів і заболоченістю значної їх частини.

Перші поселенці, що з'явилися тут на початку XI ст., ймовірно, побачили густо залисені пагорби верхнього плато і вкриту густими травами і чагарниками долину Дніпра, багату на природні ресурси. Ліси, що займали значну площину в радіусі 1 км, були першою необхідною умовою для будівництва селища та його опалення в зимовий період. Крім того, ліс багатий на цінні біоресурси, що становили помітну частку в харчуванні давньої людини.

Найбільшим багатством цієї території були придолинні луки, саме воно ві-

дігравали основну роль в кормовому балансі тваринництва. Урожайність сіна на природніх луках могла досягати 40 ц/га. Нарешті не останнє місце в харчуванні належало і рибним запасам, які, до того ж, не залежали від сезонних змін і фактично постійно давали додатковий висококалорійний продукт. Спробуємо реконструювати площу орних земель, що були у користуванні поселенців. Оскільки урочище немає слідів заселення в ранньослов'янський час, цілком логічним видається відсутність вільної від лісу орної землі, отже перші поселенці повинні були займатись їх розкорчуванням і звільненням площі під оранку. За підрахунками А. П. Томашевського, поселення з п'яти жител для нормального функціонування лише для отоплення і спорудження будівель вирубало до 1 га лісу за рік, отже за 100 років на кінець XI ст. теоретично поселенці повинні були розчистити близько 100 га лісового масиву²³. Хоч здається такі підрахунки занадто прямолінійні. В дійсності для опалювання зовсім не обов'язково вирубати сортовий ліс, для цього цілком вистачило б і підліску, що можна спостерігати і в наш час.

У Подніпров'ї вже у VIII—X ст. повністю панувала парова система землеробства, що дозволяла отримувати стабільні врожаї²⁴. Отже орні землі були постійними, до того ж розміщувались порівняно на невеликій відстані від поселення. Не можна виключати і можливості існування орних земель на плато. Місцевість, що безпосередньо пристає до поселення, сильно пересічена ярами і балками, проте на схилах і терасах високого дніпровського берега в наш час розміщаються поля і сади. Саме ці важкодоступні ділянки мають кращі, порівняно з плато, ґрунти. Немає сумніву, що вони використовувались під поля і в давнину. На цій ділянці Дніпровського узбережжя гірська дислокація порівняно неглибока, всього за 1,5 км від берега починається рівне плато, яке також при необхідності можна було перетворити в орні поля.

Згідно з наведеним вище територіальним аналізом потенційні орні поля (без заплави) могли дорівнювати 60 га. Кількість орної землі для конкретної ландшафтно-господарської системи можна отримати на основі метода спектрально-остеологічної індексації, розробленого С. П. Романчука²⁵:

$$S_c = \frac{(100 - P) \times 100}{[K(100 - P) + P]},$$

де: S_c — процент сільськогосподарських угідь, P — процент залишків диких тварин на поселенні, K — співвідношення продуктивності мисливських і сільськогосподарських угідь, що, за даними С. П. Романчука, для Середнього Придніпров'я становить 0,07%.

Підставимо у формулу дані, що стосуються дослідженого поселення і отримаємо величину сільськогосподарських угідь*.

$$S_c = \frac{(100 - 13) \times 100}{[0,07 \times (100 - 13) + 13]} = 32$$

Отже сільськогосподарські угіддя становили близько 32% ресурсної зони, що рівнялось 54,4 га. Ця цифра, як бачимо, досить близька до тієї, що ми отримали при аналізі території.

Розглянемо демографічну ситуацію в аспекті можливості даної ландшафтно-господарської системи прогодувати це населення. Для демографічних розрахунків необхідно знати кількість синхронних жител на кожному хронологічному зрізі. Середню кількість синхронних об'єктів на дослідженому розкопі можна встановити за формулою С. П. Романчука:

$$N_c = \frac{N \times t}{T},$$

де: N — кількість об'єктів у групі (у нашому випадку 7 жител), t — середня тривалість функціонування житла (25 років) і T — хронологія всього поселення.

Підставимо дані у цю формулу і одержимо:

$$7 \times 25 / 150 = 1,2.$$

Отже, у середньому на одному хронозрізі існувало дещо більше одного жителя, проте ми переконалися, що жител XII ст. майже у 2 рази більше, ніж XI, а це

* Аналіз остеологічного матеріалу з поселення провів к. і. н. О. І. Журавльов.

означає, що населення зростало, порівняно з першим етапом заселення. Можна вважати для другого етапу синхронними два житла, в чому ми переконалися при аналізі хронології окремих об'єктів. Ми дослідили приблизно п'яту частину площин поселення, отже на всій його площі у XII ст. одночасно могло знаходитись до 10 домогосподарств — малих сімей. Візьмемо для аналізу останній хронологічний зріз, коли на поселенні проживало максимум людей. Зважаючи на середню тривалість життя чоловіків, що за матеріалами Монастирка становить близько 35,2 роки, малоймовірно, щоб у житлі проживали чоловіки двох поколінь (батько, син)²⁶. А це означає, що на двох дорослих припадало 2—3 неповнолітніх дітей, тобто сім'я складалась з 5 чоловік. Останнім часом у дослідженнях з демографії зверталась уага на те, що поширене в археологічній літературі чисельність давньоруської сім'ї в 6—7 чоловік перевищена²⁷. Західноєвропейські джерела дають для IX—XIII ст. обґрунтовані свідчення про чисельність сім'ї в 4—5 чоловік. Хоч кількість дітей, що виживали, для періоду XI—XII ст. дорівнювала 4, з урахуванням бездітних і неодружених, середня кількість дітей на одне житло не перевищувала 2,25, що відповідало співвідношенню, коли дитяче покоління складало у цілому 125% батьківського. А це давало щорічний приріст населення до 0,5% — досить високий показник для середньовічного часу²⁸. За підрахунками Жана Фурасье, для Франції часів Старого порядку, щоб забезпечити їжею одну людину, потрібно було, з урахуванням сівозміни, 1,5 га орної землі²⁹. Отже, щоб прогодувати 40 чоловік потрібно було 60 га землі. Саме така кількість орної землі реконструйована нами для цього поселення. Отже саме ця цифра здається нам обґрунтованою, вона може бути збільшена лише за рахунок немовлят віком до одного-двох років.

Хоч з самого поселення ми не маємо повних палеоботанічних досліджень, немає сумніву, що склад вирощуваних культур не відрізнявся від сусідніх поселень. Зокрема такі дослідження проведенні на Григорівському поселенні в ур. Чернечий ліс. У XI—XII ст. спостерігається розширення асортименту вирощуваних культур порівняно з попереднім часом. Значне місце займають жито, яке вимагало глибокої оранки і добре оброблених ґрунтів. Жито, що вирощувалось поряд з двозернянкою є показником використання двопілля і трипілля. Знахідки бобових рослин свідчать про чергування посівів злакових і бобових, що сприяло відновленню родючості ґрунтів³⁰. Про значну роль землеробства в господарстві свідчать також масові знахідки жорен на поселенні, які, можливо, виготовлялись мешканцями поселення і на продаж.

Приolinин тип розташування поселення створював особливо сприятливі умови для розвитку тваринництва, яке, до того ж, було необхідною умовою сівозмінної системи землеробства, оскільки без тваринництва неможливо забезпечити поля перегноем. Остеологічні матеріали з поселення свідчать про молочно-м'ясний напрямок, основне місце в розведенні домашніх тварин належало великій рогатій худобі та свиням. Незначний відсоток диких тварин серед виявлених кісток свідчить про повне переважання свійських тварин у м'ясному раціоні мешканців. Виявлено порівняно значну кількість кісток коня, до того ж на поселенні знайдено поховання молодого коня, черепи коней траплялись і під долівкою жителі, що, можливо, свідчить про заборону вживати їх у їжу. Коням належала значна роль і в землеробстві як тяглової сили, і у військовій справі, якщо зважати на досить неспокійне місце проживання на Дніпровському узбережжі в давньоруський час.

З інших видів господарської діяльності, що знаходить підтвердження в археологічному матеріалі, слід відмітити смолокуріння та виробництво жорен. Як вже зазначалось, знахідки уламків жорен, як в культурному шарі так і в об'єктах вражають своєю кількістю. До того ж, в одному з об'єктів (будівля I), де не виявлено жодного черепка, заповнення складалось з уламків жорнового каміння. За визначенням В. Ф. Петруня на поселенні виготовлялись жорна двох видів: з дрібноетріпцанистого вапняку (піщаники з карбонатним цементом, імпітикові), псевдотуфоловавові імпітикові піщаники. Ці піщаники місцевого походження і належать Трактемирівським покладам. Виробництво жорен в цьому регіоні було налагоджене у XVIII ст., цілком природно сподіватися на його виробництво і в давньоруський час.

Ймовірно кожне з поселень Бучаксько-Трактемирівського гнізда спеціалізу-

валось на якомусь одному виді ремісничої діяльності. Так, на поселенні в Ревутовому не виявлено ніяких слідів залізоробного, а також гончарного виробництва, натомість гончарні горни досліджено на сусідньому з півдня поселенні та в Чернечому лісі. Явні сліди залізоробного виробництва зафіковані у Чернечому. Аналіз залізних виробів з поселення, проведений Г. О. Вознесенською, перевинує їх подібності до матеріалів з Чернечого. Отже, не може бути сумнівів у існуванні внутрішньої торгівлі між усіма поселеннями в радіусі 10—15 км. Лише торгівлю можна пояснити присутністю серед археологічних знахідок престижних прикрас, у тому числі, можливо, імпортного походження. Для проведення торгових операцій має бути якийсь надлишок продуктів або предметів ремесла. Таким надлишком могли бути продукти землеробства, звичайно в окремі урожайні роки, постійним же товаром могли бути лише ремісничі вироби, продукти промислові та обмін послугами.

Для з'ясування соціального статусу населення, що тут проживало, необхідно вирішити питання про власність на землю: була вона общинною, чи вже належала князівському домену, або боярину-землевласнику. Звичайно за археологічними матеріалами пряму відповідь на ці питання одержати важко. Все ж деякі спостереження над матеріалом дають можливість поставити питання про залежність населення общини від князя. Зокрема присутність на керамічному посуді клейм з князівськими знаками, знахідки предметів, пов'язаних із спорядженням коня, що свідчить на користь виконання військових повинностей, вказує на залежність від князівської влади.

Ще за часів Володимира наприкінці Х ст. князь повелів ставити «города» по ріках Дніпро, Трубіж, Сулі, що повинні стали на перешкоді печенізьким набігам. Після деякого запустіння Канівського Подніпров'я у другій половині Х ст. у зв'язку з експансією печенігів, життя тут починає відновлюватись на рубежі X—X! ст., особливо інтенсивно після перемог Ярослава Мудрого над печенігами у 1017 і 1036 рр., коли Русь знову стала господарем Порося³¹. У процесі заселення Подніпров'я в давньоруський час брали участь як залежні від князя люди, про що є незаперечні свідоцтва у літописах, так і незалежні селяни, що шукали вільної землі³².

Поселення в Ревутовому починалось як невелике родове сільце, що поступово розросталось. За своїм характером воно належало до типу «домових» общин, коли розділені сім'ї не переселялися на нові місця, а засновували свої двори на цьому ж поселенні. Важко сказати з чиєї ініціативи з'явились ці люди, але можна бути певним, що вони з самого початку були включені в систему феодальних відносин. У період раннього феодалізму селянська землеробська община була найбільш масовою соціальною структурою, вона нестає відповідальність за виконання державних повинностей і податків.

Як уже відмічалось, досліджуване поселення знаходилось в цільному оточенні синхронних йому поселень, але наскільки всі вони складали на початку заселення один соціальний організм, тобто входили до однієї землеробської общини, сказати важко. За деякими археологічними ознаками, складається враження, що община в Ревутовому вела досить відособлене життя. Зокрема її мешканці не користувались загальним могильником, їх небіжчики були поховані на території двох із трьох поховань: чоловіче, жіноче, дитяче). Складається враження, що перед нами одне з невеликих родових селищ, мешканці якого, хоч і були змушені нести тягар державних князівських повинностей, залишалися особисто вільними і незалежними. Але тривалий час така ситуація не могла залишатись без змін, адже у XII ст. на цій території відбувається помітні зрушения. Остаточно оформляється Дніпровська оборонна лінія, що привела до виникнення густої мережі міст-фортець, які стають опорними пунктами в подальшому розвитку феодальних відносин. Всього за 0,5 км від поселення збудовано фортецю-замок в ур. Городок з великим поселенням-посадом і поселеннями-супутниками. Досліджуване поселення неодмінно повинно було відчути на собі ці зміни, зокрема найімовірніше перетворення його на одне з поселень-супутників замку. Проте саме у цей час, десь у другій половині XII ст., життя на поселенні припиняється, причому без будь-яких слідів воєнного вторгнення. Зрозуміло, що його мешканців змусила покинути цю землю не зовнішня небезпека, а нові порядки, яким не відповідали закони родових

звичаїв. Чи перейшли вони жити на територію біля фортеці, підкорившись новим умовам, чи пішли шукати нових вільних земель, можна лише здогадуватись.

Примітки

¹ Довженок В. Й. Землеробство Древньої Русі.— К., 1961.— С. 217.

² Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография.— 1991.— С. 76

³ Петрашенко В. А. Керамика IX—XIII вв. Среднего Поднепровья // Древнерусская керамика.— М., 1992.— С. 7—20.

⁴ Молчанов А. А. Об атрибуции лично родовых знаков князей Рюриковичей X—XIII вв. // Вспомогательные исторические дисциплины.— Л., 1985.— С. 66—83.

⁵ Калюк О. П., Сагайдак М. А. Склад керамічної продукції XII ст. з київського Подолу // Археологія.— 1988.— Вип. 61.— С. 44.

⁶ Янин В. Л. Археологический коментарий к Русской правде // Новгородский сборник.— М., 1982.— С. 151.— Рис. 9.

⁷ Поздняков В. С. Развитие керамики древнерусского Клещка (Х—XIII вв.) // Древнерусская керамика.— М., 1992.— С. 53.

⁸ Якобсон А. А. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики.— Л., 1979.— С. 111.

⁹ Там же.— С. 73.

¹⁰ Коробушкина Г. Н. Земледелие на территории Белоруссии в X—XIII вв.— Минск, 1979.— С. 56.

¹¹ Мезенцева Г. Г. Канівське поселення полян.— К., 1965.— С. 101, Рис. 53, 2; Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие VIII—XIV вв. // САИ.— 1966.— Вып. БI-36.— С. 57.

¹² Кирпичников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX—XIII вв. // САИ.— Вып. ЕI-36.— 1973.— С. 63, 64.

¹³ Степи Евразии в эпоху средневековья.— М., 1981.— С. 215.

¹⁴ Колчин Б. А. Хронология новгородских древностей // Новгородский сборник.— М., 1982.— С. 163.

¹⁵ Сергеева З. М. К изучению культурно-экономических связей западно-русских земель с Прибалтикой // КСИА.— 1982.— Вып. 164.— С. 30.

¹⁶ Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв.— М., 1982.— С. 202.— Табл. XXVIII—XXIX; Боровський Я. Є., Архипова Є. І. Дослідження «міста Ярослава» 1984—1989 рр. // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр.— К., 1993.— С. 208.

¹⁷ Макарова Т. И. Перстни с геральдическими эмблемами из киевского клада // Древности славян и Руси.— М., 1988.— С. 245.

¹⁸ Макарова Т. И. Симметрия в растительном орнаменте Древней Руси // Древняя Русь и славяне.— М., 1978.— С. 372.

¹⁹ Колчин Б. А. Хронология новгородских древностей // Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода.— М., 1982.— С. 166.— Рис. 5.

²⁰ Сагайдак М. А. Давньокиївський Поділ.— К., 1991.— С. 107.

²¹ Киевское Приднепровье.— К., 1988.— С. 11—13.

²² Chiholm Rural settlement and land use.— Hutehinson—London, 1968.— P. 8.

²³ Томашевский А. П., Гаврилюхин И. О. Славянское поселение Тетеревка-1.— Л., 1992.— С. 25.

²⁴ Пашкевич Г. О., Петрашенко В. О. Землеробство і скотарство в Середньому Подніпров'ї у VIII—X ст. // Археологія.— 1982.— Вип. 41.— С. 56.

²⁵ Романчук С. П. Методика антропогенно-ландшафтных реконструкций территории древнего освоения на примере Среднего Приднепровья (IV тысячелетия до н. э.— II тысячелетия н. э.).— Автореферат ... канд. геогр. наук.— К., 1992.— С. 14.

²⁶ Покас П. М. Антропологическая характеристика погребений // Максимов Е. В., Петрашенко В. А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре.— К., 1988.— С. 136.

²⁷ Томашевский А. П., Гаврилюхин И. О. Указ. соч.— С. 19

²⁸ Урланиц Б. Ц. Рост населения в Европе.— ОГИЗ.— 1941.— С. 15; Бессмертный Ю. Л. Жизнь и смерть в средние века. Очерки демографической истории Франции.— М., 1991.— С. 86—119.

²⁹ Фернан Бродель. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV—XVIII ст.— К., 1995.— Т. 1.— С. 40.

³⁰ Петрашенко В. А., Пашкевич Г. А. К изучению земледелия Древней Руси по материалам поселения у с. Григоровка на Среднем Днепре // Российская археология.— 1992.— №1.— С. 209.

³¹ Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков.— К., 1980.— С. 126.

³² Літопис Руський за Іпатським списком у перекладі Л. Є. Махновця.— К., 1989.— С. 87.

B. A. Петрашенко

ДРЕВНЕРУССКОЕ СЕЛО ПО МАТЕРИАЛАМ ПОСЕЛЕНИЯ В КАНЕВСКОМ ПОДНЕПРОВЬЕ

В статье публикуются материалы раскопок древнерусского поселения XI—XII вв. с Каневского Поднепровья. На основе анализа комплексов археологических находок предлагается ландшафтно-планиграфическая реконструкция микрорегиона, рассматриваются основные виды хозяйственной деятельности. Автор доказывает, что при несомненном преобладании земледелия и скотоводства в хозяйственной деятельности населения поселка, его жители занимались также ремеслом, торговлей, несли военную службу, были вовлечены в систему государственных отношений; предполагается, что исследованный памятник относится к типу родовых сельских поселений, прекратившим свое существование в силу усилившегося процесса феодализации Днепровского региона.

V. A. Petrashenko

ANCIENT RUS VILLAGE ON THE BASIS OF MATERIALS FROM THE SETTLEMENTS OF THE KANIV DNIETER RIVER REGION

The paper presents the materials from excavation of one of the Ancient Rus settlement in the Kaniv Dnieper River Region dated from eleventh and twelfth centuries. Basing on the analysis of archaeological complexes, the author proposes the landscape and planigraphic reconstruction of the micro region and discusses the principal kinds of economic activity. The author argues additional kinds of economic activity (crafts, trade, and military service) with agriculture and cattle-breeding as absolutely prevailed in the economic activity of the settlements; moreover, the inhabitants were involved in the system of the state relationship. Supposedly, the excavated settlement is classified as a tribal rural settlement that had ceased to exist because of strengthening process of feudalization of the Dnieper Region.

ДАВНІЙ ГАЛИЧ У СВІТЛІ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

В. Д. Баран

Археологічні дослідження давнього Галича дозволяють вважати, що це ранньосередньовічне місто склалося в XI—XIV ст. із декількох городищ та їх посадів. Воно розташоване у межиріччі Лімниці—Лукви та Мозолевого потоку і тягнеться від Залукової Гори та церкви Св. Пантелеймона над Дністром до Успенського собору, Галиченої Могили та валів Криловського городища.

Поряд з писемними джерелами, що розкривають історію виникнення та розвитку середньовічних городищ та міст України, важливе місце посідає археологія. Саме ця наука злагатила історію відомостями про початки містобудівництва, економічний потенціал середньовічних міст, заново освітила красу втрачених храмів, замків, палаців, витонченість художніх смаків наших давніх митців.

Все це повною мірою стосується археології давнього Галича — столиці Галицько-Волинської держави — одного із провідних культурних центрів Київської Русі.

Давній Галич уже з середини XIX ст. приваблював цінителів старовини — краєзнавців. Першим з них був історик церкви А. Петрушевич. Як археолог-аматор, він у 50-х роках XIX ст. провів поверхневі обстеження ще помітних у той час залишків руїн церков княжих часів, а також земляних укріплень, оглянув стіни і вежі Старостинського замку. Публікуючи свої спостереження в «Галицькій зорі»¹, А. Петрушевич поставив найважливіше і, як виявилося надалі, найскладніше питання: де, в якому місці, на якому із наявних в тогочасному Галичі і його довкіллі городищ був княжий Галич, його кафедральний собор? Відразу зауважу, що і сьогодні це питання ще остаточно не вирішene. А. Петрушевич княжим містом вважав сучасний Галич над Дністром, разом із замковою горою і Старостинським замком, де, на його думку, раніше стояв княжий двір, а церкву Різдва Христового — кафедральним собором святої Богородиці. Свою концепцію вперто і послідовно А. Петрушевич відстоював до кінця свого життя. Уже наступні дослідники-аматори — професор історії Львівського університету І. Шараневич та священик із Залукви Лев Лаврецький, які спільно почали перші розкопки ще достатньо помітних на поверхні землі руїн давньогалицьких храмів, висловили своє бачення проблеми місцерозташування княжої столиці². І. Шараневич розміщає її на Залуквівській височині між р. Лімницею (Чечва) і Дністром, західніше сучасного Галича. Отець Л. Лаврецький у 1882 р. на Залуквівському плато провів розкопки протягом одного сезону і відкрив залишки фундаментів трьох кам'яних будівель. Одна з них в ур. Карпіця визначена І. Шараневичем як церква Спаса, друга — під лісом «Діброва», за визначенням Й. Пеленського відома як церква Кирила і Мефодія. Залишки третьої будови — Ротонди відомі в археологічній літературі як «Полігон». 1884 р., протягом літнього сезону, отець Л. Лаврецький відкрив залишки ще трьох невеликих церков. Серед них — монастирську церкву св. Іллі в ур. Прокаліїв Сад на правому березі Мозолевого Потоку, фундаменти якої пізніше були досліджені М. Каргером та Б. Томенчуком. В ур. Церквинська Л. Лаврецький відкрив фундаменти церкви Благовіщення, де досить добре збереглася частина підлоги із прекрасних, властивих давньому Галичу полів'яних плиток. Залишки третьої церкви в ур. Церквинська біля дороги із Залукви у Четверки не мають одностайногo визначення. І. Шараневич вважав їх спочатку залишками церкви Благовіщення, а пізніше — домініканського костьолу св. Анни. В ур. Воскресенському, на правому березі Мозолевого Потоку, в Крилосі, наприкінці сезону 1884 р. Л. Лаврецький відкрив рештки фундаментів невеликої Воскресенської церкви — ротонди, яку В. Анто-

нович вважав вежею. Але розкопки Я. Пастернака у 1941 р. та Ю. Лукомського у 1989 р. підтвердили визначення Л. Лаврецького.

Разом з І. Шараневичем дослідженнями давнього Галича деякий час (у 80-х—90-х рр. ХІХ ст.) займався О. Чоловський. У пошуках кафедрального Успенського собору він провів розкопки навколо сучасної Успенської церкви в с. Крилосі. Собор, на думку О. Чоловського, мав би засвідчити, що саме Крильське городище було місцем резиденції галицьких князів Ростиславичів і Романовичів, а не городища над Дністром³.

Як відомо, О. Чоловський слідів кафедрального Успенського собору не вивів, це питання залишалося відкритим. Проте розкопки О. Чоловського, що проводились спільно з І. Шараневичем, показали, що серед матеріалів із фундаментів крильської церкви знаходились окремі архітектурні деталі, взяті з більш давнього храму. Зараз відомо, що це були деталі із сусіднього кафедрального Успенського собору, розвалини якого послужили будівельним матеріалом для нової пізньосередньовічної церкви.

Важливі місце у пошуках та вивченні архітектурних пам'яток давнього Галича займають на початку 1900-х років дослідження історика мистецтва Й. Пеленського. Йому належить перше серйозне обстеження і вивчення єдиної більшменш задовільно збереженої церкви св. Пантелеймона, реконструйованої І. Р. Могитичем.

Й. Пеленський обстежив також значну територію між сучасним Галичем, Крилосом і Залуквою. Він вказав на ряд нових місць з руїнами, які не були відмічені попередніми дослідниками⁴. У пошуках кафедрального собору Й. Пеленський проклав кілька траншей навколо сучасної Крильської церкви, які не дали позитивних результатів. І все ж таки, на думку Й. Пеленського, «...висока скала у вигляді язика з XII ст. Крилосом звана... була... столичним городом руських літописів та оповідань Длугоша. На ній... стояла посередині найбільша твердиня — кафедральний собор Успення Богородиці з тесаного каменю...»⁵. Це інтуїтивне припущення пізніше підтвердили дослідження Я. Пастернака.

Поверхневі обстеження всієї території давнього Галича, і його околиць провели з 1921 по 1932 рр. аматор-археолог Лев Чачковський та його помічник, лікар Ярослав Хмілевський⁶. Вони нанесли на карту урочища, укріплення, церквища, кургани, в тому числі Галичину могилу, дали їх короткий опис. Таким чином, вони фактично на двох картах графічно зафіксували історичну топографію давнього Галича. Карти, видані 1938 р. у їх спільній праці «Княжий Галич» вже після смерті Л. Чачковського, використовуються дослідниками донині.

Л. Чачковський та Я. Хмілевський на підставі своїх спостережень і проведених археологічних досліджень визначили межі давнього Галича, коли він був столичним містом Галицько-Волинського князівства⁷. Це було справді велике на той час, хоч і дешо розкидане, середньовічне місто з подолом і передмістям, що тягнулося від Дністра на півночі до ліса «Діброви» під с. Соколом на півдні. Його серцевина — дитинець знаходиться на території с. Крилос. Між річкою Луквою та Мозолевим Потоком, з півдня дитинець укріплений потужними оборонними валами. Л. Чачковський та Я. Хмілевський бездоганно визначили і нанесли на карту майже усі оборонні системи давнього Галича, включаючи білокам'яні храми і монастири. Центр Крильського городища — дитинець — підлявся, на думку дослідників, на дві частини. У південній частині дитинця стояв кафедральний собор Успення пресвятої Богородиці, в той час ще не виявлений, а в його північній частині в ур. Золотий Тік, за їх уявленнями, повинні були знаходитись залишки княжого палацу із Володимирковою церквою Спаса. Між кафедральним собором і «Золотим током» у видолинку був майдан, на якому зупинялися купці і паломники. Сьогодні він забудований, але зберіг свою давню назву — «Базар».

Я. Пастернак, який високо оцінив і повною мірою використав працю Л. Чачковського і Я. Хмілевського, розкопав фундаменти кафедрального Успенського собору у вказаному місці і тим самим успішно завершив його майже столітні пошуки. Щодо «Золотого Току», то ні Я. Пастернак, ні жодна із наступних експедицій до сьогодні залишків княжого палацу, як і Спаської придворної церкви, там не виявили.

У своїй книзі «Старий Галич» Я. Пастернак, слідом за Л. Чачковським та «Археологія», № 2, 1999 р.

Я. Хмілевським, настоює на тому, що княжий двір знаходився на «Золотому Точці», але у світлі сучасних археологічних досліджень є більше підстав вважати, що він, як і кафедральний собор, був споруджений за Ярослава Осмомисла і знаходився дещо вище і південніше Успенського собору, десять поруч, а можливо, частково і під митрополичими палатами. Певні натяки на це дають останні розкопки Б. Томенчука і Ю. Лукомського. Резиденцію Володимира Володаревича, пов’язану з церквою Спаса, скоріше всього слід шукати в ур. Карпиня, звідки добре видно, як це сказано у літописі, дорогу на Бовшів, якою виїхав з Галича посол Київського князя Ізяслава Петро Бориславич. Тим більше, що під Бовшевом в 60-х рр. нами відкрито поселення XII–XIII ст.

Новий етап в археологічних дослідженнях давнього Галича відкривають розкопки археолога-професіонала проф. Я. Пастернака, що почалися у 1934 р. і продовжувались до другої світової війни. Вони фінансувались митрополитом української греко-католицької церкви А. Шептицьким.

Вивчивши історичну топографію Галича за даними попередніх розкопок. Я. Пастернак поставив перед своєю експедицією два першочергові завдання. Перше — знайти і дослідити фундаменти Успенського кафедрального собору, локалізація якого визначає місцезнаходження княжої столиці, і тим самим відповісти на питання: де, на яку із галицьких городищ знаходилась резиденція Ростиславичів і Романовичів. Друге — коли на городищі в Крилося починається будівництво, що перетворює його на місто.

Уже в першому сезоні своїх розкопок у 1934 р. Я. Пастернак починає дослідження літописної Галичиної Могили — найвищої точки Крильського городища в ур. Качків, лігописна загадка про яку відноситься до 1206 р. Вже сама назва Могили співзвучна з назвою міста Галича і той факт, що вона була відома літописцю, вказує на її історичну значимість. Літописець згадує Могилу у зв’язку з повстанням галичан проти воєводи Бенедикта, що тимчасово правив у Галичині від імені угорського короля Андрія. На допомогу галичанам підійшов з невеликою дружиною пересопницький князь Мстислав Ярославович, званий Німим, але не пробився до міста. Перед відходом князя у Пересопницю один із галицьких боярів — Ілля Щепанович вивів його на Галичину Могилу і поглунився над ним: «Княже, — каже він, — уже єси на Галичиній могилі посидів, так і в Галичині княжив єси». Далі літописець висловлює обіцянку ще раз сказати «про Галичину могилу і про початок Галича, звідки він постав»⁸. І хоч він своєї обіцянки не виконав, остання прописка дала підстави М. Грушевському висунути припущення, що у Галичиній Могилі може бути похованій «якийсь Галич (або Галич) — фундатор епоніма міста»⁹. М. Грушевський висловив свою думку і щодо місцезнаходження центру давнього Галича: «...більш-менш на лінії між устям Лімниці і теперішнім Галичем, де в двох місцях наддністрянські горби піднімаються менше-більше до висоти Крильського городища». Він уточнив: «Це теперішня Замкова гора й побережжя Лімниці». Цю цитату наводить у своїй праці «Старий Галич» і Я. Пастернак¹⁰. Коли він писав свою книгу, то уже знов, де стоїть відкритий ним кафедральний собор, що визначив і місце столиці на Крильській горі, всупереч А. Петрушевичу і М. Грушевському. Але я наведу ще одну цитату з другого тому «Історії України-Русі», яка не згадується в праці «Старий Галич»: «...зрештою, її питання (мається на увазі питання місцезнаходження Галича) зістается ще отвореним. Нічого неможливого нема і в тім, що Галич із своїми передмістями (розташованими, певно, не збитою масою), займав з певними перервами цілий той простір від Лімниці до Крильса і теперішнього Галича»¹¹. Остання думка вченого у світлі сьогоднішніх археологічних досліджень найбільш плідна. Резиденції різних галицьких князів у різний час дійсно могли знаходитись на різних галицьких городищах, про це ми скажемо нижче.

Зараз повернемося до Галиченої Могили, з якої почав свою дослідження Я. Пастернак. У 1934 р. він застав її вже знесеною, оскільки на ній уже двічі (в 1883 р. проф. Т. Зам’єнським і в 1911 р. Й. Пелеським) провадились розкопки, які не дали ніяких результатів. 1915 р., під час першої світової війни, посеред могили було викопано два бліндажі з вхідною траншеєю, що призвело фактично до руйнації пам’ятки. Не вдалось простежити слідів поховання і Я. Пастернаку. Він інтерпретував Галичину Могилу як «Місце інtronізації перших галицьких

князів ще задовго перед Володимирком, а відтак, коли цей звичай пережився чи був, може, заборонений церквою, могила залишилася історичним місцем»¹². Таке пояснення ніби влаштувало археологів, як попередників, так і послідовників Я. Пастернака. До 1991 р. ніхто з археологів, що розкопували Галич, не наважувався повернутись до досліджень Галичної Могили. Залишки поховання у Галичиній Могилі були відкриті лише у 1991—1992 рр. спільною експедицією Інституту археології НАН України та Івано-Франківського краєзнавчого музею, про що ми скажемо нижче*.

Близьку успіхи Я. Пастернака пов'язані з виявленням і дослідженням Успенського собору. До них він приступив у 1936 р. після вивчення території давнього Галича і проведення результативних розвідкових розкопок. Я. Пастернак розкопав ряд курганних поховань, в тому числі курган з захороненнями угру IX—X ст. Останні не суперечать повідомленню анонімного хроніста короля Бели II (1131—1141) про те, що 898 р. угри під час переходу до Паннонії зі своїм вождем Альмусом гостювали в галицького князя.

Пошуки фундаментів Успенського кафедрального собору були нелегкими. Лише десятий шурф, закладений Я. Пастернаком, був результативним. Але, наштовхнувшись на кам'яні фундаменти та залишки підлоги, дослідник упевнився, що перед ним «...останки найбільшої княжої будівлі Галицько-Волинської держави, яких довгі десятки літ шукали (його) попередники». Розкопки продовжувались і в 1937, 1938 і 1939 роках. Храм був відкритий повністю. Він, за даними Я. Пастернака, «...був лише на півтора метра коротший і на стільки ж вужчий від Софіївського собору в Києві»¹³. Успенський собор виявився триапсидним, тоді як Софія Київська має п'ять апсид.

Білокам'яний храм Успення св. Богородиці був зведені Ярославом Осмомислом, сином Володимира, який княжив у Галичі з 1153 по 1187 рр. Він був похований у Притворі Успенського собору. Кам'яний саркофаг з останками князя був виявлений Я. Пастернаком під час розкопок собору.

Поруч із саркофагом Ярослава Осмомисла на схід від нього було відкрито ще одне поховання в дерев'яй труні молодої дівчини чи жінки, на думку дослідника княжни, дочки Осмомисла, про яку не має ніякої писемної звістки.

Детальний опис, графічна і фотодокументація, широкі аналогії, зроблені Я. Пастернаком, а також аналіз виявленого під час розкопок матеріалу відкривають перед нами образ собору — найбільшої святині давнього Галича і Галицько-Волинської землі. До цього слід додати, що у монографії «Старий Галич» подано також коротку характеристику усіх інших храмів і каплиць, виявлених попередниками Я. Пастернака. У 1939—1941 рр. було обстежено і довкілля кафедрального собору, виявлено пізньосередньовічні поховання, що перекривали поховання княжих часів, а також житлові об'єкти. Серед останніх — житло з піччю-кам'янкою. Піч, складена з каменя, заінтригувала дослідника — в той час такі печі не були відомі. Я. Пастернак інтерпретує її як вогнище в споруді, що була лазнею. Зараз, коли на галицькому городищі наступними експедиціями відкрито близько трьох десятків жител з печами, складеними з каменя, а на території всієї Правобережної України — декілька сотень, сумніви щодо їх житлового призначення відпали. Більше того, встановлено, що житла-напівземлянки з печами-кам'янками вперше з'являються у Подністров'ї вже наприкінці IV ст. н. е. Покладені на географічні карти, вони маркують розселення слов'ян з Північного Прикарпаття по території Середньої і Західної Європи. Наприклад, у IX—Х ст. вони відомі на слов'янських поселеннях між Гамбургом і Любеком¹⁴.

Окремої згадки вимагають дослідження Я. Пастернака на Золотому Тоці Крилоського дитинця у 1938—1939 рр. Там він розкопав вали і відкрив досить значну площину на плато, виявив ряд господарських ям, знайшов чимало кераміки XII—XIII ст. та інші вироби переважно сакрального призначення, єпископські печатки. Але ніяких слідів ні княжого замку, ні церкви Спаса не відкрив. Пізніші дослідження М. К. Каргера, В. В. Ауліха, Ю. В. Лукомського, Б. П. Томенчука також не підтвердили упевнення Я. Пастернака, що резиденція Володимирка Володаревича і пов'язана з нею церква Спаса знаходяться на Золотому Тоці.

У світлі нових досліджень є більше підстав вважати, що двір князя Володи-

* Експедиція працювала під керівництвом В. Барана та Б. Томенчука.

мирка Володаревича знаходився в ур. Карпиця, про що було сказано вище. Лише його син Ярослав Осмомисл переніс свою столицю на територію Крилоської гори, обвівши її з доступного південного боку могутніми укріпленнями.

Окремий розділ в книзі Я. Пастернака «Старий Галич» присвячено його розкопкам на Монастирищі Юрівське у 1939 і 1941 рр. Там відкрито ряд виробничих, ремісничих комплексів, бронзоливарних, ювелірних, склоробних майстерень і двоярусну гончарну піч. Знайдено матриці, бронзові шлаки, відходи виробництв, заготовки. Я. Пастернак називає Юрівське «промисловим комбінатом» давнього Галича.

Аналізуючи беззастережні досягнення Я. Пастернака в археологічному вивчені давнього Галича, не можна ще раз не відзначити того, що у важкі воєнні роки вчений знайшов можливість глибоко проаналізувати всі результати археологічних досліджень давнього Галича, писемні джерела, документальні дані і в 1944 р. видати добротну фундаментальну монографію «Старий Галич». Це повинно бути прикладом для наслідування усім наступним експедиціям, що працюють на території Галича.

Перед тим, як перейти до характеристики двадцятилітніх археологічних досліджень Галицької експедиції Інституту суспільних наук АН України та Івано-Франківського краєзнавчого музею під керівництвом В. Ауліха, хочемо згадати про епізодичні розкопки у 50—80 рр. на території княжого Галича київських археологів В. Довженка і В. Гончарова та ленінградських дослідників — М. Картера та О. Іоаннісіяна. Якщо два перші відкрили ряд нових житлових, виробничих і побутових об'єктів княжої столиці, то останні вивчали монументальні споруди церковної архітектури¹⁵. Вони провели повторне дослідження деяких храмів: квадрифолія в с. Побережжя, церкви пророка Іллі, церкви Спаса на горі Карпиця, «Полігон» в ур. Карпів гай, церкви невідомої назви в ур. Цвінтаришка. Своїми публікаціями вони примножили археологічні джерела про княжий Галич. В. Довженок — видатний фахівець з вивчення феодальних структур Київської держави, ознайомившись з історичною топографією Галича, висловив надзвичайно плідну думку, що боярські двори ніби блокували княжу столицю, а бояри, спираючись на власну економічну та військову силу, нерідко нав'язували свою волю галицьким князям, створювали соціальну напругу і дестабілізували політичну обстановку у державі.

Свої систематичні дослідження давнього Галича В. Ауліх розпочав у 1969 р. Вони охопили як дитинець крилоського городища, так і поділ над річкою Луковою і ряд околиць. Відкрито і досліджено значну кількість житлових і господарських споруд, ремісничих комплексів, цвінтариш і поховань, зібрано надзвичайно цінний речовий матеріал¹⁶. Створений в складі експедиції В. Ауліха архітектурний загін під керівництвом Ю. Лукомського, проводив розкопки об'єктів монументальної архітектури. Другий загін під керівництвом Б. Томенчука досліджував довкілля княжого Галича. Зробити ретельний аналіз всіх досягнень експедиції В. Ауліха не дозволяє регламентований обсяг статті, тому привернемо увагу читача до його розкопок у 1980—1981 рр. у південній частині Крилоського городища, на його стрілці (садиба Шевчуків). Ним у житлових і виробничих об'єктах здобуто найбагатший речовий комплекс за всю історію археологічних досліджень давнього Галича. У коморі галицького ювеліра знайдено 142 цілих і 15 у фрагментах глиняних тигельків, бронзові матриці (8 штук), три кам'яні та дві бронзові іконки, пряжки, застібки, підвіски, цілу бронзову посудину, шахову фігурку ферзя із слонової кістки, уламки панікадила, 6 уламків хрестиків-енколпіонів, дві зализні сокири, замок, ключі, кам'яні бруски, свинцевий тягарець, 31 фрагмент скляних браслетів і фрагменти глиняного посуду (XII ст.?). Там же виявлено і одне з найбагатших в Крилосі жител-напівземлянок XII—XIII ст. Житло згоріло. В одному із його кутів розчищено жіночий скелет. Знайдено чересло для плуга, 2 коси-горбуші, 2 фрагменти кольчуги, 3 сокири, свердло, ножі, уламки шпор, стремен, кінські пута, цвяхи, заготовки, намистини, 7 точильних брусків, 91 фрагмент скляних браслетів, кістяний наконечник стріли.

Наступні археологічні дослідження княжого Галича продовжують Б. Томенчук, Ю. Лукомський та автор статті. За 18 років діяльності архітектурно-археологічними дослідженнями охоплено 15 об'єктів монументальної архітекту-

ри, 6 з яких виявлено вперше. Ю. Лукомським проведено на сучасному рівні точні обміри вже відкритих раніше храмів, уточнено їх планувальну структуру, встановлено будівельно-технічні та технологічні їх особливості, здійснено графічні реконструкції.

Результативними були дослідницькі роботи, проведені загоном в урочищі Царинка на території давньогалицького подолу (1986—1992 рр.). Тут виявлено 4 невідомі сакральні споруди, які існували на одному місці в різні хронологічні періоди, а також досліджено частину могильника княжої доби. На увагу заслуговує дерев'яний хрестоподібний триапсидний храм-усипальниця, який функціонував з середини XII по перші десятиліття XIII ст. На його місці в першій половині XIII ст. намагались побудувати хрестокупольну кам'яну церкву, від якої уціліли фундаменти на дерев'яних палях. Її будівництво перервало монголо-татарська навала (1241 р.). У другій половині XIII ст. на церквищі спорудили дерев'яну каплицю, біля якої продовжували ховати мешканців галицького подолу.

Значні роботи в останні роки проведено на Замковій горі в сучасному Галичі. Загоном Ю. Лукомського і охоронними розкопками В. Івановського за участю В. Оприска, а в цьому році і М. Рожка відкрито об'єкти і матеріали XI і XII—XIII ст. Отже старостинський замок був побудований на городищі княжих часів.

Другий загін під керівництвом Б. Томенчука за участю І. Кочкіна і студентів історичного факультету Прикарпатського університету почав свої дослідження разом з нами в охоронних розкопках в ур. Качків*. У 1991—1992 рр. були проведені успішні розкопки на Галичиній Могилі, яка до цього трічі досліджувалась і безрезультатно.

Відкрите нами багате спорядження воїна у довбаному дерев'яному човні, застеленому вишитою золотом парчею, підтвердило концепцію М. Грушевського, який вважав, що в Галичиній Могилі поховано засновника Галича. Мабуть, не випадково насипання кургану Галичної Могили, що припадає на кінець X ст., збігається з датою спорудження перших укріплень Галицького городища. Зараз, завдяки проф. М. Фіголю та його учням, Могила реконструйована.

Дослідження оборонної системи Криловського городища показало, що по-трійні вали і основний вал, що з південного напільного боку оточує дитинець, започатковані в X ст. Основна середня фаза із дерев'яними кліттями, спаленими на вимогу татар, датується XII—XIII ст., а остання пізня фаза — XV—XVII ст. В 1998 р., під основним валом дитинця відкрито більш ранні укріплення (VII—VI ст. до н. е.).

У 1995—1996 рр. на західному ескарпі навпроти Успенського собору відкрито виразні сліди у вигляді стовпових ям великої двоповерхової в центральній частині гридниці завдовжки 26 і завширшки 15 м. Судячи з матеріалу (шпори, стремена, писало, амфори), у ній знаходилася княжа дружина — охоронці столиці¹⁷.

Крім житлових і господарських споруд у 1996—1997 рр. поряд з Успенським собором розчищено вимощену білим камінням плошу, що підступає до Митрополичих палат. Відкриття загоном Ю. Лукомського дерев'яних плах якоїсь великої дерев'яної споруди дозволяє, поєднати ці два відкриття і зробити припущення, що це перші, хоч і не зовсім однозначні сліди княжого двору.

Але, якщо навіть буде відкрито залишки княжих палат, це не означатиме, що усі Ростиславичі, починаючи з Володимирка, мали свої резиденції на городищі в Крилові. Давній Галич — це система городищ. Перші резиденції галицьких князів як Ростиславичів, так Романовичів могли бути і над Дністром — на городищах з церквами Спаса і Пантелеїмона.

Сьогодні у світлі багаторічних археологічних розкопок можна не сумніватися лише в тому, що в періоди найвищого піднесення Галицько-Волинського князівства (наприклад, за Ярослава Осмомисла та Данила Галицького) княжі резиденції знаходились на найкраще укрібленному і стратегічно вигідному Криловському городищі.

* З 1991 р. Галицьку археологічну експедицію очолює В. Баран.

Примітки

¹ Зоря Галицька.— Львів, 1850.— № 55; Петрушевич А. Историческое известие о церкви св. Пантелеймона.— Львів, 1881.— С. 73—75.

² Szaraniewicz J. Opisy historyczne staroksiążeciego grodu Halicza w r. 1880 i 1882.— Lwów, 1883; Szaraniewicz J. Rezultaty badań archeologicznych w okolicy Halicza.— Lwów, 1886.

³ Czotowski A. O położeniu starego Halicza.— Lwów, 1890.

⁴ Peteński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i zradet archiwalnych.— Kraków, 1914.

⁵ Peteński J. Op. cit.— С. 108.

⁶ Пастернак Я. Старий Галич.— Краків—Львів, 1944.— С. 40.

⁷ Чачковський Л., Хмілевський Я. Княжий Галич.— Станіслав, 1938.

⁸ Літопис Руський.— Київ, 1989.— С. 381.

⁹ Грушевський М. Історія України-Руси.— Київ, 1904.— Т. II.— С. 466.

¹⁰ Пастернак Я. Вказ. праця.— С. 34.

¹¹ Грушевський М. Вказ. праця.— С. 468.

¹² Пастернак Я. Вказ. праця.— С. 51, 52.

¹³ Там же.— С. 49—79, 82—111.

¹⁴ Баран В. Давні слов'яні.— 1998.— С. 79—89.

¹⁵ Гончаров В. К. Древний Галич // Вісник АН УРСР.— Київ, 1956.— № 1; Каргер М. К. Основные итоги раскопок древнего Галича в 1955 г. // КСИИМК.— М., 1960.— Вып. 81.— С. 61—71; Іоаннисян О. И. О раннем этапе развития галицкого зодчества // КСИА АН СССР.— Москва, 1981.— № 164.

¹⁶ Аулих В. Историческая топография древнего Галича // Славянские древности.— Киев, 1980.

¹⁷ Баран В., Томенчук Б. Підсумки досліджень Галицької археологічної експедиції в 1991—1996 рр. // Галич і Галицька земля.— Київ—Галич, 1998.— С. 10—17.

В. Д. Баран

ДРЕВНИЙ ГАЛИЧ В СВЕТЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Археологические исследования древнего Галича, начатые во второй половине XIX ст., открывают широкую панораму раннесредневекового города, раскинувшегося на большом пространстве в междуречье Днестра—Лимницы, Луквы и Мозолевого потока. Около 30 белокаменных и деревянных храмов, летописная Галичина Могила, дружинные гридицы, ремесленные мастерские, боярские дворы, монастырские комплексы, торговые площади, деревянно-земляные оборонительные сооружения, десятки жилищ и хозяйственных построек галицких горожан, огромный вещественный материал — все это свидетельства жизнедеятельности столицы Галицко-Волынского государства, занимающего одно из первых мест в системе Киевской Руси и важное место в средневековой Европе.

V. D. Baran

ANCIENT HALYCH IN THE LIGHT OF ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS

Beginning from the second half of the 19th century, archaeological investigations of Ancient Halych made it possible to recreate a superb panorama of the early medieval town dislocated on a large area between the Dniester/Limnitsa Rivers, Lukva River and Molosevy Stream. About 30 stone and wooden temples, the Halychyna Mohyla known from manuscripts, body-guards barracks, craft workshops, boyar court-yards, monasteries, market-places, fortifications, tens of houses and utility constructions of Halych inhabitants, and numerous archaeological materials witness vital activity of the capital of the Halych-Volyn State, which hold one of a central position in the Kyiv Rus' system and important position in the medieval Europe.

ГАЛИЦЬКЕ БОЯРСТВО ПРОТИ КНЯЗІВ РОМАНОВИЧІВ

М. Ф. Котляр

Боротьба Данила і Василька Романовичів з великим галицьким боярством, що противилось їхній державотворчій політиці, набула особливої гостроти в другій половині 30-х років XIII ст. і завершилась відновленням Галицько-Волинського князівства в 1238 р. з вікняжінням Данила в Галич.

Великі бояри Галича і Галицької землі являли собою величезну і лиховісну силу, боротися з якою не в змозі були вже перші князі, починаючи з Володимира Володаревича. Незабаром після першої появи міста Галича на сторінках авторитетного джерела — Київського літопису XII ст. — під 1140 р.¹ галицькі бояри зробили спробу замінити владного, непокірного їм і досить-таки підступного Володимира Володаревича на більш підхожого князя — його небожа Івана, згодом прозваного Берладником. Володимиркові довелося силою повернати собі престол (с. 226), проте він так-сяк тримав бояр у покорі. Становище змінилось, коли до влади на початку 1153 р. прийшов його син Ярослав. Велике галицьке боярство brutal'но верховодило над князем, втручалося навіть у його особисте життя. Такою самою іграшкою в боярських руках був наступник Ярослава — Володимир. Бояри повстали проти нього і просто вигнали з князівства. Лише дорогою ціною — визнанням свого васалітету від могутнього володимиро-сузальського князя Всеволода Велике Гніздо — Володимир Ярославич зміг досидіти до самої смерті (1199 р.) на хіткому галицькому столі (с. 448, 449).

Об'єднання Галичини і Волині 1199 р. Романом Мстиславичем волинським не могло, цевна річ, сподобатись сильному і гоноровитому галицькому боярству, котре звикло бути не під князем, а над ним. Роман сильною рукою безжалісно придушив найбільш активну і відкриту боярську опозицію, постинавши, за свідченням польського хроніста Кадлубка, багато боярських голів². На жаль, розповідь дуже тенденційного Кадлубка не можна перевірити за допомогою давньоруських джерел, у яких взагалі відсутні відомості і про смерть Володимира Ярославича, і про похід Романа на Галич, і про об'єднання ним Галичини і Волині, й, нарешті, про розправу князя над непокірними боярами.

Однак Роман не довів справу придушення феодальної опозиції до логічного кінця. Він загинув, сповнений політичних задумів і сил, у Польщі влітку 1205 р. Мета його польського походу досі залишилася загадкою для вчених. В. Т. Пашута припускає, що Роман втрутиться в міжусобну боротьбу в Германській імперії й виступив проти союзного Вельфам польського князя Лешка Білого³.

По смерті Романа залишилось двоє малих синів: 4-річний Данило і 2-річний Василько. Проводирі галицького боярства, яким пощастило врятуватись від гніву й меча Романа, повернулися до Галича й повстали проти вдови загиблого князя — Анни, що від імені старшого сина Данила правила у князівстві. Анні з дітьми довелося тікати спочатку до Володимира Волинського, а далі емігрувати до Польщі. Галицько-Волинське князівство, проіснувавши ледве шість років, повертається до коловороту удільної роздробленості.

Історія повернення Анною, а далі синами, що підростали, Романової державної спадщини докладно простежена в Галицько-Волинському літописі, деяких польських хроніках і угорському дипломатарії. Досі не має собі рівних за докладністю відображення подій 1205—1230 рр. картина, створена М. С. Гру-

шевським у III томі «Історії України-Русі». Серед новіших праць назуву книжку І. П. Крип'якевича «Галицько-Волинське князівство» (К., 1984) і власні: «Данило Галицький» (К., 1979), «Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси» (К., 1985), «Галицько-Волинський літопис» (К., 1993) і «Галицько-Волинська Русь» (1998). Поряд з монографіями існує велика кількість статей з цієї проблеми. Все це дає мені право не повторюватись, а зосередитись лише на проблемі боротьби галицького боярства з князями Романовичами в 30-і роки — боротьби чи не найдраматичнішої і найнаруженішої у 40-річній практиці Данила й Василька подолання боярської фронди у князівстві, заповіданому їм батьком.

По тому, як 1228 р. помер Мстислав Удатний, передавши перед тим Галич своєму зятеві, угорському королевичу Андрієві і зневаживши права свого старшого зятя, галицького «отчича» Данила, відтоді в останнього звільнилися руки: раніше він з поваги до тестя поводився коректно і явно не претендував на галицький стіл. М. С. Грушевський відзначив, що «з початком 1230 р. розпочинається боротьба Данила за Галич, що потягнулася п'ятнадцять літ, рахуючи до її фіналу — Ярославської битви»⁴ (1245 р.). Як сповіщає Галицько-Волинський літопис, головне, а в більшості випадків єдине, джерело пізнання історії Романового князівства, Данило зумів вибити з Галича того самого року королевича з угорською залогою. Разом з уграми подався й ватажок боярської опозиції Романовичам. Літописець красномовно висловлює антибоярську позицію прихильних до Данила панівних кіл і маси городян: «Изыде же с ним (королевичем. — М. К.) един Судислав, на нь же мета камение, рескуще: «Изыди из града, мятеjничe земли!» (с. 506). Цими словами й відкривається розповідь галицького літописця про боротьбу Романовичів проти спроб боярства перешкодити прагненням своїх законних князів відновити централізоване Галицько-Волинське велике князівство.

При розгляді перипетій і мотивів боротьби між Романовичами і галицькими боярами необхідно постійно тримати в полі зору відверту й не приховану галицькими літописцями і редакторами джерела прихильність до Романовичів, насамперед до Данила, — прихильність, що завжди межує з апологією, а подекуди переростає в ідеалізацію свого героя. У цьому немає нічого дивного, адже перша частина Галицько-Волинського літопису^{*} (доведена до 1258 р.) є по суті світським житієм Данила Романовича, в якому годі шукати об'єктивних оцінок його боротьби з боярством, та й самих бояр⁵.

Та, несподівано, мабуть, для самого себе спекавшись угрів, Данилові довелось зчепитися з вельми незадоволеним його можливим поверненням на галицький стіл боярством, котре вдалося до, не раз вже випробуваного прийому, — противставлення йому суперника, звичайно покірного їм князя-маріонетки. Цього разу вибір боярських олігархів припав на давнього суперника і брата в других Романовичів, белзького князя Олександра Всеволодича. Галицький книжник починає розповідь про підступи бояр проти Романовичів величною інtronукцією: «Посемь скажем многия мятежи, великия льсти (тут: зради — М. К.), и бесчисленныя рати», — й продовжує без найменшої паузи: — «Крамоле же бывши во безбожных боярех галицких: съвет (змову — М. К.) створише с братучадьем его (Данила — М. К.) Олександром на убъене и преданье земле его (Данила — М. К.).» Лише щасливий випадок врятував Данила від смерті. Та бояри не вгамувалися. Боярський рід Молибоговичів був не самітним у спробі вбити князя. Як пише галицький книжник, якийсь «безбожный Филип» (поза сумнівом, галицький боярин) запросив князя до замку Вишні «на убъене его со Александром братучадом его» (с. 508). Сильно фортифікований боярський замок у Вишні (нині м. Судова Вишня Львівської обл.) досліджено археологом О. О. Ратичем. Виявилось, що замок існував, ймовірно, з середини XII ст. Археологи розкопали вал, у залишках якого простежено рештки дерев'яних конструкцій. Лише щасливий випадок урятував князя.

Кульмінацією підступів бояр проти Романовичів можна вважати опис літописцем нестерпної образи, заподіяної одним з них Данилові: «И некогда ему в

* У науці прийнято, за пропозицією Л. В. Черепіна, називати першу частину Галицько-Волинського літопису Літописцем Данила Галицького

пиру веселящуся, один от тех безбожных бояр лице зали ему (Данилові — *M. K.*) чащею, и то ему стерпевшу, — иногда же да Бог им възмездие» (с. 509). Навряд чи перед читачем виклад реальної подїї — князь, та ще й такий мужній і гордий лицар, як Данило, не міг би стерпіти прилюдної образи від свого васала. Мабуть, перед нами поширений у середньовічному фольклорі й письменстві (насамперед, західноєвропейському) символ найстрашнішої образи, яку тільки може за-подіяти слуга своєму панові⁷.

Отож, бояри знову поставили на Олександра бельзького, котрий був згодний на все, на будь-яку боярську сваволю, аби тільки сісти на «златокованій» галицький стіл. Дізнавшись про намір Олександра, Данило наказав братові Василькові вирушити походом на Бельзьку землю. Не сподіваючись встояти проти регулярної піхоти Романовичів (яку літописець називає «пешцами»), Олександр утік до Перемишля — одного з осередків боярської опозиції Романовичам, і почав готовуватися до нападу на Галич.

Для Данила, котрий тільки-но увійшов до Галича і не встиг закріпитися в місті, становище було критичним. Літописець, мабуть, перебільшує, коли каже, що серед галицьких бояр не зосталося жодного, котрий би залишився вірним Романовичам: «Самому же Данилу созвавшу вече, оставшуся в 18 отрок верних и с Демьяном, тысяцким своим...» (с. 509). В умовах посилення спротиву боярства князівській владі, особливо небезпечного завдяки постійній загрозі з боку Угорщини, старший Романович звертається по допомогу до міських верхів і скликає віче. Політика спирається на бюргерство, середній заможні прошарки городян, була характерною для європейських государів доби середньовіччя. Таку політику слід вважати прогресивною в тому випадку, коли государ використовував бюргерство не заради дрібних тактичних цілей, а задля досягнення масштабних стратегічних здобутків, як от у нашому випадку, коли Данило Романович праґнув оволодіти галицьким столом і відновити Галицько-Волинське велике князівство. Галицьке віче з ентузіазмом підтримало свого «отчіча»: «Соцкий же Микула рече: «Господине! Не погнетши пчел меду не їдати!» (с. 509). Так образно і сильно городяни вказали князю на необхідність розправи з боярами.

Галицьке боярство мало величезний політичний досвід. Воно відчуло, що шалька терезів народної підтримки склонилась на бік Романовичів. І бояри вдаються до нового підступного маневру: «Неверний же вси (бояри — *M. K.*) на помощь ему идяху, мнящеся, яко верни суть, и с ними же съвет створиша (Данило — *M. K.*), лют бо бяху на не» (с. 509). У цьому фрагменті Літописця Данила Галицького чітко відобразилась розстановка політичних сил у Галицькому князівстві й тодішня, ще значна, залежність Романовичів від великого боярства.

Данило просто змушеній був скликати боярську раду, хоча й усвідомлював, що більшість бояр вороже налаштована до нього. Тиском феодальної опозиції можна пояснити й зовні поблажливе ставлення Данила до зрадницького вчинку боярина Володислава. Посланий навздогін за князем Олександром бельзьким, Володислав змовився з ним і дав йому змогу втекти до Угорщини: «Неверный же Володислав Юрьевич с нимъ (Олександром — *M. K.*) съвет створы... Олександру, оставившу все имение свое, и тако прииде Угры» (с. 509)⁸. Князь потім помилував боярина, бо не мав ще сили для рішучого придушення феодальної опозиції.

Далі до справи боротьби Романовичів з бунтівним боярством втручається Угорщина, як не раз бувало в минулому: «И приде же король Андрей, и с сыном Белою и со другим сыном Андреем ко Ярославу» (с. 509—510). Галицький літописець зображує справу так, ніби угорський король вирушив у похід виключно з ініціативи повсталого проти Данила боярина Судислава: «Судислав возведе короля» (с. 509). Цей наївний погляд приймали вчені XIX ст. Д. І. Зубрицький, наприклад, писав: «Безсоромний Судислав перебував ... при дворі короля Андрія; з ним з'єднався втікач Олександр, і обидва так переконливо молили і накручували угорського государя йти війною на Русь, що він, зібравши багаточисленну рать, з обома синами Белою і юним Андрієм, пустився за Карпати...»⁹.

Інакше вважав В. Т. Пашуто — на той час король заборгував усім, навіть церкві. Тому Андрій «розраховував добути в руських походах ті кошти, які витратив у походах арабських і балканських»¹⁰. Гадаю, що справа зводилася не

лише до бажання поживитись у багатій Галичині, попри боярську фронду, що підривала економіку землі. Аж до остаточного утвердження Данила в Галичі (1245 р.) і Андрій і його наступник Бела IV не полішали спроб загарбати галицьку «полуутчину» Данила.

Ярослав належав до числа західних прикордонних фортець Галицького князівства. Уперше згаданий у Київському літописі під 1153 р. (с. 309), він був заснований, наймовірніше, галицьким князем Ярославом Володимировичем. Місто стояло на високому лівому березі Сяну і являло собою, якщо судити з матеріалів розкопок польських археологів, сильно укріплену твердиню. Опис облоги Ярослава угорським військом у Літописці Данила свідчить, що боярські воєводи зрадили князя. Давид Вишатич, що належав до боярського клану Судислава, замислив здати місто ворогові, незважаючи на те, що одержав з ворожого табору підбадьорливу звістку. Як свідчить галицький книжник, угри «не могут вас уже прияти (здобути — *M. K.*), ибо суть велими быни». Навіть вірний, здавалось би, Данилові комендант міста боярин Василь не може противитись тискові ворожих князеві феодалів і віддає уграм Ярослав: «... оному же (Василеві — *M. K.*) ужасти во сердце имущю» (с. 510). Облога Ярослава знайшла відображення в одній з грамот Бели IV бану Діонісію, котрий, як дехто вважає, виступає в Галицькому літописі під ім'ям Дьяніша¹¹.

В описі цієї угорсько-руської війни в літописі чомусь не згадується про Данила. Можна припустити, що він був відсутній на театрі воєнних дій. Ще на прикінці минулого століття було висловлено здогад, що Данило тоді був на Наддніпрянщині, допомагаючи Володимиру Рюриковичу київському проти Михайла Всеволодича чернігівського¹². Вважаю таку думку вірогідною. Адже 1229 р. Михайло залишив назавжди стіл Новгорода Великого, повернувшись до Чернігова і на початку 1231 р. уклав мир з владимиро-суздальськими князями Георгієм та Ярославом Всеволодичами. Це дозволило йому розпочати боротьбу за київський стіл. Природно думати, що Данило підтримав свого союзника Володимира ще на початку його змагань з Михайллом. У викладі подальших подій 1231 р. галицький книжник вмістив красномовне повідомлення, що як не можна краще характеризує тодішні стосунки Романовичів з великим галицьким боярством: «Климята же с Голых Гор¹³ убежа от князя Данила к королеви, и по немъ вси бояре галицькен предашася» (с. 510).

Наступні два роки пройшли у змаганнях Романовичів за Галич — з боярською опозицією й Угорщиною, що підтримувала її, звичайно, з власних розрахунків. Данило на якийсь час утвірджувався в Галичі й на якийсь час втрачав його. Приблизно під 1233 р.¹⁴ галицький книжник сповіщає, що угорський королевич Андрій вдерся до Галицької землі, скориставшись з відсутності там Данила (с. 511).

Для нас в описі тієї буденної з погляду сучасника події привергають увагу слова літописця: «Бе бо с королевичем Олександром (белзьким — *M. K.*) и Глеб Зеремиевич, инии князи Болоховьстии...» (с. 511). З них виходить, що боярські олігархи Галичини й іхня маріонетка князь Олександр об'єдналися з так званими болохівськими князями. Думаю, що ті князи насправді були нащадками племінної знаті, боярами, котрі купно управляли Болохівською землею (названою за головним її містом Болоховим)¹⁵, своєрідною боярською республікою, що розташовувалася у верхів'ях Південного Буга, басейнах річок Тетерева, Случа й Горині¹⁶.

Відігнавши угрів, Романовичі відповіли на вороже вторгнення ударом боярству в іншому місці: «Данил же пойде с братом и со Олександром Плеснську, и пришед взя и под Арбузовичи» (с. 513). Так разом з Олександром белзьким, котрий прийшов з повинною головою і був прощений (з політичних міркувань, слід гадати) Романовичі відбирають галицьке місто Пліснеськ у бояр Арбузовичів, котрі, мабуть, захопили його в перебігу феодальних усобиць.

Дипломатичними (замиренням київського і чернігівського князів, про що розповідає Літописець Данила, а також вимушеним переходом на бік Романовичів Олександра белзького) і воєнними (перемогою над уграми і відвоюванням у бояр Пліснеська) заходами Данило здобув стратегічну перемогу над угорським королем¹⁷.

Проте боярська опозиція залишалась грізною силою, що протистояла центру

ралізаторським устремлінням Данила і Василька. Галицький літописець сповіщає, що влітку того самого 1233 р. «королевич же и Судислав¹⁸ выведе Дьяниша на Данила. Данил же еха Киеву и приведе половце и Изяслава противу им...» (с. 513). Цей похід було спрямовано на Володимир Волинський. Судячи з того, що Данилові довелося зібрати чималу коаліцію, військо Дьяниша-Дионісія було сильним. Певно, угорська рать Дьяніша, об'єднавшись з боярськими загонами Судислава, стала особливо небезпечною, коли вже Данилові довелося звертатись по допомогу до Володимира Рюриковича, половецького хана Котяна і навіть закликати не дуже-то надійного тимчасового союзника, князя з Чернігівщини Ізяслава Володимировича новгород-сіверського¹⁹.

Нова війна з уграми принесла перемогу Данилові. Та ще на початку її, як зауважує галицький літописець, «отступи... Глеб Зеремеевичъ от королевича к Данилови» (с. 514). Чутливий голова одного з найвпливовіших боярських кланів Галичини побачив, що справа королевича Андрія програна, і з легкістю перекинувся до Романовичів. А як тільки Данило з військом підступив до Галича, усе місцеве боярство перебігло до нього: «Данил же и Василко и однако идоста к Галичу, стретоша и болшаа половина Галича: Доброслав и Глеб, ини бояре мнози» (с. 514). Земельні магнати не могли знехтувати прагнення дрібного боярства, міського патріціату і широких верств людності Галича та всієї землі бачити князем Данила, котрий вигнав би угрів і твердою рукою приборкав боярське свавілля. Так Романовичі на час оволоділи Галичем. Однак у міській цитаделі залишився сидіти угорський королевич із головою боярської опозиції Даниловій Василькові — Судиславом. Почалася облога цитаделі, що тривала понад два місяці (листопад—грудень 1233 р.).

Та й у цьому безвихідному становищі боярські олігархи продовжували вважати себе господарями Галича і землі. Вони вирішили хітристю розбити князівську коаліцію: «Судислав же лестью посла ко Александрови, река: «Дам тебе Галичъ, пойди от брата» (с. 514). Олександр Всеволодич белзький пристав на цю пропозицію і «пойде прочь Галича» (с. 514). Однак на початку 1234 р. угорський королевич Андрій помер у галицькій цитаделі²⁰. Це порушило плани боярських опозиціонерів. Судиславу з купкою прибічників довелося тікати второваним шляхом до Угорщини, а Олександр Всеволодич, «убоявъся злаго своего створения», кинувся бігти у Київ, до свого тестя Володимира Рюриковича. Данило сам очолив погоню за ним, «угони и во Полоном и яша и в лузе Хоморъскомъ» (с. 514). Після того Олександр белзький, ганчір'яна лялька в руках боярських олігархів, без сліду зникає зі сторінок джерел. Певно, він закінчив свої дні в одному з волинських замків.

1235 р. Данило втратився в боротьбу між київським князем Володимиром Рюриковичем і чернігівським — Михайлом Всеволодичем, підтримавши свого київського союзника. Влітку того року Михайло здобув перемогу над Володимиром і Данилом поблизу м. Торчеська, скориставшись допомогою величезної половецької орди. У вирішальну хвилину галицькі бояри, що були в Даниловій дружині, зрадили князя (с. 515). Володимир Рюрикович потрапив у половецький полон, Данило зумів повернутися до Галича. Навіть з прихильного до нього оповідання галицького літописца можна зробити висновок, що поблизу Торчеська Данило втратив майже все своє військо. І тут боярська фронда знову розгорілася з новою силою. «Судиславу же Ильичу рекшу: «Княже! Лъстив глагол имѣютъ Галичане; не погуби собе, пойди прочь!» Данилу уведавшу крамолу их, изыде во Угры» (с. 516). З контексту неясно, хто був той Судислав: чи колишній глава боярської опозиції, що по смерті королевича подався до Угорщини, чи якийсь його тезко, зовні прихильний до Романовичів. Тоді ворожа їм боярська партія знеслася з Михайлom чернігівським і запросила на князювання в Галичі його сина Ростислава. Батько з сином з'явились у Галичі восени 1235 р., коли Данило від'їхав до Угорщини²¹. Дипломатичними заходами Данило намагався скликти нового короля Белу IV (21 вересня 1235 р. помер старий король Андрій) до надання йому допомоги, та успіху не досяг. Король підтримав його суперника Михайла чернігівського²².

Відтоді Данило і Василько Романовичі розпочинають новий виток боротьби за повернення Галича і Галицької землі, що мала на меті відновлення, створеного їхнім батьком, Галицько-Волинського великого князівства. Спираючись на

місцеве боярство, підтримку Угорщини і Мазовії (Конрад I мазовецький тоді зрадив старій дружбі з Романовичами і перекинувся на бік їхніх ворогів), Михайло з Ростиславом на два з лишнім роки заволоділи Галичем. Та почувалися там непевно. Уже влітку 1237 р. Романовичі зробили першу грунтовну спробу вибити чернігівських князів із Галича, але ті зачинились у місті й встоюли лише завдяки угорському союзному війську («беяста во граде (Михайло — M. K) и угор множество у него»).

Однак поступово Данило оволодівав ініціативою. Уже навесні 1238 р., як сповіщає літописець, «Данилови же в томъ же лете пошедшу на Михаила, на Галич, онем (Михайлова Й Ростиславу — M. K.) же мира просящим, даша ему Перемышль» (с. 517). Воєнно-стратегічна ситуація в Галицько-Волинській Русі змінилася на користь Романовичів. Тепер вже Данило диктує умови миру. Гадаю, саме Перемишль у вигляді контрибуції за наданий, так необхідний, певно, чернігівським князям, мир був обраний ним не випадково: відтепер Галич із округою потрапив у стратегічні лещата поміж Волинню і Перемишльчиною. Крім того, володіючи Перемишльською землею, Романовичі одержували можливість перешкоджати вторгненням угорського війська.

На користь думки, що ініціатива у змаганні за Галич міцно перейшла до рук Романовичів, свідчить і наступний текст літопису: «По том же лете Данил же возведе на Кондрата Литву, Миньдога, Изяслава Новгородьского» (с. 517). Перед нами — продовження цілеспрямованої політики збирання отчини: перш, ніж приступити до рішучих дій щодо повернення Галича, Данило забезпечує рубіж Волині з ворожою йому тоді Мазовією. Для теми нашої розвідки важливим є інше: Ізяслав Володимирович, князь новгород-сіверський, змущений був відступити від свого феодального сюзерена Михайла Всеvolodича і рушити в похід на Конрада I. Напевне, участь невеликої дружини цього удільного князя у масштабному поході на Мазовію була демонстративною: Романовичі давали знати світові, що вони є господарями становища в Галицько-Волинській Русі. Цей похід стався у розпалі весни 1238 р., як виходить з послідовності подій того року, відбитих у літописах та іноземних джерелах.

Розв'язка двобою Романовичів із Михайлom і Ростиславом настала незабаром після походу Данила на Мазовію. На жаль, галицький літописець викладає події занадто узагальнено і не дуже точно: «Приде весть Данилу во Хольме будущю ему, яко Ростислав сошел есть на Литву со всеми бояры и сънузники». Цей похід Ростислава у литовські землі виглядає малоймовірним, навіть коли припустити, що його міг закликати до того спільнік чернігівських князів Конрад I мазовецький. Як резонно зауважив учений минулого століття, Галицьке князівство не межувало з Литвою. Щоб досягти її, Ростиславу з військом і обозом довелося б переходити через польські чи волинські землі²³. Певна річ, Романовичі б перешкодили йому.

Форсованим маршем із Холма Данило з самою лише, мабуть, дружиною кинувся до Галича. Подальша розповідь літопису є емоційною і написаною в кращих традиціях витонченого красного письменства свого часу: «Подъехавшу же ему (Данилу — M. K.) под город, и рече имъ: «О, мужи градъстии! Доколе хощете терпети иноплеменъных князий державу?!» Вірний своїй політиці спирання на міську верхівку (патріціат) Данило звернувся не до ворожого йому і зрадливого боярства, а до «мужів градських», тобто чільних представників галицького віча. Князь вразив гордих мужів у найболючіше місце: Галичем і землею пра-вили чужі, чернігівські князі, предки яких зазнали лихої слави в тамтешньому народі ще в перші роки по смерті Романа Мстиславича, коли вони, так само, як їхні нащадки, спирались на іноземну допомогу і прислужували окупантам. Мужі галицькі із захопленням зустріли свого отчіча: «Яко се есть держатель наш, богом даный!». Ці слова «градських мужів» свідчать, що віче Галича вважало законним порядок затвердження ними князя — місто передавалось йому городянами у «держаніє». І це при тому, що галицьке суспільство бачило в Данилові отчіча, спадкоємця по батькові галицького стола.

Далі літописець чітко визначає розстановку сил у самому Галичі: «Пискупу же Артемью и дворьскому Григорью возбраняющу ему». Ці слова свідчать, що верхівка галицької церкви, духовна земельна і багата аристократія, перекинулась раніше на бік чернігівських князів, за яких їй жилося вільнише, ніж за су-

вороого і владного Данила Романовича. Вважаю слушною думку, за якою дворським тоді був глава боярської опозиції проти Романовичів у 40-х роках боярин Григорій Васильович²⁴.

Однак боярським і церковним олігархам не пощастило втримати Галич у своїх руках. Адже городяни, за свідченням літописця, «постишаася (до Данила — М. К.) яко дети ко отцю, яко пчелы к матце, яко жажющи воды ко источнику». Тому єпископ і дворський, «узревши ма же има, яко не можета удержати града, яко малодушна блюдашася о преданьи града, изыдоста слезными очима и ослабленомъ лицемъ и лижюща уста своя, ...реста же с ну жею: «Прииди, княже Данило, приими град!». Вважаю ці слова одним з кращих у давньоруській літературі викриттів хижого й бундючного, зрадливого і безпринципного боярства (і морально рівних їм церковних сановників), що дбало лише про власні інтереси і без жодних вагань кидало свою землю у вир феодальних заколотів, «мятежей и ратей»²⁵.

Кульминацією описів долання опору боярства Романовичами в 30-і роки слугують слова галицького книжника, якими він описує уроочистий в'їзд Данила до столичного града Галицької землі і відновленого відтоді Галицько-Волинського великого князівства: «Даниил же вниде во град свой, и прииде ко пречистей святей Богородици (храму на її честь — М. К.), и прия стол отца своего, и обличи победу, и постави на Немецких вратех²⁶ хоруговъ свою» (с. 517, 518). Ростислав утік до Угорщини, а «неверъний» і «льстивий» бояри кинулися до ніг князя, благаючи прощення. І князь чергового разу їх помилував...

Нарешті Романовичі, насамперед Данило, здолали бунтівне галицьке боярство, вигнали з краю зайд — чернігівських князів. Перемога здавалась повною. Але — виявилася не остаточною. Бо вона мала гіркий присмак — на Сході вже здригалася земля під копитами «тъмочисленной» монголо-татарської кінноти. Навала орд Батія принесла незліченні нещастя народові Давньої Русі. Що ж до Данила і Василька — то вона звела майже нанівець їхні багаторічні зусилля щодо подолання спротиву бунтівного галицького боярства... Але то вже тема іншої розвідки.

Примітки

¹ Летопись по Ипатскому списку.— СПб., 1871.— С. 218. Далі посилання на сторінки Іпатіївського ізводу (що містить Київський XII і Галицько-Волинський XIII ст. літописи) даватимуться в тексті статті в дужках без зазначення назви джерела.

² Monumenta Poloniae Historica.— Lwów, 1872.— Т. 2.— Р. 437—441.

³ Див.: Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси.— М., 1968.— С. 165, 221.

⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. До року 1340. 2-е вид.— Львів, 1905.— Т. III.— С. 47.

⁵ Див. про це докладно: Котляр М. Ф. Галицько-Волинський літопис.— К., 1993.— С. 25—111.

⁶ Ратич О. О. Древнерусские городища в Судовой Вишне // Тезисы докладов советской делегации на I Международном конгрессе славянской археологии.— М., 1965.— С. 39—41.

⁷ Див.: Котляр М. Ф. Галицько-Волинський літопис.— С. 50.

⁸ В. Т. Пашуто хибно витлумачив цей контекст літопису: «Однак боярин Володислав Юрійович, відряджений навзгодін за Олександром, сам склався за «ворітми Угорськими», втративши внаслідок цього «все имение свое», що перейшло до Данила Романовича» (Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волинской Руси.— М., 1950.— С. 213). Насправді процитовані слова відносяться не до Володислава, а до Олександра.

⁹ Зубрицкий Д. И. История древнего Галичско-Русского княжества.— Львов, 1855.— Ч. 3.— С. 113.

¹⁰ Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси.— С. 256.

¹¹ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Ed. A. Fejer.— Budae, 1829.— Т. 4.— V. 1.— Р. 23, 24.

¹² Андрияшев А. М. Очерк истории Волынской земли до конца XIV ст.— Киев, 1887.— С. 164.

¹³ Село Голі Гори (Гологори) розташоване в Галицькій землі поміж верхів'ями річок Стира, Серета й Західного Буга, на рубежі з Волинню — тобто, у протилежному боці стосовно руху угорського короля. Найбільш імовірне пояснення: Клим'ята втік з війська Данила, що наближалося до східного кордону Галицького князівства, йдучи на допомогу Володимиру київському. Сказані далі слова «вси бояре галич'яки предащася» слід розуміти так, що боярська олігархія здала королеві Галич без бою.

¹⁴ Як відомо, Галицько-Волинський літопис з самого початку складався, не маючи по-річних статей і вказівок на роки подій. Дати з'явились на берегах його Іпатіївського списку в XIV чи XV ст. і розставлені в абсолютній більшості випадків невірно, навмання. Тому кожного разу доводиться корегувати їх за допомогою руських та іноземних джерел.

¹⁵ Котляр Н. Ф. Племенная знать в процессе формирования феодального класса Южной Руси (на материалах Болоховской земли) // Элита и этнос средневековья.— М., 1995.— С. 98—104.

¹⁶ Дашиевич Н. П. Болоховская земля и ее значение в русской истории // Труды III Археологического съезда.— Киев, 1878.— Т. 2.

¹⁷ Див.: Зубрицкий Д. И. Указ. соч.— С. 116.

¹⁸ Котляр продовжував залишатися главою боярської опозиції Романовичам.

¹⁹ Див. про нього: Котляр М. Ф. Загадковий Ізяслав з Галицько-Волинського літопису // УДЖ.— 1991.— № 10.

²⁰ Підтвердження цього знаходимо в угорському джерелі. Див.: *Geschichte Ungarn / von L. V. Szalay*.— Pest, 1869.— S. 32, 33.

²¹ Андрияшев А. М. Указ. соч.— С. 167.

²² Пащуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси.— С. 217.

²³ Зубрицкий Д. И. Указ. соч.— С. 126.

²⁴ Пащуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси.— С. 217.

²⁵ Котляр М. Ф. Галицько-Волинський літопис.— С. 71.

²⁶ Що вели до «Немецкой страны», тобто на Захід.

H. F. Kotliar

ГАЛИЦКОЕ БОЯРСТВО ПРОТИВ КНЯЗЕЙ РОМАНОВИЧЕЙ

Повествуется об основных этапах и обстоятельствах преодоления Даниилом и Васильком Романовичами активного и ожесточенного сопротивления боярской оппозиции, противившейся восстановлению объединенного Галицко-Волынского княжества и тянувшей страну назад, в омут раздробленности. Рассмотрены внутренние и внешнеполитические факторы этого противостояния, завершившегося в 1238 г. поклонением Даниила в Галиче и воссоединением Галицкой земли с Волынской.

N. F. Kotliar

HALYCH BOYARS AGAINST THE PRINCES ROMANOVYCHI

The article presents the main stages and circumstances of Daniil and Vasylko Romanovych fighting with the boyars opposition. The boyars strongly and intensively resisted the recreation of the united Halych and Volyn Principality urging the country to destruction. The article discusses internal and external political factors of this withstand that ended up in 1238 with the accession of Daniil to the throne in Halych and the reunion of the Halych and Volyn Principalities.

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

ПОСЕЛЕННЯ ЗУБРИЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ ГОРОДОК-II НА ВОЛИНІ

Д. Н. Козак

Публікація присвячена аналізу матеріалів дослідженого автором поселення зубрицької культури поблизу с. Городок Луцького р-ну Волинської обл.

Поселення Городок-II досліджувалось автором упродовж 1991—1992 рр. і відкрите повністю. Розташоване за 1 км на південний схід від однойменного села Луцького р-ну Волинської обл. в ур. Пасовище, воно займає першу терасу, що примикає безпосередньо до берега річки. Висота тераси коливається від 0,5 м над рівнем заплави у південно-західній частині до 2,5 м у східній. Тераса інтенсивно розорюється.

Розкоп площею 1250 м² закладено у південно-західній частині урочища, за 6 м від краю берега річки. Його орієнтовано за лінією південний захід — північний схід. У результаті дослідження встановлено, що в межах розкопу глибина залягання материка неоднакова. Проведене нівелювання показало, що він понижується в напрямку від берега річки від 0,2 м на краю тераси до 0,8 м за 25 м від нього. Материк являв собою глину жовтого кольору. Над ним залягав передматериковий шар товщиною 10—15 см у вигляді темно-буруватого супіску.

На досліджений площині виявлено шість жител, 12 господарських споруд та 25 господарських ям-погребів різного часу, а також три колективні поховання кінця бринзової — початку ранньозалізної доби.

До поселення зубрицької культури належать два житла, вісім господарських споруд та вісім ям-погребів.

Житла

Житло 11 виявлено приблизно у центрі розкопу, за 24 м від краю тераси, на глибині 0,4 м від сучасної поверхні (рис. 1, 1). Воно мало підквадратну форму і орієнтоване стінами за сторонами світу. Розміри — 3,8×3,8 м, висота земляних стін 0,1—0,2 м від рівня долівки. Стіни прямі, долівка глинняна, добре утрамбована. У центрі житла знаходилася округла яма діаметром 0,44 та глибиною 0,45 м від рівня долівки. За 0,3 м на південний схід від неї розміщувалась ще одна овальна яма розмірами 1,3×0,9 та глибиною 0,2 м від рівня долівки. У західній частині цієї ями знаходилася стовпова ямка півокруглої форми діаметром 0,4 і глибиною 0,05 м від рівня дна ями. За 0,1 м на південь від овальної ями, біля стіни житла була третя стовпова ямка округлої форми діаметром 0,67 і глибиною 0,25 м від рівня долівки. Ще одна стовпова ямка знаходилася посередині південної стіни, за 0,7 м на захід від попередньої ямки. Вона округлої у плані форми діаметром 0,5 і глибиною 0,1 м від рівня долівки.

У заповненні житла знайдено кілька уламків ліпної кераміки, кістки тварин та кістяну проколку (рис. 2, 8—12).

Житло 12 виявлено за 4 м на південь від житла 11, на глибині 0,5 м від рівня сучасної поверхні (рис. 3). Воно має підпрямокутну форму і орієнтоване корот-

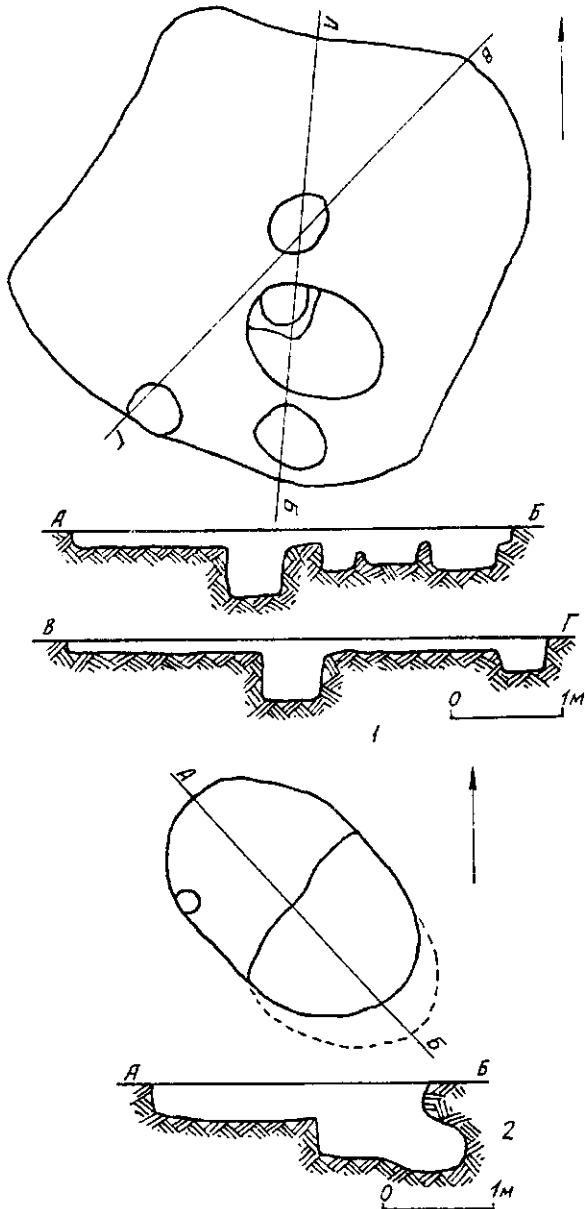

Рис. 1. План та розріз житла 11(1) та господарської споруди XIII (2).

товщиною череня 0,4 см. Ще одне глинобитне вогнище діаметром 1 м і товщиною череня 2 см знаходилося у кінці коридора, на його долівці у спеціальній ниші. По обидві сторони коридора були розташовані стовпові ямки округлої форми діаметром 0,32 і глибиною 0,24 м від рівня долівки.

Стовпи, що стояли тут, підтримували, очевидно, якесь внутрішнє перекриття коридора-заглиблення.

У заповненні житла виявлено значну кількість ліпної кераміки, кістки тварин, крем'яний наконечник стрілі з відламаним черешком, кістяну проколку та кам'яний розтирач (рис. 2, 1—6).

Господарські споруди

Споруду V виявлено найближче до берегової лінії тераси на глибині 0,3 м від рівня сучасної поверхні. Вона мала підпрямокутну в плані форму розмірами

кими стінами за стороною світу. Розміри житла $4,8 \times 3,8$ м, висота земляних стін 0,2—0,25 м від рівня долівки. Стіни прямоїсні, долівка нерівна, утрамбована лише у центральній частині житла. Посередині західної стіни знаходився прямокутний виступ $1,4 \times 1,1$ м. Рівень його дна відповідає рівню долівки житла. У виступі на висоті 0,1 м від його рівня вирізано приступку півовальної форми розмірами $1,2 \times 0,4$ м. Від виступу, який визначив вхід у житло у північно-східному напрямку, тобто до центру тягнулося підтрикутне заглиблення розмірами $2,6 \times 1,92$ м, направлене гострим кутом вглиб споруди. Починаючи від входу, це заглиблення поступово понижується, досягаючи в центрі житла глибини 0,52 м від рівня долівки. Біля входу його глибина становить 0,12 м від рівня дна сходинки. Стіни заглиблених, яке було своєрідним підпільним коридором, скошені донизу. Дно дещо лінзоподібне і добре утрамбоване. У північно-східній частині коридору вирізано нішу півокруглої форми розмірами $0,4 \times 1,1$ і висотою 0,4 м від рівня дна коридору. У східній частині ніші знаходилося глинобитне вогнище у вигляді сильно випаленого череня округлої форми діаметром 0,5 м і

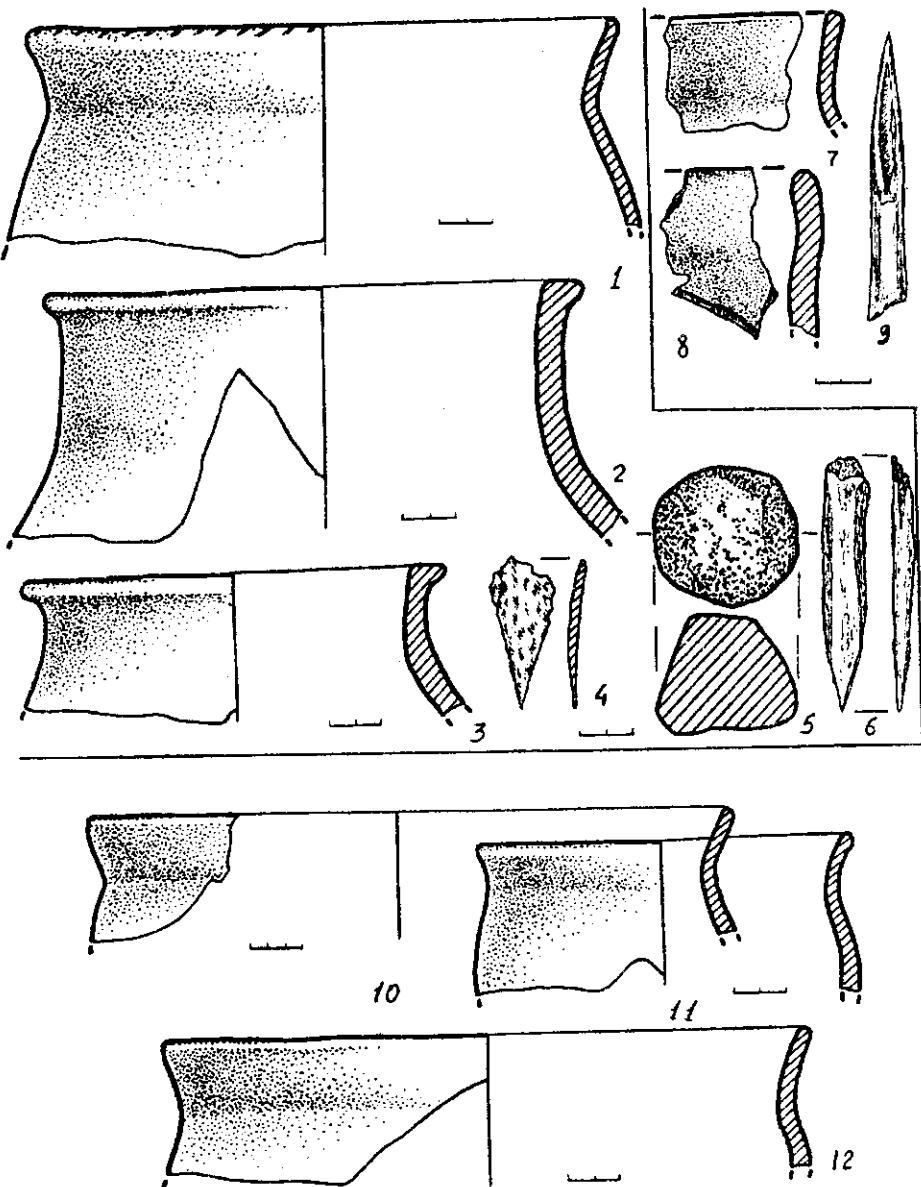

Рис. 2. Знахідки з житла 12 (1—6) та житла 11 (8—12).

$2,3 \times 3,2$ м і орієнтована довшими стінами за сторонами світу. Стіни споруди дещо скосені до дна і збереглися на висоту 0,8 м від його рівня. Дно рівне, не утрамбоване. У західній частині споруди вирізано сходинку півокруглої форми розмірами $1,6 \times 1,2$ і висотою 0,4 м від рівня дна (рис. 4).

У заповненні об'єкту виявлено незначну кількість уламків кераміки та кістки тварин.

Споруду VIII виявлено на глибині 0,6 м від сучасної поверхні на західному краї розкопу. Вона мала овалоподібну у плані форму розмірами $1,6 \times 2,8$ м і орієнтована довшими стінами за сторонами світу. Східна частина споруди мала глибину 0,4, західна — 0,2 м від рівня долівки. Стіни вертикальні, дно рівне (рис. 4).

У заповненні будівлі було кілька уламків ліпної кераміки.

Споруду IX виявлено за 10—12 м на схід від жителів 11 і 12 на глибині 0,4 м від рівня сучасної поверхні. Вона мала неправильну у плані форму розмірами «Археологія», № 2, 1999 р.

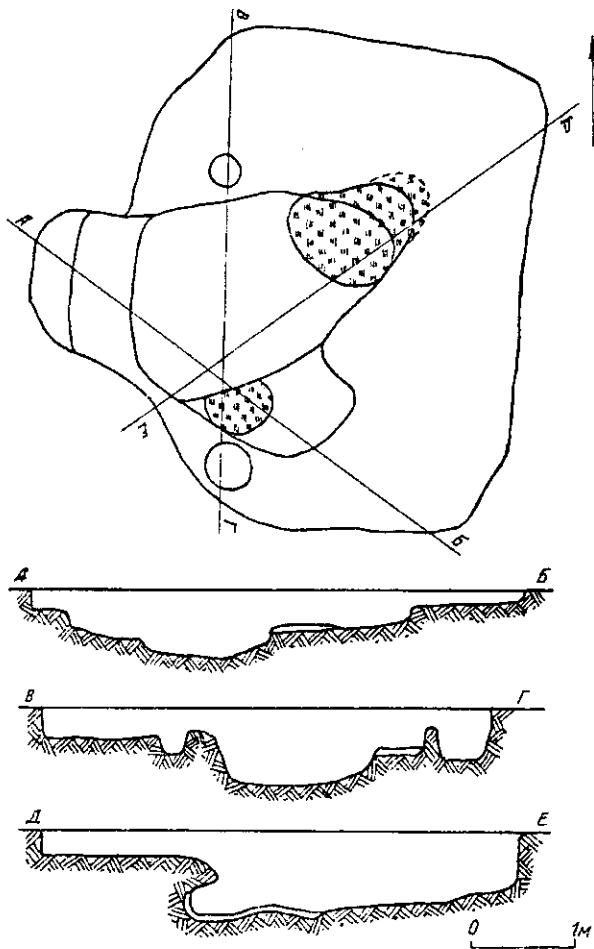

Рис. 3. План та розрізи житла 12.

$2,6 \times 4$ м і була орієнтована стінами за сторонами світу. Стіни споруди прямі, збережені на висоту 1,3 м від рівня долівки. Долівка нерівна і не утрамбована. У південній частині знаходився виступ — останець прямокутної форми розмірами $0,6 \times 0,9$ і висотою 0,7 м від рівня долівки. Із зворотнього, північного, боку теж залишено материковий виступ розмірами $0,8 \times 1$ і висотою 0,1 м від рівня долівки. У східній частині на глибині 0,5 м від рівня останця знаходилася ямка округлої форми діаметром 0,25 м (рис. 4).

У заповненні споруди знайдено уламки ліпного посуду та кістки тварин.

Споруду XI розміщено за 2 м на північний захід від споруди IX і за 0,5 м на схід від житла 12. Вона мала неправильну у плані форму, близьку до яйцеподібної, і орієнтована довшими стінами за сторонами світу. Розміри споруди $1,4 \times 2,1$ м; стіни прямі, збереглися на висоту 0,3 м від рівня долівки. Долівка рівна, не утрамбована. У західній частині споруди

знаходилася сходинка у вигляді материкового останця розмірами $0,1 \times 0,1$ м від рівня долівки. Біля північної стіни, більше до північно-східного кута, виявлено стовпову ямку овальної форми розмірами $0,28 \times 0,4$ і глибиною 0,1 м від рівня долівки (рис. 4).

У заповненні споруди було кілька уламків ліпної кераміки та кістки тварин.

Споруду XIIIa розміщено між спорудою XI і житлом 12 за 0,4 м на схід від останнього. Вона мала підпрямокутну у плані форму розмірами $2 \times 2,2$ м і орієнтована кутами за сторонами світу. Стіни споруди скошені донизу і збереглися на висоту 0,4 м від рівня долівки. Долівка нерівна, не утрамбована. Південну частину споруди займала підвальна яма овальної форми розмірами $2 \times 1,2$ і глибиною 0,6 м від рівня долівки. Стіни ями скошені до dna долівки споруди з північної сторони.

У південно-західному куті, у стіні підвальної ями, вирізано нишу розмірами $0,2 \times 0,6$ і висотою 0,4 м від рівня dna ями.

Ще одну нишу розмірами $0,32 \times 0,6$ м вибрано у стіні північного кута. Її висота 0,2 м від рівня долівки (рис. 4).

У заповненні знайдено кілька уламків ліпної кераміки та кістки тварин (рис. 5, 13—17).

Споруду XIII виявлено на східному краї поселення, на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Вона мала овальну в плані форму розмірами $2,52 \times 1,7$ м і орієнтована довшими стінами за сторонами світу (рис. 1; 2). Стіни споруди дещо скошені донизу і збереглися на висоту 0,24 м від рівня долівки. Долівка рівна, не

утрамбована. У південно-східній частині споруди знаходилася яма 26 півокруглої форми розмірами $1,6 \times 2$ і глибиною 0,4 м від рівня долівки. У північно-східній стіні ями вирізано нишу ширину 0,2—0,4 і висотою 0,4 м від рівня дна ями. Дно ями рівне і не утрамбоване. У північно-західній частині споруди безпосередньо біля стіни знаходилася стоврова яма округлої форми діаметром 0,2 і глибиною 0,24 м від рівня долівки.

У заповненні споруди, серед чорного гумусу вибрано велику кількість ліпної кераміки, в основному чорно- та сіролощеної (рис. 5, 1—12; 6; 7; 8, 1—5).

Споруду XV виявлено за 8 м на північний схід від житла 12 на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Вона мала овальну в плані форму розмірами $2,2 \times 3,4$ м і орієнтована довгими стінами за сторонами світу. Стіни споруди прямі і збереглися на висоту 0,3 м від рівня долівки. Долівка рівна, не утрамбована. У південній частині споруди знаходилася підвальна яма овальної форми розмірами $1,4 \times 1,8$ і глибиною 0,44 м від рівня долівки. По периметру північної частини споруди залишено материковий останець — прилавок ширину 0,2—0,6 і висотою 0,1 м від рівня дна (рис. 4).

У заповненні споруди зібрано незначну кількість уламків ліпної кераміки та кістки тварин.

Споруду XVI виявлено на північній околиці поселення за 17 м на схід від споруди XV на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Вона мала овалоподібну в плані форму розмірами $3,5 \times 2$ та глибиною 0,3 м від рівня дна і орієнтована короткими стінами за сторонами світу. Будова складається із двох з'єднаних між собою підвальних ям, вирізаних у її дні. Перша з них знаходилася у північній частині і мала округлу форму розмірами $1,6 \times 1,8$ та глибину 0,9 м від рівня долівки. Стіни ями скосені донизу, дно лінзоподібне. У східній частині ями вибрано нишу розмірами $0,4 \times 1,4$ і висотою склепіння 0,52 м від рівня долівки, а у південній та північній стінах залишено материковий виступ — сходинку півовальної та прямокутної форми розмірами $0,2 \times 0,6$ і висотою 0,12 м від рівня дна ями.

Друга яма, що займала південну частину споруди, мала підквадратну форму розмірами $1,6 \times 1,6$ і глибину 0,5 м від рівня долівки. Стіни її прямі, дно рівне, на «Археологія», № 2, 1999 р.

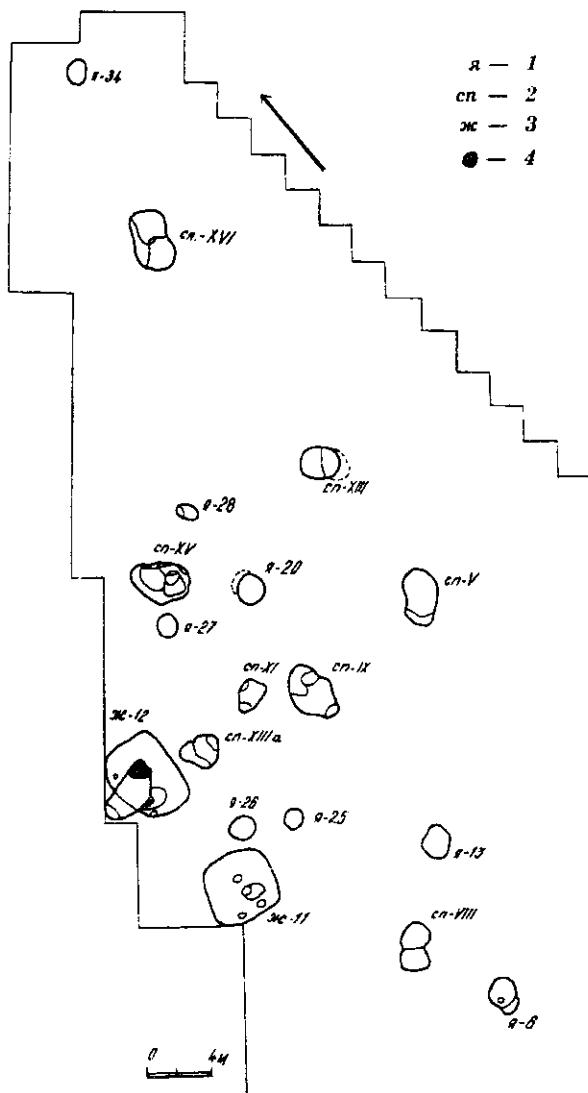

Рис. 4. Схема розташування об'єктів поселення. Умовні позначення: 1 — ями, 2 — споруди, 3 — житла, 4 — глиняна черінь.

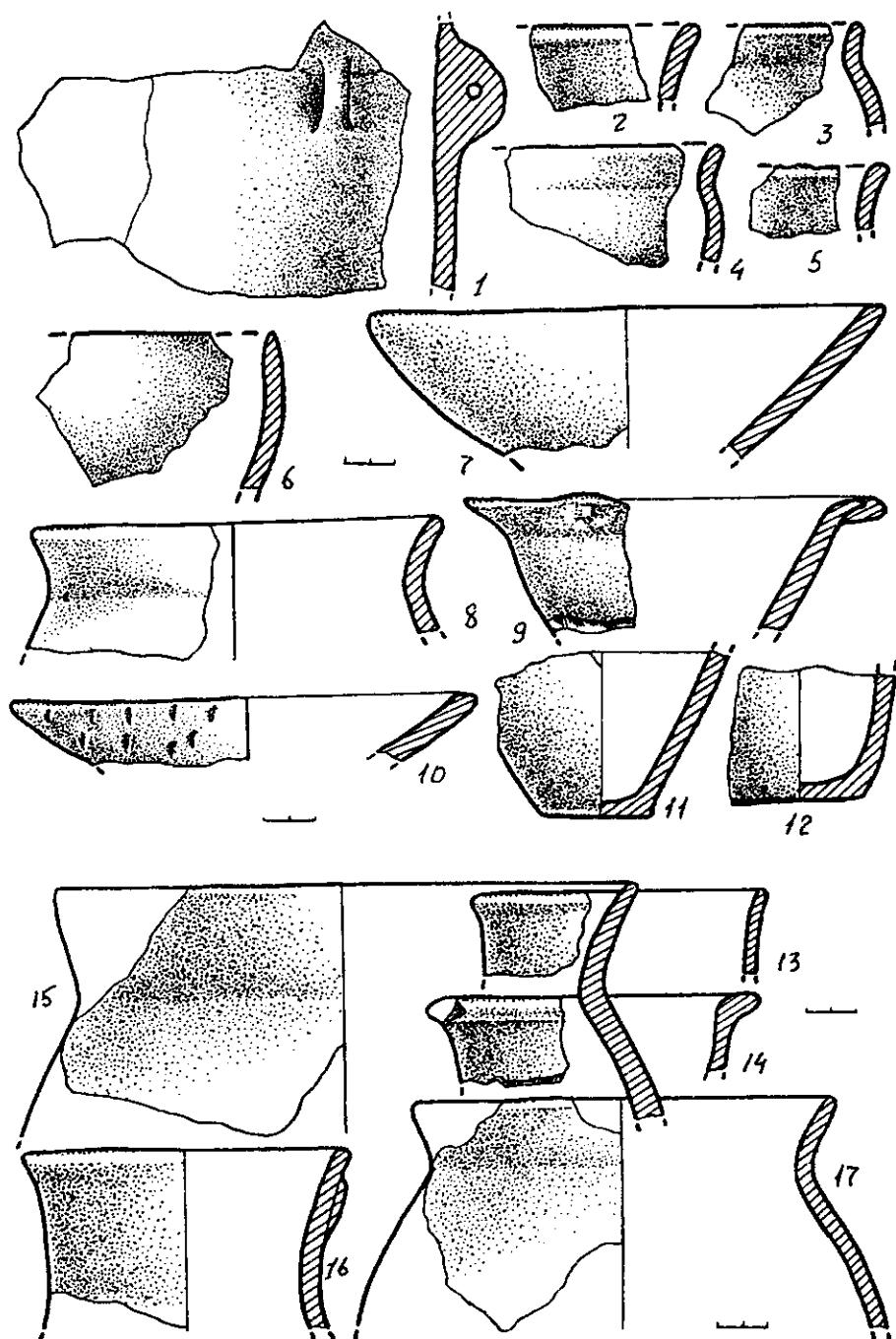

Рис. 5. Кераміка із споруди XIII (1—9), ями 26 (10—12) та XIIIa (13—17).

0,4 м вище рівня дна першої ями (рис. 4). У заповненні виявлено кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Ями-погреби

Яма № 9 знаходилася на південній околиці поселення на глибині 0,8 м від сучасної поверхні. Вона мала овальну в плані форму розмірами 1,6×2 і глибину 0,52 м від рівня виявлення. Стіни прямі, дно лінзоподібне. У південно-західній частині дна знаходилася стовпова яма овальної форми розмірами 0,52×0,32 м і

глибиною 0,15 м від рівня дна. По периметру південної стіни було вирізано нішу ширину 0,2 м і висотою склепіння 0,16 м від рівня дна ями.

У заповненні виявлено два уламки ліпної кераміки та кілька кісток тварин.

Яма № 13 виявлено за 10 м на північ від ями № 9 та за 4 м на схід від господарської будівлі VIII на глибині 0,2 м від сучасної поверхні. Вона мала яйцеподібну у плані форму розмірами 1,6×2 і глибину 0,2 м від рівня виявлення. Стіни дещо скошені донизу, дно лінзоподібне. У заповненні знайдено один уламок ліпної кераміки та кістки тварин.

Яма № 20 розміщена за 9,5 м на схід від житла 12 на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Вона має підпрямокутну в плані форму розмірами 1×1,6 і глибину 0,65 м від рівня виявлення. У західній стіні на рівні дна вибрано нішу розмірами 0,4×0,4 м. Стіни прямовисні, дно плоске.

У заповненні знайдено уламок від ліпної посудини та кістяну проколку, кілька кісток тварин.

Яма № 25 знаходилась за 2 м на схід від житла 11 на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Вона мала овальну в плані форму з дещо скошеними до дна стінами та рівним дном. Її розміри 1×1,4, глибина 0,2 м від рівня виявлення.

У заповненні знайдено кілька уламків рустованої та лощеної кераміки.

Яма № 26 знаходилася за 0,4 м на схід від житла 11 на глибині 0,5 м від рівня сучасної поверхні. Вона мала округлу у плані форму діаметром 1,4 і глибину 0,28 м від рівня виявлення. У розрізі — трапецієвидна, дно рівне. У чорно-гумусному заповненні було кілька уламків ліпної кераміки та кістки тварин.

Яма № 27 знаходилася за 5,3 м на схід від житла 12, з західного боку споруди XV. Вона мала округлу форму діаметром 1,2 і глибиною 0,4 м від рівня виявлення. Стіни прямовисні, дно рівне.

У чорно-гумусному заповненні знайдено кілька уламків ліпної кераміки та кістки тварин.

Яма № 28 знаходилася за 2,5 м на схід від споруди XV. Вона мала овальну в плані форму розмірами 1×1,4 і глибину 0,24 м від рівня виявлення. Стіни прямовисні, дно лінзоподібне. У північно-західній частині знаходився материковий останець розмірами 0,2×0,6 і висотою 0,6 м від рівня дна.

У заповненні споруди виявлено кілька дрібних уламків кераміки та кістки тварин.

Яма № 34 розташована на північному краї поселення за 8,2 м на північ від споруди XVI. Вона мала округлу у плані форму діаметром 1,2 і глибину 0,2 м від рівня виявлення. Стіни прямовисні, дно рівне. У заповненні виявлено фрагмент лощеної кераміки та кілька кісток тварин.

Керамічний комплекс

Усю масу керамічного матеріалу, зібраниого в процесі досліджень культурного шару та залишків будівель поселення становлять виліплені від руки горщики, миски, кухлики. Найбільше кераміки вміщувало заповнення споруди XIII.

Поверхня переважної більшості посудин ліскована, темно-сірого або чорного кольорів, тісто добре відмулене, випал міцний. Частина посуду, переважно горщиків, груба, зі слабким випалом і крупними домішками товчених черепків, каменя, органічного матеріалу. Орнамент трапляється лише на кількох посудинах. Це наліпи у вигляді плоских шишечок на шийці або вінчику, насічки або пальцеві вдавлення по краю вінець. Один чорнолощений горщик мав під вінчиком два ряди округлих вдавлень у вигляді ямок-кружечків.

Основну кількість посуду становлять горщики. За формою вони діляться на кілька типів.

Typ I складають великі slaboprofilovanі біконічної форми посудини з дещо відхиленими вінцями. Від них збереглися лише уламки верхньої частини (рис. 6, 5; 8, 2, 4). Близькі аналогії їм відомі у пшеворській культурі та на пам'ятках зубрицької¹.

У *typ II* об'єднано середньoprofilovanі горщики конічної форми середніх і малих розмірів з добре вираженими вінцями, виділеною шийкою і високими плічками (рис. 2, 10, 11; 6, 2, 4, 8, 10). Відомі у пшеворській культурі в поодиноких випадках, але найбільше поширення отримали на зубрицьких пам'ятках Подністров'я та Волині².

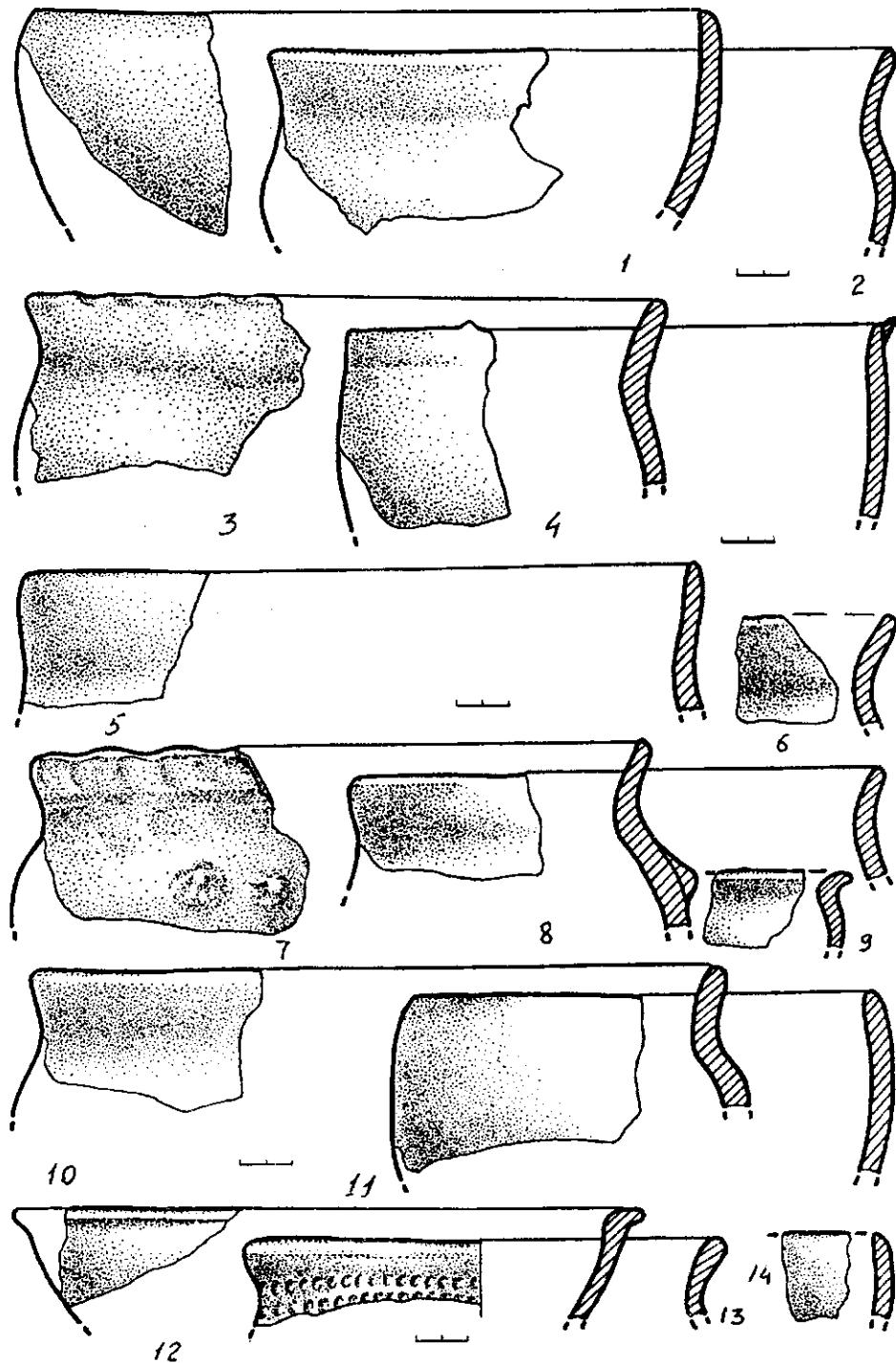

Рис. 6. Кераміка із споруди 13 (1—14).

Typ III складають округлобокі конічні горщики з розлогими вінцями, високою шийкою і округлим тулубом (рис. 2, 1; 5, 15, 17). Вони найбільш характерні для пам'яток зарубинецької культури³, у зубрицькій же — трапляються лише на ранніх пам'ятках, в основному Волинських⁴.

До *типу IV* належать кілька горщиків яйцеподібної форми з невиділеними вінцями і ледь нахиленими до середини плічками (рис. 6, 4, 11; 7, 3).

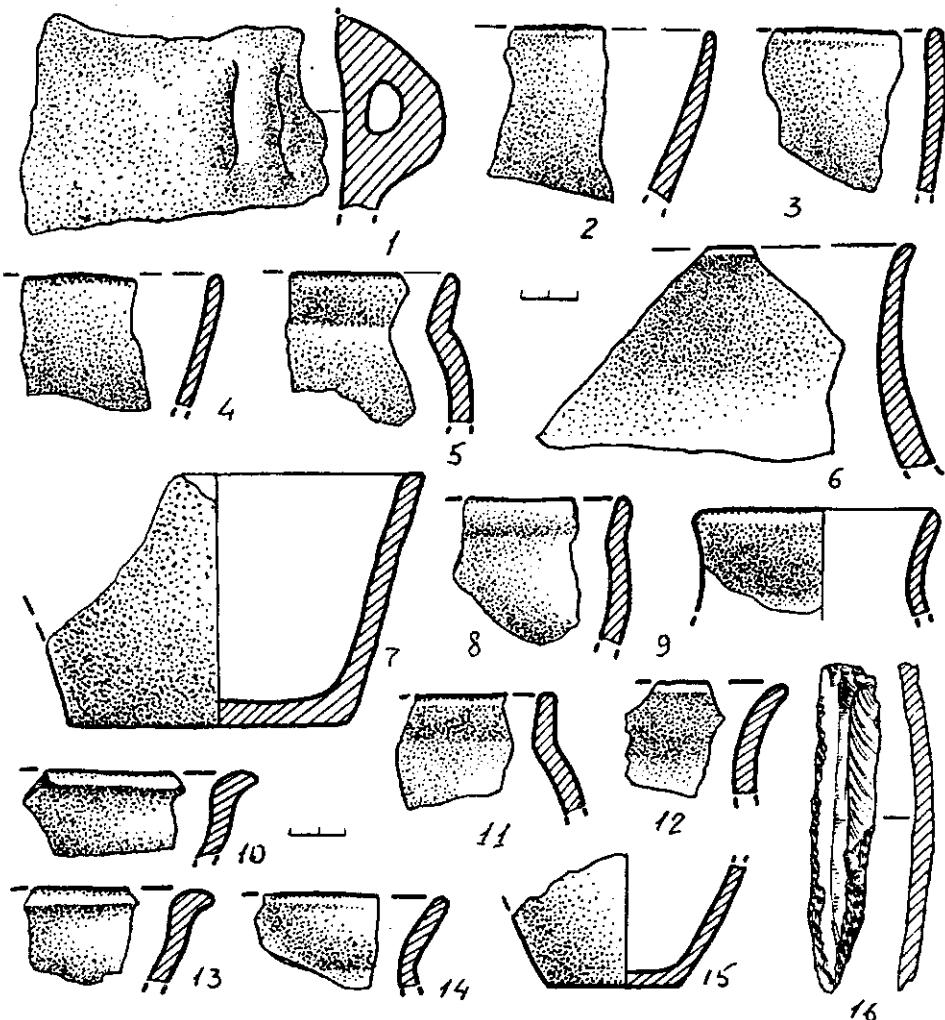

Рис. 7. Знахідки із споруди 13 (1—16).

Аналогічні посудини відомі у пшеворській культурі на всіх періодах її розвитку. На зубрицьких пам'ятках трапляються в поодиноких випадках.

Другу за кількістю групу кераміки становлять миски. Вони репрезентовані двома формами.

I. Широко відкриті миски конічної форми. Відрізняються між собою більшим чи меншим нахилом стінок, від близької до циліндричної до тарілкоподібної форм. Частина з них має горизонтально сформовані накладені, сильно потовщені вінця (рис. 5, 7, 9; 6, 12). Миски цього типу характерні для пшеворської культури, а з потовщеними вінцями — для пізньолатенського часу⁵. У зубрицькій культурі останні трапляються лише на першій фазі її розвитку.

II. Миски з леді виділеною шийкою, короткими, високо піднятими плічками та конічною нижньою частиною. Вінця потовщені, але не профільовані (6, 9; 7, 10, 13; 8, 5). Аналогічні посудини, як і попередній тип, добре відомі на пам'ятках пшеворської культури кінця пізньолатенського часу та початку ранньоримського періоду⁶.

Одним екземпляром репрезентована глибока миска S-подібного профілю з розглою шийкою, покатими плічками і заокругленою придонною частиною. Вінця дещо потовщені (рис. 8, 6). Подібні посудини раніше не були відомі у зубрицькій культурі. Близькі за формою миски трапляються на зарубинецьких пам'ятках Прип'ятського Полісся і сягають своїм походженням поморсько-кльошової культури⁷.

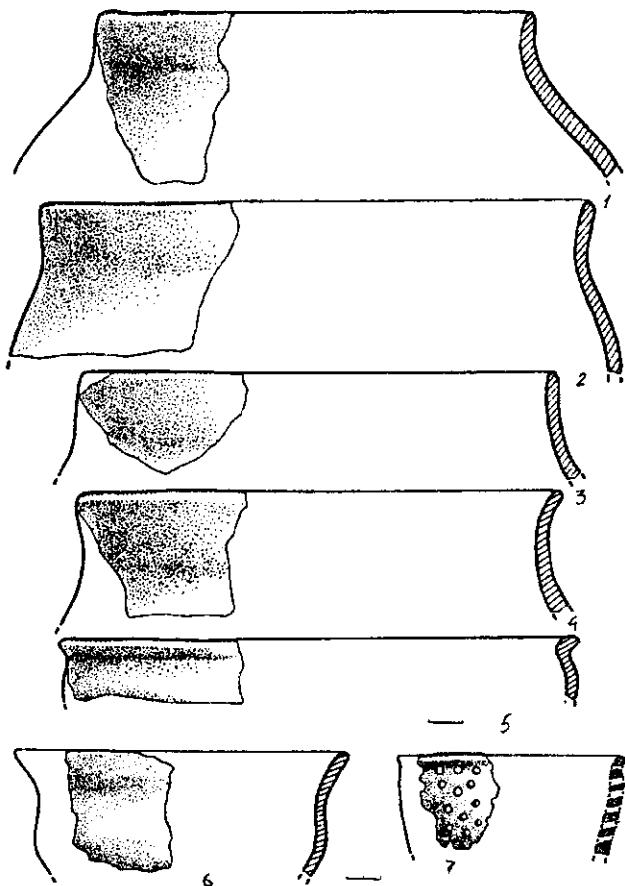

Рис. 8. Кераміка із споруди XIII (1—5) та ями 34 (6, 7).

ка (рис. 2, 4, 6, 9). У споруді XIII знайдено кам'яне скребло (рис. 7, 16).

Датування

Оскільки будь-які датуючі предмети відсутні, єдиним хронологічним індикатором пам'ятки може бути керамічний комплекс. Його характерною ознакою є поєднання пізньолатенського і ранньоримського стилей виконання та форм. Так, у пізньолатенській манері виготовлені миски, окрім кухлики, що мають потовщені вінци. Подібна кераміка датується на пшеворських пам'ятках фазами II—III пізньолатенського часу, тобто I ст. до н. е.—серединою I ст. н. е.⁸. Важливіше, що потовщені вінци на кераміці з описаного поселення не мають профільованих граней, що є ознакою деградації стилю і пізнішого часу, а також те, що така кераміка співіснує з формами, характерними для ранньоримської доби, її слід датувати часом від середини I ст. н. е.

Найімовірніше, що поселення в Городку-II існувало упродовж другої половини I ст. н. е. За матеріалом воно дуже подібне і, мабуть, синхронне окремим комплексам на пам'ятках зубрицької культури фази І їхнього існування (у Боратині, Гіркій Полонці-II, Загаях, Підріжжі на Волині⁹ та деяким об'єктам у Підберізях, Пасіках-Зубрицьких, Черепині у Верхньому Подністров'ї¹⁰).

Планування та особливості поселення

За спостереженнями знахідок на поверхні, характером насиченості культурного шару на краях розкопу, за розвідковими траншеями в урочищі «Пасовище» встановлено, що поселення зубрицької культури мало довжину не більше 60 і ширину близько 30 м, тобто його площа становила близько 2000 м². Таким чи-

Кухлики трапилися в кількох екземплярах. Вони мають конічну форму. Краї вінець окремих посудин потовщені (рис. 5, 14; 7, 2, 4). Один кухлик такої форми мав у тулубі наскрізні отвори і слугував, очевидно, за цідилку (друшляк). Кілька кухлів мали ручки (рис. 5, 1; 7, 1).

Одним екземпляром репрезентовано кухлик з циліндричною шийкою та заокругленим тулубом (рис. 7, 9).

Кухлики подібних форм відомі у пшеворській, зарубинецькій культурах, а також широко використовувались носіями зубрицьких пам'яток.

З інших предметів, виявлених на поселенні, відзначимо дві кістяні проколки, виготовлені з реберних кісток тварин, кам'яний розтирач та крем'яний наконечник стріли без череш-

ном, вона досліджена практично повністю. Це дає можливість охарактеризувати з достатньою долею вірогідності характер забудови поселення та соціальний склад людської громади, що мешкала тут.

Розкопки показали, що на поселенні функціонували в короткому часі його існування дві житлові споруди, розташовані поряд, на відстані 4 м одна від другої. Житла були розміщені на задній, відносно річки, частині рівної тераси (рис. 4). Простір між берегом річки і житлами заповнений господарськими спорудами та ямами-погребами. Всі господарські будівлі розміщені без видимого порядку і не прив'язані до котрогось з жителів. З цього випливає, що на даному поселенні мешкала в проміжку другої половини I ст. н.е. невелика патріархальна родина, яка складалася з двох сімей. Судячи з характеру розташування господарських будівель, вони були у спільному користуванні всієї патріархальної родини.

Таким чином, археологічні матеріали фіксують рівень розвитку сільської громади — носіїв пам'яток зубрицької культури, коли в межах патріархальної родини отримують господарську самостійність окремі її сім'ї, але, як прояв первісно-общинних відносин, ще існує колективна власність на результати праці цих сімей. Такий рівень розвитку суспільних відносин у зубрицькому середовищі простежено за археологічними матеріалами з інших пам'яток, наприклад, поселення в Линеві¹¹, Городку-І (ур. Острів) та ін.

Визначимо відношення описаного поселення до поселення зубрицької культури, розташованого за 1 км на схід від нього, на протилежному кінці тераси, в ур. Острів*.

Хронологічне зіставлення обох поселень за характером їх керамічного комплексу дозволяє засвідчити, що пам'ятка в ур. Пасовище є ранішою від тієї, що розташована в ур. Острів. На першій відсутні керамічні форми, характерні для розвинutoї зубрицької культури, тоді як на другому поселенні є лише окремі ранні зубрицькі посудини. Це дозволяє віднести поселення в ур. Пасовище до фази I розвитку зубрицької культури на Волині, а поселення в урочищі Острів — до фази II функціонування цієї культури. Цілком вірогідно, що в ур. Острів переселилися, певного часу, вихідці з патріархальної родини, що проживала в ур. Пасовище.

Вище нами було відзначено, що поселення Городок-ІІ близьке за характером матеріалу до інших синхронних пам'яток зубрицької культури на Волині та Поділлі.

Однакове планування селища, що є відображенням одного рівня розвитку соціального устрою, одинаковий набір асортименту посуду і його форм, що характеризуються співіснуванням пізньолатенського і ранньоримського стилей. Характерною для зубрицької культури є форма житла XI.

Однак дане поселення має і свої особливості. Його відмінною рисою є наявність порівняно великого підвальне приміщення з глибоким вогнищем в одному з кутків. Можна лише відзначити, що влаштування підвальних приміщень у житлах досить часто практикувалося дакійцями, носіями пам'яток липицької культури¹².

Не відомі аналогії і житлу 12, яке мало підвальне приміщення з глибоким вогнищем в одному з кутків. Можна лише відзначити, що влаштування підвальних приміщень у житлах досить часто практикувалося дакійцями, носіями пам'яток липицької культури¹².

Поселення в Городку-ІІ є поки що єдиною на Волині пам'яткою, що повністю відноситься до першої фази існування зубрицької культури. Його нечисленні, але досить виразні матеріали поєднують у собі в чистому вигляді елементи пшеворської, зарубинецької та, деякою мірою, дакійської культур. Ці матеріали ілюструють складові частини, на основі яких, у процесі їх інтеграції, сформувалася нова зубрицька культура.

* Публікація матеріалів з поселення підготовлена до друку в № 3 журналу «Археологія» за 1999 р. «Археологія», № 2, 1999 р.

Примітки

¹ Козак Д. Н. Етнокультурна історія Волині.— К., 1981.— Рис. 16, 7, 10, 11; 18, 5; 25, 3.

² Там же.— Рис. 25, 4, 6.

³ Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории Украинской ССР.— К., 1982.— Табл. IV, 3, 4; Каспарова К. В. Могильник и поселение у с. Отвержичи // МИА.— Л., 1969.— № 160.— Рис. 20, 2, 4.

⁴ Козак Д. Н. Етнокультурна історія...— Рис. 25, 9.

⁵ Козак Д. Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі.— К., 1984.— Рис. 22, 7, 8.

⁶ Там же.— Рис. 19, 4, 5; 22, 5, 6.

⁷ Каспарова К. В. Указ соч.— Рис. 10, тип 6.

⁸ Dabrowska T. Cmentarzysko kultury przworskiej w kareczewcy pow. Wegrow // VSW.— 1973.— Т. II.— Tab. LII —LIII; Dabrowska T. La-Tene III. Dens le Nird-est-della Pologne // Inventaria Archeologici.— 1982.

⁹ Козак Д. Н. Етнокультурна історія...— С. 30—62.

¹⁰ Козак Д. Н. Пшеворська культура...— С. 6—68.

¹¹ Козак Д. Н. Пам'ятки давньої історії Волині у с. Линів.— Київ—Луцьк—Львів, 1994.— С. 47, 48.

¹² Циглик В. М. Населення Верхнього Подністров'я в перших століттях нашої ери.— К., 1974.

Д. Н. Козак

ПОСЕЛЕНИЕ ЗУБРИЦКОЙ КУЛЬТУРЫ ГОРОДОК-II НА ВОЛЫНИ

Поселение Городок-II исследовано полностью на протяжении 1991—1992 гг. Оно размещалось на первой высокой террасе р. Черногузки и функционировало короткое время, наиболее вероятно в рамках второй половины I в. н. э. Его площадь составляет около 2 тыс. м². Оно состояло из двух жилых помещений, восьми хозяйственных построек и восьми ям-погребов. Причем жилища располагались на расстоянии 4 м одно от другого на задней, по отношению к речке, части террасы. Пространство между берегом речки и жилищами было заполнено хозяйственными постройками.

Поселение Городок-II в целом близкое по характеру материала к синхронным памятникам зубрицкой культуры на Волыни и Подолии. Его особенностью является сравнительно большое количество округлобоких горшков с высокой шейкой зарубинецкой культуры, а также наличие дакийских орнаментальных мотивов и элементов жилищного строительства дакийской культуры.

D. N. Kozak

HORODOK-II SETTLEMENT OF THE ZUBRITSIA CULTURE IN VOLYN REGION

The settlement was completely investigated in 1991—1992. It was dislocated at the first high terrace of the Chernohuzka River and occupied about 2,000 square m. The settlement existed within a short period of time in the second half of the first century AD. It consisted of two dwellings, eight sheds and eight storage-pits. The dwellings were situated in the background (relative to the river) of the terrace at four-m interval. The sheds were located between the riverside and the dwellings.

Given the characteristics of the material, the settlement is closely related to the synchronous sites in Volyn and Podillia regions. It is quite distinct from the sites by numerous rounded body pots with high neck of the Zarubyntsi type, Dacia decorative motifs and Dacia elements of housing construction.

ПОДВІРНО-РЯДОВА ЗАБУДОВА НА ДАВНЬОРУСЬКИХ ГОРОДИЩАХ

М. П. Кучера

Автор виділяє так звану подвірно-рядову забудову на поселеннях X—XIII ст. і намагається з'ясувати її історико-археологічний зміст.

Археологічні дослідження городищ X—XIII ст. на території України дозволяють виділити кілька типів планування житлового-господарських комплексів, найоптимальнішим серед яких є тип подвірно-рядової забудови¹. Він передбачав суцільну забудову великих площ і, що найголовніше, в його основі було подвірне планування поселень. Цей тип забудови відкрито на ряді городищ, на яких були досліджені значні за розмірами ділянки. Зупинимось на кількох прикладах.

На городищі Княжа Гора на правому березі Дніпра поблизу м. Канева в розкопі біля південного краю посаду відкрито 11 напівземлянкових жител², у розташуванні яких помічаються ряди, що йдуть навскіс (під кутом) до поздовжньої і поперечної вісей городища (рис. 1). Тут на ділянці 70×15 м частково розкрито два ряди, видовжені з південного сходу на північний захід (житла 2, 4; 3, 5, 6 і, за невідкритим, 10) і чотири ряди — з південного заходу на північний схід (житла 9, 10; 8, 7; 5, 4; 3, 2a, 1). Ряди жител, безсумнівно, продовжувались далі від краю городища на нерозкопану площу. Перехрещення рядів у діагональному (відносно сторін світу) напрямку утворює сітку чотирикутних (ромбоподібних) подвір'їв, розташованих у шаховому порядку.

На подвір'ях розміром близько 12×15 м (площею в середньому 180 м²) відкрито ями та споруди господарського призначення. Житла знаходилися на кутах подвір'їв, а іноді й по боках (наприклад, № 6, 7, 9). Усі вони датуються XII — першою половиною XIII ст.

Дещо чіткішу схему подвірної шахово-рядової забудови відкрито в середній частині дитинця на Пліснеському городищі у верхів'ях Західного Бугу³. Тут на ділянці 60×20 м зафіксовано залишки близько 20 напівземлянкових жител VIII—XI ст., розташованих двома рядами з північного сходу на південний захід і

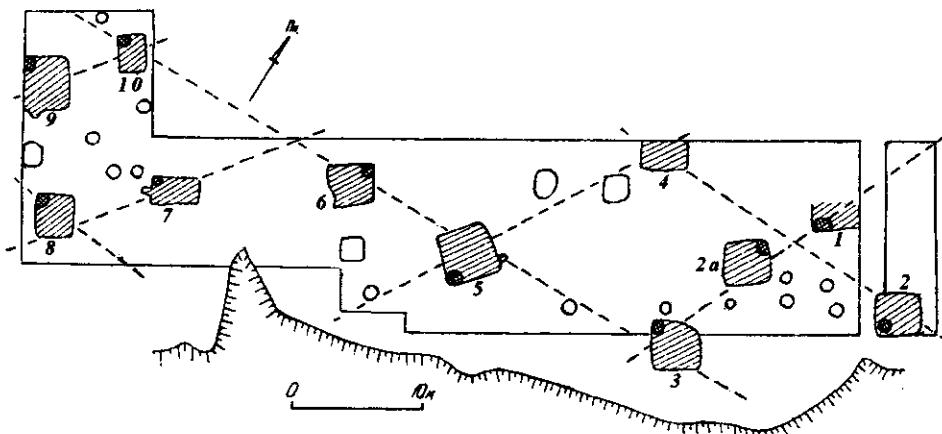

Рис. 1. Схема розташування жител на городищі Княжа Гора.

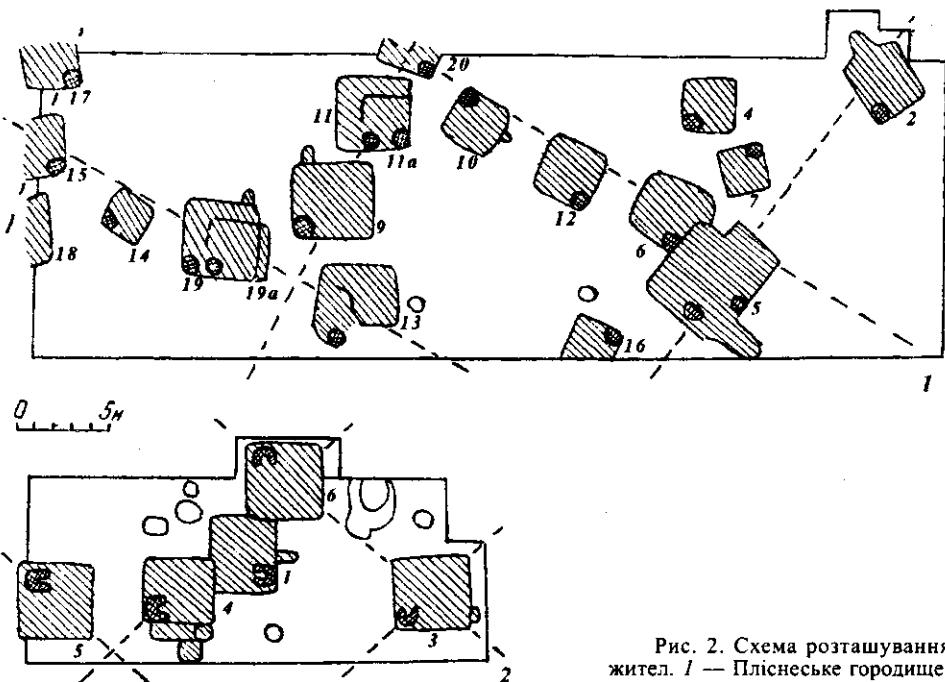

Рис. 2. Схема розташування жител. 1 — Пліснеське городище; 2 — Волинцевське городище.

трьома рядами з північного заходу на південний схід (рис. 2, 1). До перших рядів належали житла 5, 6, 12, 10, 20; 13, 19, 19a, 14, 15, а до трьох інших — 2, 5; 20, 11, 11a, 9; 17, 15, 18. Можливо, що житло 2 в північно-західному куті розкопу за місцеположенням відповідає ще одному ряду, орієнтованому з північного сходу на північний захід, продовження якого в обидва боки лишилося за межами розкопу. Кожне подвір'я, в середньому, займало площину близько 300 м² (15×20 м).

За речовим матеріалом досліджені житла поділяються на три хронологічні періоди VII—VIII, IX—X і кінець X—XI ст.⁴ Найранішими є житла 4 і 7 (VIII чи VIII—IX ст.), які не дають уявлення про характер забудови. До другого хронологічного періоду (IX—X, а, вірогідніше, кінець IX—X ст.) належать житла 12, 14, 16 і, очевидно, 20. Вони розташовані на значній відстані одно від одного, але в цілому відповідають тій схемі забудови, яку утворюють житла кінця X—XI ст. До числа останніх належать житла 2, 5, 6, 9, 10, 11, 11a, 13, 15, 17, 18, 19, 19a. Вони, власне, і визначають подвір'я, про які йшлося вище.

Житла XI ст. належать до кількох будівельних періодів. Деякі з них збудовані на місці попереднього (19, 19a; 5, 6; 11, 11a) чи розташовані поряд, за 1—2 м (10, 11, 9, 13, 19, 17, 15, 18).

На південно-східній околиці невеличкого городища в с. Волинцеве⁵ (у районі Путивля на Сеймі) відкрито частину подвірно-рядової забудови з 5 напівземлякових жител площею 24×10 м (рис. 2, 2). Останні розташувались двома діагональними рядами в шаховому порядку, обмежуючи подвір'я з господарськими ямами. Один ряд з трьох жител (6, 1, 4) орієнтовано з північного заходу на південний схід, а другий (житла 6 і 3) має напрямок з південного заходу на північний схід. Житла не одночасні. Більшість з них (напівземлянки 1, 4, 6) перекривають одне інше. Крім того, було відкрито житло 2, яке, за словами автора розкопок, повністю збудоване на місці напівземлянки 6⁶. Ймовірно, ще одне житло знаходилось на місці житла 4.

Автор розкопок датував житла періодом роменської культури, але на городищі переважають матеріали XI—XIII ст. До цього ж часу, на що вперше звернув увагу І. Г. Ляпушкін, належить також частина відкритих жител, в яких насправді було знайдено інвентар XII—XIII ст.⁷

Даний тип забудови простежується і на ряді інших пам'яток Х—ХІІІ ст., у тому числі й неукріплених, але скласти про нього більш повне уявлення важко у зв'язку з невеликими розмірами ділянок, які суцільно досліджувались на посе-

леннях. Наявні матеріали дозволяють судити лише про принципи забудови, а не про характер планування на широкій площі в цілому.

Розглядуваний тип забудови надавав плануванню стабільного характеру. Під час існування того чи іншого поселення житла на кожному подвір'ї постійно поновлювались. На довготривалих поселеннях, якщо життя на них існувало безперервно, залишки жител різного часу розташовувались по периметру подвір'їв. При цьому, чим довше існувало поселення і чим більша, у зв'язку з цим, щільність розташування на ньому будівельних залишків, тим чіткіше виявляються обриси подвір'їв. Цілком очевидно, що населення дотримувалось правила будувати нові житла лише на межі подвір'їв, не виходячи за лінію рядів, які продовжувались на сусідніх подвір'ях і які визначали розміри кожного подвір'я. Довільне розміщення жител при суцільній забудові неминуче привело б до плутанини у визначенні меж подвір'їв і порушення існуючих підходів до них.

Будівельні залишки в розкопі на Княжій Горі, на відміну від Пліснеська, утворені протягом менш тривалого часу. На ньому небагато жител, які було споруджено на новому місці замість старих, що стали непридатними для подальшого використання. Тому тут з першого погляду не помічається подвір'я. Понадинок житла, збудовані пізніше по краях окремих подвір'їв, майже не змінюють початкового вигляду шахово-рядової забудови.

Можна вважати, що на поселеннях з подвірною забудовою житла спочатку розташовувались у шаховому порядку, знаходячись по кутах подвір'їв. Але при тривалому існуванні поселень житла доводилось замінювати новими, пересуваючи забудову по боках подвір'їв. Поздовжні й поперечні ряди в плануванні зберігалися, хоч самі житла втрачали шахове розташування. Останнє зберігалось за подвір'ями.

Дуже важливо визначити кількість жител, які могли одночасно існувати на одному подвір'ї. Для цього маємо ще мало фактичних даних, але наявні матеріали дозволяють висловити деякі міркування.

На Княжій Горі розкопані житла розташовані на кутах подвір'їв, а частина, як вказувалось вище, знаходилась по боках (по середині однієї чи двох сторін) (рис. 1). У першому випадку кожне кутове житло мало належати сусідньому подвір'ю і, таким чином, на одне подвір'я припадало одне житло (рис. 3).

Якщо припустити, що між кутовими житлами знаходилося, наприклад, з двох протилежніх боків ще по одному житлу, і що всі вони існували одночасно, то на одному подвір'ї мало б бути по два житла (рис. 3).

Проте на Княжій Горі, певно, не всі з відкритих жител існували одночасно. Житла 2, 2а, 3, 4, 5, 9 мають слідит пожежі і, очевидно, загинули разом, але не одночасно з іншими житлами.

На розкопі в Пліснеську, як уже зазначалось, найбільше виявлено напівземлянок кінця X—XI ст.—№ 1, 2, 5, 6, 9, 10, 11, 13, 15, 17, 18, 19, 19а, завдяки яким і визначається подвірно-рядова забудова (рис. 2, 1). Є можливість встановити кількість жител для південно-західного подвір'я, на якому розкрито обидва ряди*. До цього подвір'я входило п'ять жител: 11, 11а, 9, 19, 19а. Напівземлянки 15 і 17 належали до сусіднього з півдня подвір'я, яке лишилося за межами розкопу (входи до жител у Пліснеську знаходились з протилежного боку від печі)⁸. До північно-західного подвір'я належали, очевидно, житла 10, 6, 5, 2. Не виключено, що в житлі 5, судячи з його конфігурації та наявності двох печей, об'єднувалося два різночасні житла. Отже, на одному подвір'ї могло знаходитись п'ять жител кінця X—XI ст., тобто вони заповнюють період тривалістю приблизно 125 років. Загальновідома думка дослідників про те, що напівземлянкове житло могло існувати в середньому близько 25 років. За цією нормою протягом 125 років на одному подвір'ї знаходилося по одному житлу.

Щодо жител кінця IX—X ст., то їх, нагадаємо, на розкопаній ділянці в Пліснеську відкрито лише чотири (12, 14, 16, 20; рис. 2, 1) і всі вони входять до різних подвір'їв⁹.

Очевидно відкриття меншої кількості напівземлянок IX—X ст. пояснюється тим, що частина з них була поновлена і продовжувала існувати в XI ст. Кераміки

* Слід мати на увазі, що до одного подвір'я входили лише житла, розташовані з двох боків його периметра. Житла з інших двох боків належали до сусідніх подвір'їв (рис. 3).

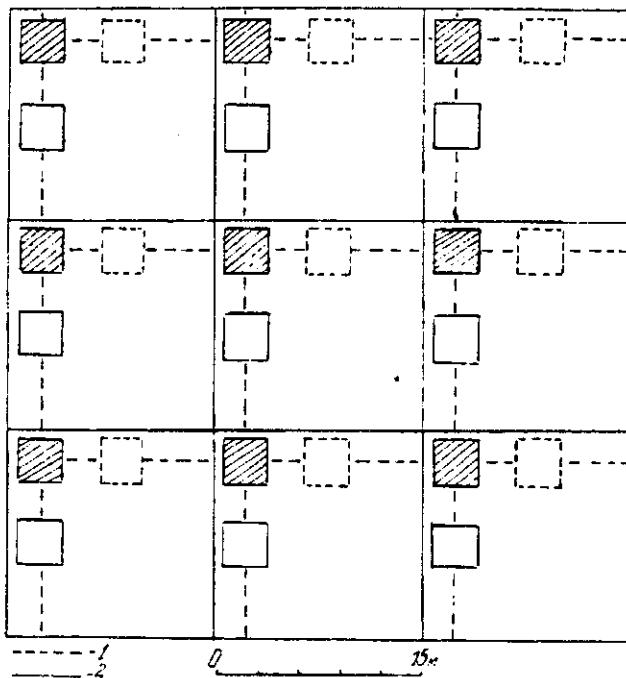

Рис. 3. Схема підвірно-рядової забудови. 1 — ряди жителів; 2 — межі подвір'їв.

зміщено на південний схід, що дало можливість вирізати в материковому останці піч нового житла¹⁰. Перебудовані на одному й тому ж місці житла виявлено на городищі давнього Галича в с. Крилосі. У напівземлянці 3 після пожежі котлован було засипано землею на товщину 0,4—0,5 м і на цій підсипці влаштовано долівку нового житла. У напівземлянці 5 також знаходилось дві долівки з печами, розділеними земляною підсипкою¹¹. На городищі ХІ—ХІІ ст. Муравиця на Волині відкрито житло, яке було поновлено у старому котловані на підсипці товщиною 0,9 м¹². Аналогічну перебудову відкрито в двох напівземлянках і на поселенні V—VI ст. Горечка-II в м. Чернівцях¹³.

У наведених прикладах сліди перебудови встановлюються за двома обставинами: 1) долівка старого житла знаходиться нижче нового; 2) котлован нового житла частково виступає за межі заглибленої частини ранішої напівземлянки. Проте логічно припустити й такі випадки, коли під час перебудови нерівну земляну долівку в заглиблений частині житла не підсишли, а підчищали; відповідно з цим зрізали з усіх боків і стіни котловану. Така перебудова лишається для археологів непомітною, сліди її під час розкопок не фіксуються.

Зазначимо, що менша кількість напівземлянкових жителів ранішого часу по відношенню до наступного, особливо фінального, періоду існування даного типу споруд не є винятком Пліснеського городища. За нашими спостереженнями, а також за опублікованими даними П. О. Раппопорта¹⁴, ця особливість характерна і для інших пам'яток. На думку П. О. Раппопорта, раніші напівземлянки гірше збереглися і не всі вони виявляються під час розкопок. Можливо ця думка частково слушна. Але основною причиною обмеженої кількості раніших напівземлянок, що збереглися на поселеннях, слід вважати використання частини їх котлованів під спорудження нових жителів. Сказане стосується і жителі ХІ ст. в Пліснеську. Серед них могли бути й такі, у котлованах яких поновлювалися лише стіни та покрівля. Тому не маємо підстав заперечувати співіснування на окремих садибах протягом певного часу двох жителів.

Як відомо, у лісовій зоні, у місцевостях з високим рівнем ґрутових вод, за давньоруських часів будували наземні зрубні житла. При наземній забудові, як і напівземлянковій, планування протягом тривалого часу не змінювалося, у багатьох випадках нові житла будували на місці старих. Такі факти відкрито в Нов-

кінця IX—X ст. трапляються в культурному шарі значно більше, ніж кінця X—XI ст.

Вище вже наводились приклади, коли нове житло будували на місці старого. Так, на Пліснеському городищі напівземлянка 19а була споруджена в напівземлянці 19. У північній частині вона виходила на 70 см за межі ранішої напівземлянки, її долівка знаходилась на 50 см вище долівки попереднього житла.

На Волинцевському городищі житло 2 повністю знаходилось на місці житла 6. Подібні приклади відомі й на інших пам'ятках. На Новотроїцькому городищі IX ст. котлован старої напівземлянки 24 було поглиблено і незначно

городі¹⁵, Новогрудку¹⁶, Погоцьку¹⁷, Пінську¹⁸, Давид-Городку¹⁹, Слуцьку²⁰ а також Києві²¹. Тривалість існування новгородських будівель дорівнювала в середньому близько 20 р.,²² а в Погоцьку — 10 р.²³

Планування жител X—XIII ст. найкраще вивчено в Новгороді на Неревському кінці²⁴. Там житла і частини господарських приміщень розташовувалися по кутах і по боках подвір'їв.

Планування наземних зрубних жител — наявність подвір'їв, їх форма та розміри, густота забудови — по суті, нічим не відрізняється від подвірно-рядового планування напівземлянкових жител. Відміни стосуються формального боку дослідженъ. У лісовій зоні залишки жител збереглися у вигляді окремих ярусів у вертикальній проекції, а в лісостеповій зоні різночасові напівземлянки виявляються спроектованими в горизонтальній площині — одна поряд з іншою або по кілька суміжних в одному котловані.

Завдяки багатоярусній стратиграфії будівельних залишків, у лісовій зоні безпомилково виявляються синхронні житла. Розкопки в Новгороді, Мінську свідчать, що в XII—XIII ст. на одній садибі іноді знаходилось по два житла²⁵. Такий висновок напрошується і з наведеного вище аналізу забудови XI ст. в Пліснеську. Очевидно у даному випадку на одному подвір'ї могли мешкати дві споріднені родини. Але це було винятком. Нові сім'ї селились на незабудованих місцях. Подвір'я не ділились між нащадками, а лишались незмінними, переходячи в користування, очевидно, одному із спадкоємців.

Основне значення подвірно-рядової забудови, яка сформувалась у східних слов'ян до кінця I тис. н. е., полягало в тому, що вона найповніше відповідала умовам трудової діяльності індивідуальної сім'ї, господарським потребам безпосередніх виробників матеріальних благ ранньофеодального суспільства.

Примітки

¹ Кучера М. П. Об одном типе застройки древнерусских поселений // АИУ в 1978—1979 гг. Тезисы докладов XVII конфер. ИА АН УССР.— Днепропетровск, 1980.— С. 153.

² Мезенцева Г. Г. Древньоруське місто Родень Княжа Гора.— К., 1968.— С. 24.

³ Старчук І. Д. Розкопки городища Пліснеська в 1947—1949 pp. // АП УРСР.— 1952.— Т. 3.— С. 379; Кучера М. П. Древній Пліснеськ // АП УРСР.— 1962.— Т. 12.— С. 52.

⁴ Кучера М. П. Древній Пліснеськ.— С. 20—22.

⁵ Довженок В. Й. Розкопки біля с. Волинцевого Сумської обл. // АП УРСР.— 1952.— Т. 3.— С. 251.

⁶ Там же.— С. 256.

⁷ Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА.— М., 1961.— № 104.— С. 248.

⁸ Кучера М. П. Древній Пліснеськ.— С. 20.

⁹ Там же.— С. 21.

¹⁰ Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое // МИА.— М., 1958.— № 74.— С. 200.

¹¹ Ауліх В. В. З історії долітописного Галича // Дослідження з слов'яно-руської археології.— К., 1976.— С. 123.

¹² Свєшников І. К., Петегирич В. М. Археологічні дослідження в с. Муравиця // Археологія.— 1978.— Вип. 27.— С. 81, 82.

¹³ Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V—IX ст.— К., 1976.— С. 32.

¹⁴ Раппопорт П. А. Древнерусское жилище // САИ.— Вып. Е1-32.— Л., 1975.— С. 32, 58, 80—83.

¹⁵ Засурцев П. И. Усадьбы и постройки древнего Новгорода // МИА.— М., 1963.— № 123.— С. 165.

¹⁶ Раппопорт П. А. Древнерусское жилище.— С. 95.

¹⁷ Штыхов Г. В. Древний Полоцк.— Минск, 1975.— С. 38.

¹⁸ Лысенко П. Ф. Древние города Южной Белоруссии // Очерки по археологии Белоруссии.— Минск, 1972.— С. 107; Лысенко П. Ф. Города Туровской земли.— Минск, 1974.— С. 104.

¹⁹ Лысенко П. Ф. Города туровской земли.— С. 125, 127.

²⁰ Там же.— С. 149.

²¹ Толочко П. П. Новые археологические открытия в Киеве // ВИ.— 1973.— № 4.— С. 212, 213.

²² Засурцев П. И. Указ. соч.— С. 84.

²³ Штыхов Г. В. Древний Полоцк.— С. 55.

²⁴ Засурцев П. И. Указ. соч.— С. 83.

²⁵ Там же.— С. 93, 105; Штыхов Г. В. Города северной и центральной Белоруссии // Очерки по археологии Белоруссии.— Минск, 1972.— С. 84.

M. P. Kuchera

ПОДВОРНО-РЯДОВАЯ ЗАСТРОЙКА НА ДРЕВНЕРУССКИХ ГОРОДИЩАХ

На юге Киевской Руси, в частности, в лесостепной зоне, археологически легко обнаруживаются остатки полуземляночных жилищ, в отличие от полностью наземных, которые, в подавляющем большинстве случаев, фиксируются очень плохо. В размещении полуземляночных жилищ на относительно значительных по площади раскопанных участках на укрепленных поселениях на Княжей Горе, в Плиснске и Волынцевом автор усматривает тип застройки из взаимоперекрещивающихся параллельных рядов, образующих сеть четырехугольных дворов-усадеб, обычно расположенных относительно стран света в шахматном порядке.

Данная схема застройки идентична усадебной планировке раннефеодальных поселений в лесной зоне Восточной Европы, известной по раскопкам многоярусных остатков срубных жилищ, сохранившихся благодаря влажному грунту.

M. P. Kuchera

SIDE BY SIDE FARMSTEAD LOCATION IN THE ANCIENT KYIV-RUS TOWNS

As for the Southern regions of Kyiv-Rus, especially in the Forest-Steppe Zone, the remains of semi-subterranean dwellings are readily fixed by archaeologists as compared to the surface dwellings. The location of the semi-subterranean dwellings on the relatively large spaces of excavated territories in Kniazha Gora, Plisnesk, and Volyntsevo hillforts suggests that the semi-subterranean dwellings were arranged in crossed parallel lines so that the lines formed the network of quadrangular farmsteads usually exposed and situated in chess-board order.

The above building scheme is identical to the farmstead planning of the early feudal settlements in the Eastern Europe Forest Zone known by excavations of many-tiers remains of timber-framed dwellings remained due to the moist soils.

УКРАЇНСЬКА ЛІНІЯ ЯК ПАМ'ЯТКА АРХЕОЛОГІЇ ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

I. С. Вітрик

У статті розглядається стан збереження пам'ятки оборонного будівництва пізнього середньовіччя — Української лінії 1731—1733 рр. уздовж 40 км по правому берегу р. Орель, її конструктивні особливості, прийоми спорудження; порушується питання про її охорону.

Археологічне вивчення Української лінії 1731—1733 рр. по р. Орель було пов'язане з повідомленням В. Г. Ляскоронського про існування тут давньоруських оборонних споруд — Змійових валів¹. Проте це припущення під час роботи експедиції Інституту археології під керівництвом М. П. Кучери в 1985 р. було повністю спростоване². Дослідження ділянки Української лінії від с. Нехвороща Новосанжарського р-ну Полтавської обл. до с. Ряшівка Царичанського р-ну Дніпропетровської обл. довжиною в 40 км дало змогу ознайомитися з конструкцією та прийомами будівництва укріплень пізнього середньовіччя, а також визначити стан збереження пам'ятки на сьогоднішній день.

На початок XVIII ст. припадає проведення інтенсивних робіт по оборонному будівництву на території України, що пов'язано з активною зовнішньою політикою царського уряду Росії, зокрема спрямованої у бік Туреччини. Як один із заходів цієї справи було укріплення південного кордону Росії та будівництво у прикордонному районі міцної оборонної лінії від Дніпра до р. Сіверський Дінець. Потреба в лінії була обумовлена також численними спустошливими нападами кримських татар на Лівобережжя і Слобожанщину, які завдавали величезних людських та матеріальних збитків³. Основні роботи по спорудженню Української лінії було проведено в 1731—1733 рр., але її безперервне удосконалення та укріплення продовжувалось і в наступні роки. У закінченому вигляді Українська лінія тягнулася без заворотів та виступів на 244—260 верст. До неї входило 17 фортець, 49 редутів і форпостів, з єдиними земляними валом, що проходив західними та південними берегами Орелі, Берестової та Береки⁴. Лінія зберігала своє оборонне значення до 70-х років XVIII ст., коли після війни 1768—1774 рр. з Туреччиною кордони Росії просунулися далі на південь.

Інтерес до цієї пам'ятки фортифікації виник уже у XIX ст., коли була опублікована праця Ф. Ф. Ласковського, в якій наводився опис, план Української лінії та креслення її інженерних споруд⁵. Характеризували її укріплення Д. І. Багалій та В. Г. Ляскоронський, які безпосередньо на місцевості знайомилися з лінією.

У наш час серед місцевого населення Полтавської області вона відома під назвою «лінії» або «лінії», а в Дніпропетровській — «клелії».

Експедицію вивчався один із складових компонентів укріплень Української лінії — вал та рів, які не перериваючись тягнулися між фортецями та редутами. На дослідженому відрізку Українська лінія проходить понад краєм корінного берега Орелі, перетинаючи яри та долини, а іноді огинає останні. Правий корінний берег ріки досить високий і стрімкий, що зумовило добрий стан збереження лінії та частково відвернуло її руйнування господарськими роботами, крім тих ділянок, які знаходяться в межах населених пунктів. У тих місцях, де берег похилий (проміжок між селами Маячка і Канави Новосанжарського р-ну Полтавської обл.) або де лінія проходила далі від корінного берега, що пов'язано з природними вигинами його краю на середині відрізка між селами Канави та Дубове Царичанського р-ну Дніпропетровської обл.

На вигляд зараз сама лінія складається з двох валів і рову посередині. Внутрішній вал більший за той, що з боку заплави — так званий гласис. У багатьох

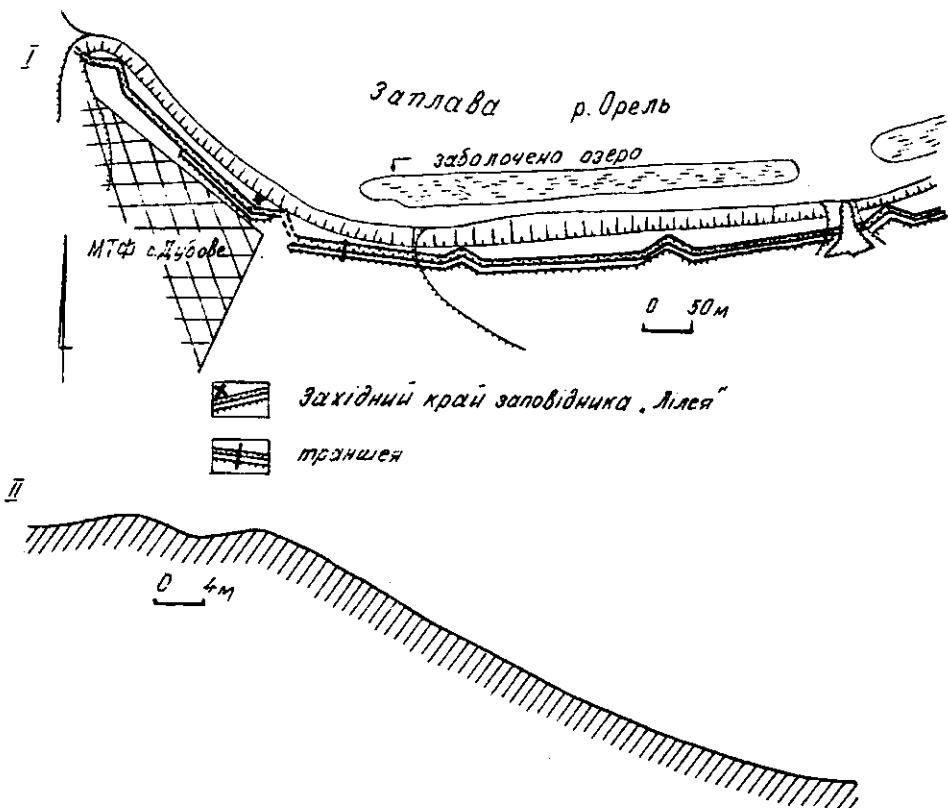

Рис. 1. Ділянка Української лінії в заповіднику «Лелія» поблизу с. Дубове Царичарського р-ну Дніпропетровської обл.: 1 — план ділянки; 2 — профіль схилу берега через оборонну лінію на місці траншей.

місцях гласис зливається із схилом і майже не помітний. Через певні проміжки (здебільшого через 200, іноді 175, 150, 100 м залежно від рельєфу місцевості) рів утворює трикутні виступи зі сторонами довжиною від 20 до 30 м — так звані редани, вершини яких звернені до ріки (рис. 1, I). Трапляються аналогічні споруди, що добудовані до лінії й обкопані ззовні окремим ровом. Обстеженням виявлено також кілька споруд округлої або прямокутної форми, основу яких становлять кургани. У крає збережених місцях рів з округло-трикутною нижньою частиною зверху має ширину до 9,5 м. Гласис звширшки 4 м зберігся на висоту не більше 0,5 м, а внутрішній вал має ширину 4—4,5, висоту 0,5 м. Глибина рову від вершини валів становить 2,2—2,3 м. Під час будівництва лінії понижені й похили ділянки у верхній частині схилу підсипалися землею, схил планувався і ставав стрімкішим. Гласис у таких випадках ставав ширшим. Так, на ділянці лінії в 0,5 км південніше с. Рудка Царичанського р-ну Дніпропетровської обл. для підсипки схилу могла використовуватися земля з величезного кургану, верхня частина якого зрізана, а та, що залишилась використана під прямокутний невеликий бастіон або люнет* на повороті лінії (рис. 2).

У багатьох місцях на нижніх терасах схилу вздовж корінного берега Орелі знаходяться залишки протитанкових ровів, вогневих точок, траншей, ходів сполучення часів Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. Але є ще споруди, що функціонально пов’язані з лінією — такі відгалуження від неї виявлено в с. Бурти Новосанжарського р-ну Полтавської обл. й південніше с. Канави Царичанського р-ну Дніпропетровської обл.

У с. Бурти редан з ровом і валками по краях, що спускається по схилу, скоріше був добудований до лінії (рис. 3). Можливо, 1734 р., коли Військова колегія наказала закінчувати роботи на лінії, провести перебудову і лагодження «худих»

* Люнет — це, як і редан, відкрите польове укріплення, що має більше двох сторін.

міст лінії, а також прорити невеликі ровики для відводу води⁶. Саме з таким ровиком ми маємо справу у даному випадку. Їх мав на увазі В. Г. Ляскоронський, коли писав, що місцями стародавній вал виходить з-під нового.

Відгалуження від лінії південніше с. Канава поблизу с. Андріївка (колишній хутір Фірсова) перекривало плато між основною трасою лінії та заплавою. У цьому місці лінія була віддалена від корінного берега і робила значний вигин у бік заплави, але не доходила до неї, лишався проміжок шириною 200—250 м, який був доповнений ординарним відгалуженням тієї ж форми і розмірів, що і лінія. Відгалуження спускалося потім по піхолому схилу до самої заплави. Очевидно, поперечні відгалуження лінії будувалися з метою зменшення маневровості кінноти, перегороджували її шлях для пересування уздовж лінії в пошуках місця прориву.

Один з розрізів лінії знаходився між селами Залелія і Дубове Царичанського р-ну Дніпропетровської обл. на східному кінці МТФ с. Дубове на території заповідника «Лелія». Траншея завдовжки 13, завширшки 1—1,5 м перерізала рів і основні частини обох валів (рис. 4). Рів, виритий зверху на 0,6 м у шарі сірої землі з жовтим відтінком, нижче на 1,4 м спочатку в жовтому суглинку, а далі у жовтій глині. Початкова глибина рову 2 м, ширина — зверху 6, а знизу — 1,5 м, має округле дно.

Внутрішній вал висотою 1 м насипано з трьох основних шарів, що перекривають один одного, однакової товщини (0,3—0,35 м): два нижні з верхнього шару, а верхні — з жової глини перемішаної з землею. Крім того, у середньому шарі з боку рову містяться два глинисто-земляні прошарки, а у верхньому — більш товстий. Глиниста земля скріплювала насип валу від зсування в бік рову. Ширина валу в основі становила приблизно 4,5—5 м (роздкопаний на ширину 3,5 м).

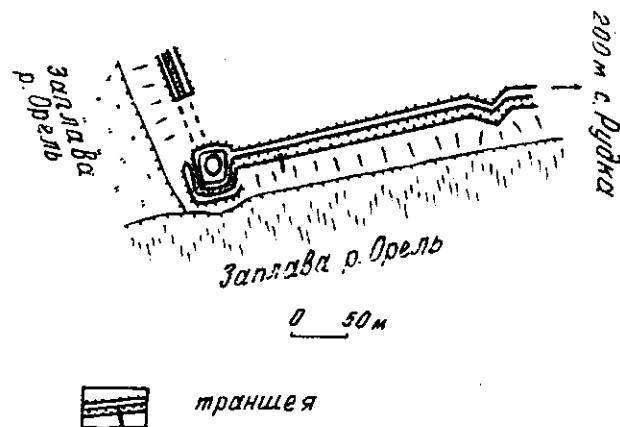

Рис. 2. План ділянки Української лінії південніше с. Рудка Царичанського р-ну Дніпропетровської обл. з включенім до неї курганом.

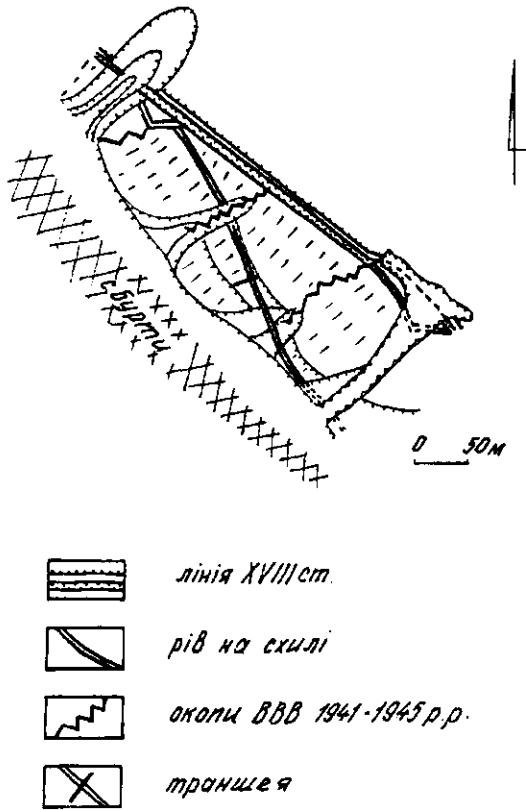

Рис. 3. План відрізу Української лінії, що спускається вниз, в межах с. Бурти Новосанжарського р-ну Полтавської обл. з добудованими до неї, реданом та ровом.

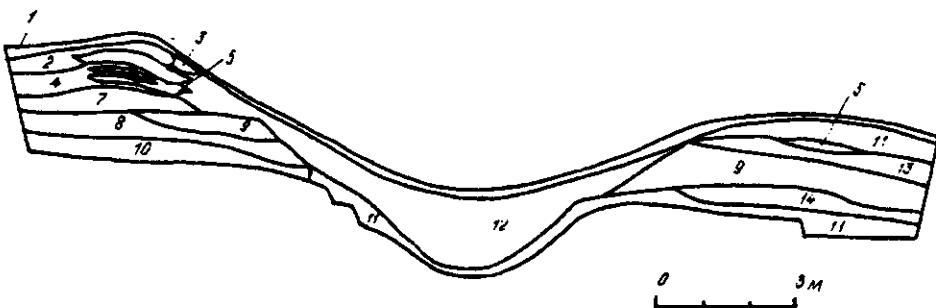

Рис. 4. Профіль західної стіни траншеї у заповіднику «Лелія» поблизу с. Дубове: 1 — темно-сірий щільний суглинок; 2 — жовта глина з сірою пухкою землею; 3 — сірий суглинистий ґрунт з жовтим відтінком; 4 — сіро-попелястий дрібно-структурний ґрунт; 5 — сіра земля з жовтою глиною; 6 — жовта глина з попелястою землею; 7 — сіра пухка земля з жовтим відтінком; 8 — сіра земля з жовтим відтінком; 9 — сіра земля з жовтим відтінком з вкрапленнями жовтого суглинку; 10 — жовтий суглинок; 11 — жовта глина; 12 — темно-сірий суглинистий ґрунт з жовтим відтінком; 13 — жовта глина з домішками сірої землі; 14 — жовтий суглинок з сірим відтінком.

Гласис (зовнішній вал) на товстому шарі ґрунту насипано з двох шарів ґлини загальною висотою 0,7 м. Гласис розрізаний на ширину 3,4 м. Спочатку він був ширшим, бо глинисті шари на кінці траншеї мають значну товщину. Висота валів була значно більшою — заповнення рову товщиною 1,1 м складається з темно-сірого суглинистого ґрунту, який зсунувся з обох валів.

Від південного кінця траншеї до початку заплави було проведено нівелювання схилу (рис. 1, 2). Він має ширину 50 і висоту 20 м до вершини гласису. Нижня частина схилу похила, а верхня — стрімка.

Крім валів основної траси Української лінії було досліджено відрізок валу на південний захід від с. Китай-город Царичанського р-ну (рис. 5). Він тягнеться на 1,3 км через широку заплаву з півночі на південь понад болотом, а потім майже під прямим кутом повертає на південний захід і продовжується ще на 550 м. Далі, за 2—2,5 км перед с. Рудка Царичанського р-ну, через яке по краю корінного берега проходить Українська лінія, губиться. Протилежний, північний, кінець валу губиться за 1 км перед західним краєм с. Китай-город. Виходячи з напрямку болота, вал мав повертати тут на схід, у бік центру Китай-города.

Вал понад болотом визначається за незначним підвищенням, його пошкоджено господарськими роботами. В лінії валу збереглися два дуже деформовані редані. Інші інженерні споруди вже осипалися в заплаву. У лінії валу знаходиться також курган «Гостра Могила», а за 30 м південніше, на повороті, — напівкруглий бастион, на якому міститься сучасне кладовище. Далі вал тягнеться понад краєм с. Якимове, тут він добре зберігся (ширина 7—7,5 м, висота з внутрішнього боку — 0,5, із зовнішнього — 1,4 м). На цьому відрізку є два редані, що мають вигляд трикутних майданчиків-виступів на кінці схилу до заплави.

Для визначення будови цей вал було розрізано траншеєю на західному кінці. Тут простежено рів, який на поверхні непомітний. Структура валу, насип якого нарощувався за допомогою шарів ґрунту, що веєроподібно сходилися у верхній частині, характерна для земляної фортифікації пізнього середньовіччя.

Даний вал, незважаючи на наявність реданів, кургану і пряmolінійну конфігурацію, відрізняється від основної траси Української лінії тим, що не мав гласису перед ровом. Ним була прикрита Китайгородська фортеця з південно-східного й південного флангів у 1736 р., бо Українська лінія проходила над краєм корінного берега Орелі й не захищала фортецю, яка знаходилася на краю надзаплавної тераси. Місцеве населення пам'ятає про існування залишків й іншого відрізку валу, який відходив від фортеці у північно-західному напрямку і перекривав дорогу до Китай-города з півночі та південного сходу.

Ми досить детально зупинилися на характеристиці валу, що прикривав Китайгородську фортецю, бо саме він фігурував у праці В. Г. Ляскоронського, як єдиний відрізок більш давнього Змійового валу⁷, що знаходився у заплаві р. Орель острівної Української лінії. Але ще Ф. Ф. Ласковський вказував на наяв-

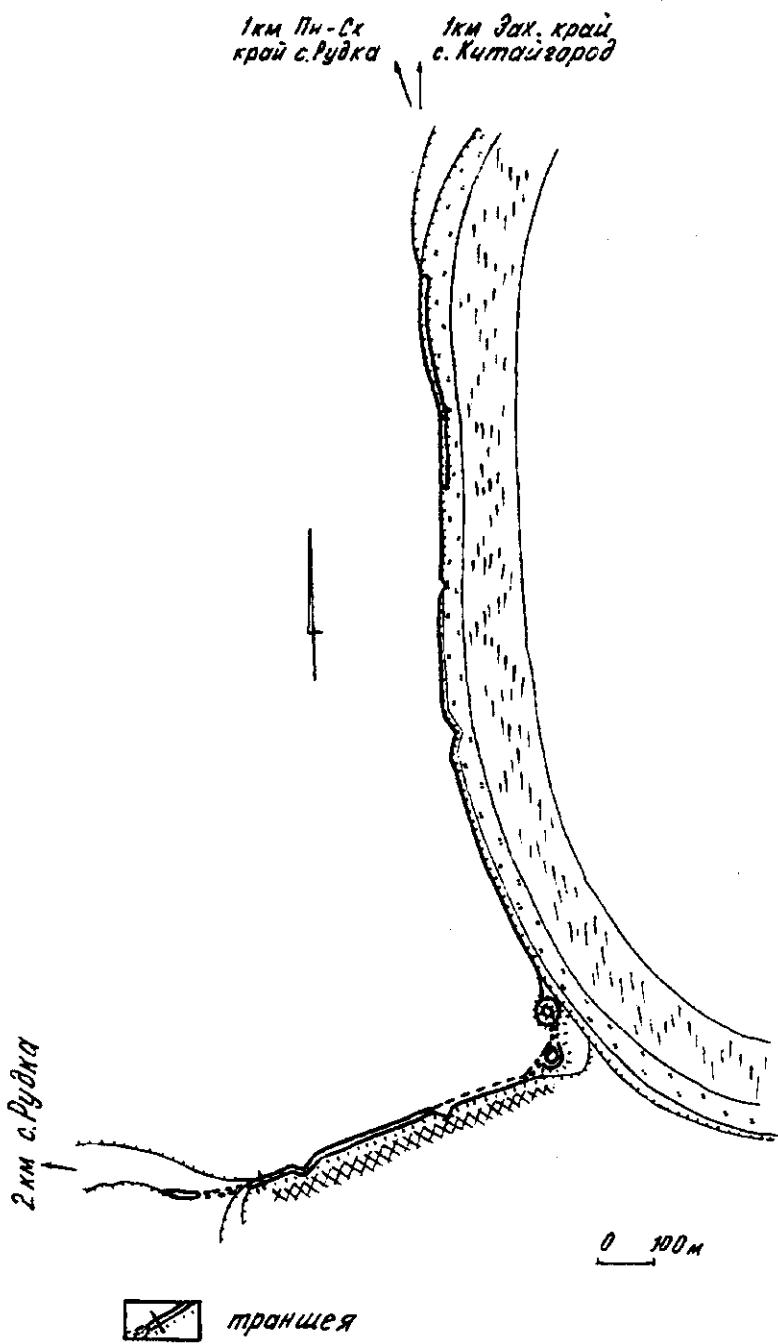

Рис. 5. План відрізу оборонної лінії між селами Китай-город і Рудка Царичанського р-ну Дніпропетровської обл.

ність невеликої фортеці у Китай-городі, яка сполучалася земляним валом з лінією, і на те, що не всі інженерні споруди тут були завершені до кінця⁸. Археологічні дослідження також датують цей вал пізнім середньовіччям.

Вивчення Української лінії дало змогу вперше одержати археологічні відомості про цю пам'ятку пізньосередньовічної фортифікації і спростувати твердження В. Г. Ляскоронського про наявність на Орелі залишків Змійового валу.

Українська лінія ще виразно зберігає свої зовнішні ознаки, вона повинна розглядатися як пам'ятка археології і перебувати під охороною держави.

Примітки

¹Ляскоронский В. Г. Городища, курганы, майданы и Змиеевые валы в области Днепровского Левобережья.— М., 1911.— 82 с.

²Витрик И. С. К вопросу о южной границе древнерусского государства на Левобережье Днепра // Актуальные проблемы историко-археологических исследований.— К., 1987.— С. 34, 35.

³Багалей Д. И. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства.— М., 1887.— Т. 1.— С. 295.

⁴Галкович Б. Г. Картографічні джерела та їх застосування для вивчення історії України XVIII ст. // УДЖ.— 1971.— № 9.— С. 143.

⁵Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России.— СПб., 1865.— Ч. III.— С. 68—82; Ласковский Ф. Карты, планы и чертежи к III части Материалов для истории инженерного искусства в России.— СПб., 1866.— Листы 6, 45.

⁶Багалей Д. И. Указ. соч.— С. 304.

⁷Ляскоронский В. Г. Указ. соч.— С. 78.— Рис. 90.

⁸Ласковский Ф. Материалы...— С. 344.

I. S. Vitryk

УКРАИНСКАЯ ЛИНИЯ КАК ПАМЯТНИК АРХЕОЛОГИИ ПОЗДНЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

Украинская линия была сооружена в 1731—1733 гг. в пограничном районе, однако работы по ее укреплению продолжались и в последующие годы. Линия тянулась от Днепра до р. Северский Донец. Экспедиция Института археологии в 1985 г. обследовала участок в 40 км от с. Нехвороща Новосанжарского р-на Полтавской обл. до с. Ряшевка Царичанского р-на Днепropетровской обл. Украинская линия хорошо сохранилась, состоит из внутреннего и внешнего (глазиса) валов, а также рва между ними. Через определенные промежутки на линии находятся дополнительные конструкции — реданы, люнеты, бастионы. В ходе работы экспедиции впервые получены сведения о конструкции и приемах строительства укреплений позднего средневековья.

I. S. Vitryk

UKRAINIAN DEFENSE LINE AS AN ARCHAEOLOGICAL LATE MEDIEVAL SITE

Ukrainian line of fortification was built in 1731—1733 in the boundary region; it had also been fortified over the next years. The line extended from the Dnieper River to the Siversky Donets River. Of 1985 year the expedition of the Institute of Archaeology investigated 40 km of the line from Nehvoroscha village of Novi Sandzhary region (Poltava oblast) to Ryashivka of Tzarychansk region (Dnipropetrovsk oblast). Ukrainian line holds its shape well. It consists of inside and outside ramparts («glacis») and moat between the ramparts. Some additional fortifications (redoubts, lunettes and bastions) are placed on the line certain distance apart. The expedition was first to obtain information on construction and techniques of the Late Medieval fortification.

ДО ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО ВИРОБНИЦТВА

ТЕХНОЛОГІЯ КУЗНЕЧНОГО ПРОІЗВОДСТВА НА ЮЖНОРУССКИХ СЕЛЬСКИХ ПОСЕЛЕНИЯХ

Г. А. Вознесенская

Работа связана с определением технологических особенностей кузнечной продукции южнорусских сельских поселений.

Исследования техники и технологии кузнечного ремесла разных древнерусских земель, осуществленные учениками и последователями Б. А. Колчина, работы которого до настоящего времени остаются наиболее фундаментальными в этой области¹, основывались на разработанной им методике и принципах исторической интерпретации технологических данных. Обзор аналитических материалов, полученных в последние десятилетия, привел исследователей к однозначному выводу о региональных особенностях в производственных традициях северорусских и южнорусских земель, связанных с различными путями их формирования². Своеобразие технологических традиций в кузнечном ремесле севера Руси, материальная культура которой во многом близка западнославянскому, балтскому, финно-угорскому мирам, состоит в широком освоении сварных конструкций из железа и стали и значительной доле среди них трехслойного пакета. В кузнечном ремесле южнорусских земель несомненно преобладают простые технологические решения: отковка изделий целиком из железа и стали, сохранение древней технологической традиции цементации изделия и заготовки. Это немаловажное заключение было получено, в основном, при исследовании городской кузнечной продукции.

В последние годы в отделе физико-химических методов исследований ИА НАН Украины проведена большая работа по изучению технологии кузнечного производства на южнорусских сельских поселениях. Определение технологических особенностей кузнечной продукции из сельских поселений является необходимым этапом в подробном сравнении ремесла городского, деревенского и вотчинного, что считается важнейшей задачей для исследователей древнерусского ремесла. В сущности, речь идет о соотношении сварных и цельнометаллических конструкций и об использовании вторичной цементации в кузнечном производстве.

Технологическая характеристика южнорусского кузнечного ремесла составлена по материалам поселений Черниговщины: Автуничи (Городнянский р-н), Лесковое и Очеретяная гора (Репкинский р-н) и Каневщины: поселения вокруг с. Григоровка (Каневский р-н Черкасской обл.) — в ур. Чернечий лес, Бучак и Ревутово (табл. 1). В коллекцию для аналитического исследования отбирались орудия труда, преимущественно хозяйственные ножи, как наиболее массовая и информативная категория при технологическом изучении. Наиболее репрезентативная коллекция составлена из материалов типичного сельского поселения Автуничи (XI—XIII вв.), где исследовано 106 предметов, — практически все интересные кузнечные изделия, найденные за 10 лет раскопок. В коллекции из поселений Лесковое (у с. Малый Листвен) и Очеретяная гора (оба X—XIII вв.)

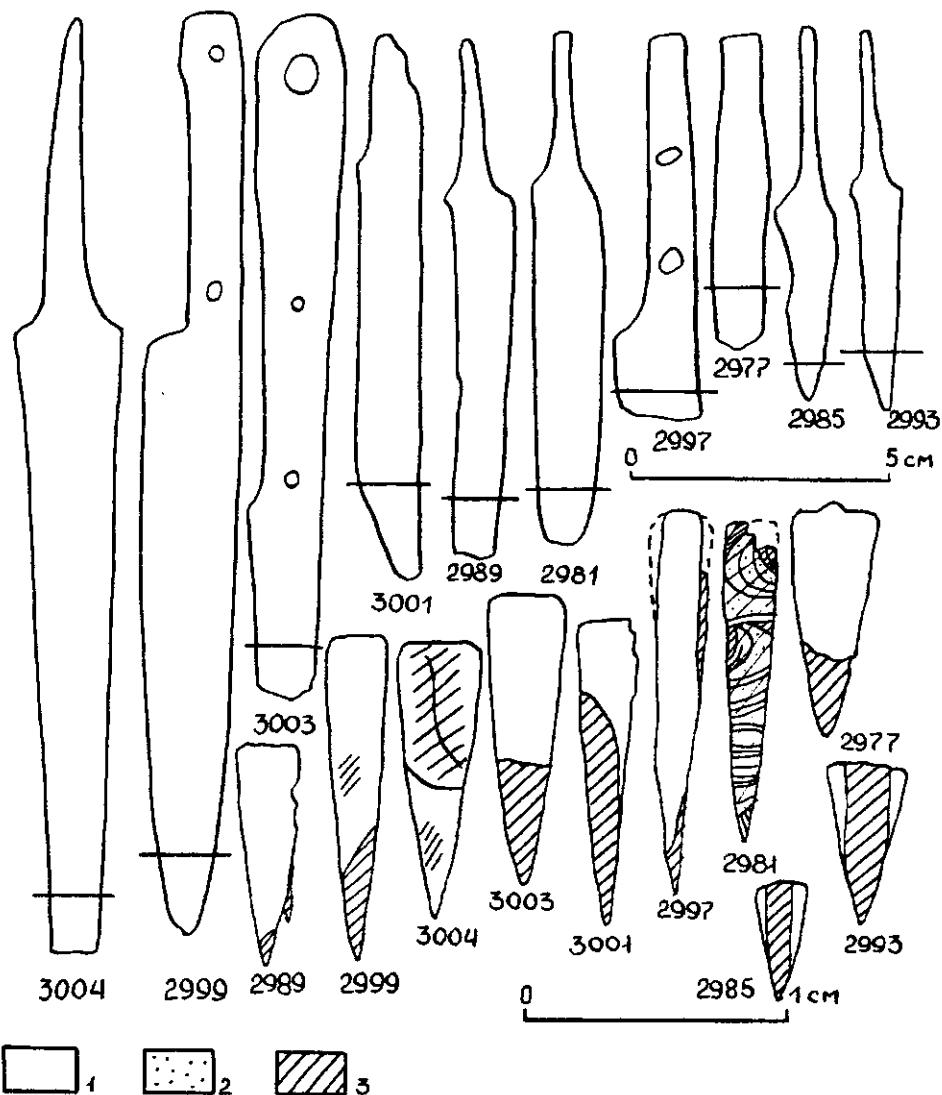

Рис. 1. Технологические схемы кузнецких изделий со сварной конструкцией из поселения Бучак. Условные обозначения: 1 — железо; 2 — сталь; 3 — термообработанная сталь.

материал представлен неравномерно (соответственно 18 и 52 предмета) преимущественно подъемный. В итоговой таблице технологических схем рассматривается суммарно. Из каневских поселений наиболее представительная коллекция кузнецких изделий из пос. Григоровка (ур. Чернечий лес) — 104 предмета. Поселение представляло собой крупный населенный пункт с развитым ремеслом, было центром сельской округи. Кузнецкие изделия, подлежащие технологическому изучению, происходят из хорошо датированных объектов и слоя, что позволило рассматривать конструктивные особенности разных видов продукции в хронологической последовательности с целью определить динамику развития технологии кузнецкого производства.

Из поселения Бучак (XI—XII вв.), по характеру материальной культуры близкому поселению в ур. Чернечий лес, на исследование взято 29 предметов (рис. 1), а из типичного сельского поселения в ур. Ревутово (XI—XII вв.) — 27 предметов (рис. 2).

Технологическое изучение кузнецкой продукции основывалось на микроскопическом исследовании проб, взятых на поперечном сечении рабочих частей орудий труда, и измерении микротвердости структурных составляющих. Ре-

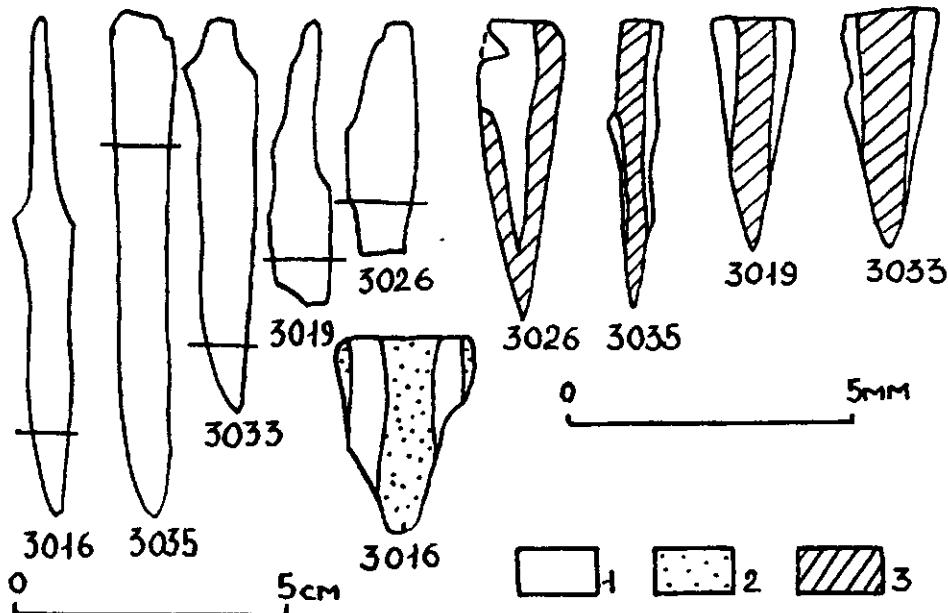

Рис. 2. Технологические схемы кузнечных изделий со сварной конструкцией из поселения Ревутово. Условные обозначения: 1 — железо; 2 — сталь; 3 — термообработанная сталь.

зультаты изучения представлены в таблице I (верхняя часть). Включение в таблицу аналогичных аналитических материалов из городских центров Южной Руси позволяет провести сравнительную характеристику технологических особенностей сельской и городской кузнечной продукции.

Табл. I. Технологическая характеристика южнорусского кузнецкого ремесла.

Памятник	Технология (в %)						
	Цельно-железные	Цельно-стальные	Трехслойный пакет	Наварка стального лезвия	Двухслойные и пакетированные	Цементация	Сварочный дамаск
Автуничи XI—XIII вв. (106 предм.)	30	34	13	16	3	4	
Лесковое и Очеретянская гора X—XIII вв. (70 предм.)	19	54	3	7	1	16	
Ревутово XI—XII вв. (27 предм.)	3	48	15	4			
Григоровка (Черничий лес) XI—XIII вв. (104 предм.)	3	46	3	14	2	5	
Бучак XI—XII вв. (29 предм.)	27	34	8	27			4
Города Новгород-Северской земли XI—XIII вв. (150 предм.)	42	16	4,5	26	4,5	7	
Киев XI—XIII вв. (57 предм.)	21	33	9	14	11	12	
Вышгород XI—XIII вв. (47 предм.)	9	66	9	6		10	
Изяславль XIII в. (497 предм.)	36	29		23,5	5	5	1,5

Итак, изучение 336 кузнечных изделий из 5 сельских поселений Южной Руси позволило установить, что они изготовлены по нескольким технологическим схемам. Как явствует из таблицы, преобладают цельнометаллические конструкции. Группа цельножелезных изделий включает в себя хозяйственные ножи, «Археология», № 2, 1999 г.

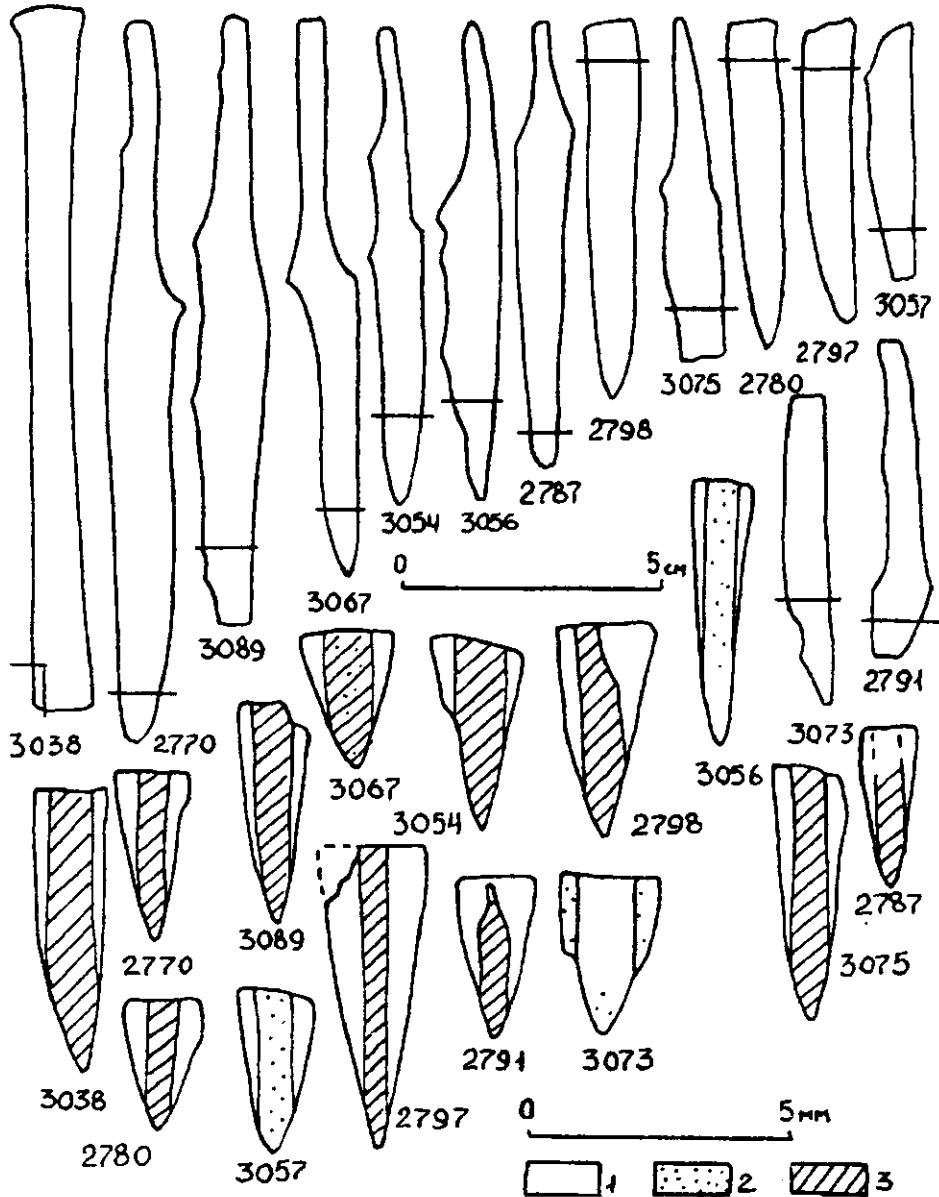

Рис. 3. Технологические схемы кузнецких изделий со сварной конструкцией из поселения Автунichi. Условные обозначения: 1 — железо; 2 — сталь; 3 — термообработанная сталь.

ножницы, косы и серпы, наральники, ремесленный инструментарий: долота, коловорот; бытовые инструменты: шилья, кресала. Все они откованы из кричного железа обычного качества: с наличием шлаковых включений, разновеликим зерном, микротвердость колеблется в пределах 122—254 кг/мм² даже на одном образце. Изредка на отдельных пробах отмечена повышенная твердость феррита: в районе 300 кг/мм². В будущем, при определении химического состава исследуемых поковок, можно внести большую определенность в характеристику кричного железа. Во всяком случае, сочетание таких структурных признаков, как крупнозернистость феррита и высокая его микротвердость часто связано с повышенным содержанием фосфора. В цельножелезных изделиях не отмечено никаких технологических приемов, которые могли бы улучшить их механические свойства. Ковалась они обычными приемами свободной кузнецкой ковки, которыми мастера владели в совершенстве.

По технологическим особенностям к цельножелезным близка группа цельностальных инструментов, представленных ножами, серпами, инструментами по дереву и металлу (резцы, скобели, сверла, пила, напильники, ножницы по жести, зубило, пробойник), шилья, рыболовные крючки, наконечники стрел. Для цельностальных поковок использовалась в большинстве случаев сырцовая сталь (с неравномерным содержанием и распределением углерода), полученная непосредственно в горне во время металлургического процесса, однако, встречаются изделия,кованные из стали высокого качества, с повышенным содержанием углерода, возможно цементованной. Как правило, цельностальные изделия закаливались и закалка устанавливается по наличию мартенсито-трооститных структур; в некоторых случаях возможность термообработки определяется по характеру мелкодисперской феррито-перлитной структуры, где перлит имеет сорбитаобразную форму и повышенную микротвердость.

Наиболее сложную технологию изготовления представляют изделия, выполненные в технике трехслойного пакетирования. В эту технологическую группу входят ножи, серп, долото. Откованы они по классической схеме: в центре клинка с выходом на лезвие идет полоса высокоуглеродистой стали, по бокам ее — полосы железа. Большинство изделий закалено. Редко встречается трехслойное лезвие у долот, возможно, что у долота из поселения Автуниччи мы имеем дело с технологией глубокой вварки стального лезвия с последующей закалкой. Оригинальной выглядит технология изготовления одного ножа из Автуниччи: в центре с выходом на лезвие идет полоса феррита повышенной твердости, по бокам ее — полосы мягкой стали. В данном случае твердое (высокофосфористое?) железо играет роль высокоуглеродистой стальной полосы (рис. 3).

Следующий этап в развитии сварных конструкций кузнецких изделий — технологическая схема наварки стальных лезвий на железную основу инструмента. Таковая зафиксирована у ножей, а также у долота, зубила и серпа (Григорьевка, ур. Чернечий лес). Форма наварки преимущественно торцевая.

На лезвие шла, как правило, высокоуглеродистая сталь. За редким исключением, все изделия с наварным лезвием закалены. Один из таких ножей (Автуниччи) представил оригинальную технологию использования в середине клинка вставки твердого железа, которая на поверхности идет блестящей полосой вдоль клинка (рис. 4).

К изделиям со сварной конструкцией следует отнести немногочисленную группу предметов (полосы железа и стали, выходящей на лезвие) и откованных из пакетного металла: ножи и долото (Автуниччи, Лесковое, Григорьевка). Эта технологическая схема очень архаична и продолжает изредка употребляться в средневековье.

Вторичная цементация — науглероживание рабочих частей орудий труда и инструментов — встречается в нескольких вариантах: сквозная и поверхностная цементация лезвий с последующей закалкой в обоих случаях, поверхностная цементация всего клинка также с последующей закалкой. Цементировались клинки ножей, лезвие топора, серп и коса, клинок сабли (Автуниччи, Лесковое, Очеретянская гора, Григорьевка).

Особого упоминания заслуживает находка на поселении Бучак в жилище 2-й половины XII в. ножа, клинок которого выполнен в технике сварочного дамаска. Клинок его имеет трехчастное строение: спинка, середка и лезвийная часть клинка, откованные из брусков сварочного дамаска, разделены между собою тонкими прокладками высокофосфористого железа. На острие клинка — наварное лезвие из твердой стали. Бруски сварочного дамаска состоят из перевитых и сваренных прутков стали разной степени науглероженности. Клинок закален (рис. 5). Средневековые клинки ножей со вставками из сварочного дамаска, обладающие высокими эксплуатационными качествами, — вершина ручной кузнецкой техники. Такие ножи в европейском кузнецком производстве известны с XI в., но наибольшее распространение они получили в XIII в.³. На сегодняшний день известны пятьдесят с небольшим экземпляров таких клинков (ножи и одни ножницы), найденные на территории Средней и Восточной Европы. Что касается узорчатых клинков, найденных в древнерусских землях, их следует, по-видимому, отнести к привозным изделиям: все они найдены в городах и поселениях, лежавших на основных направлениях торговых путей из За-

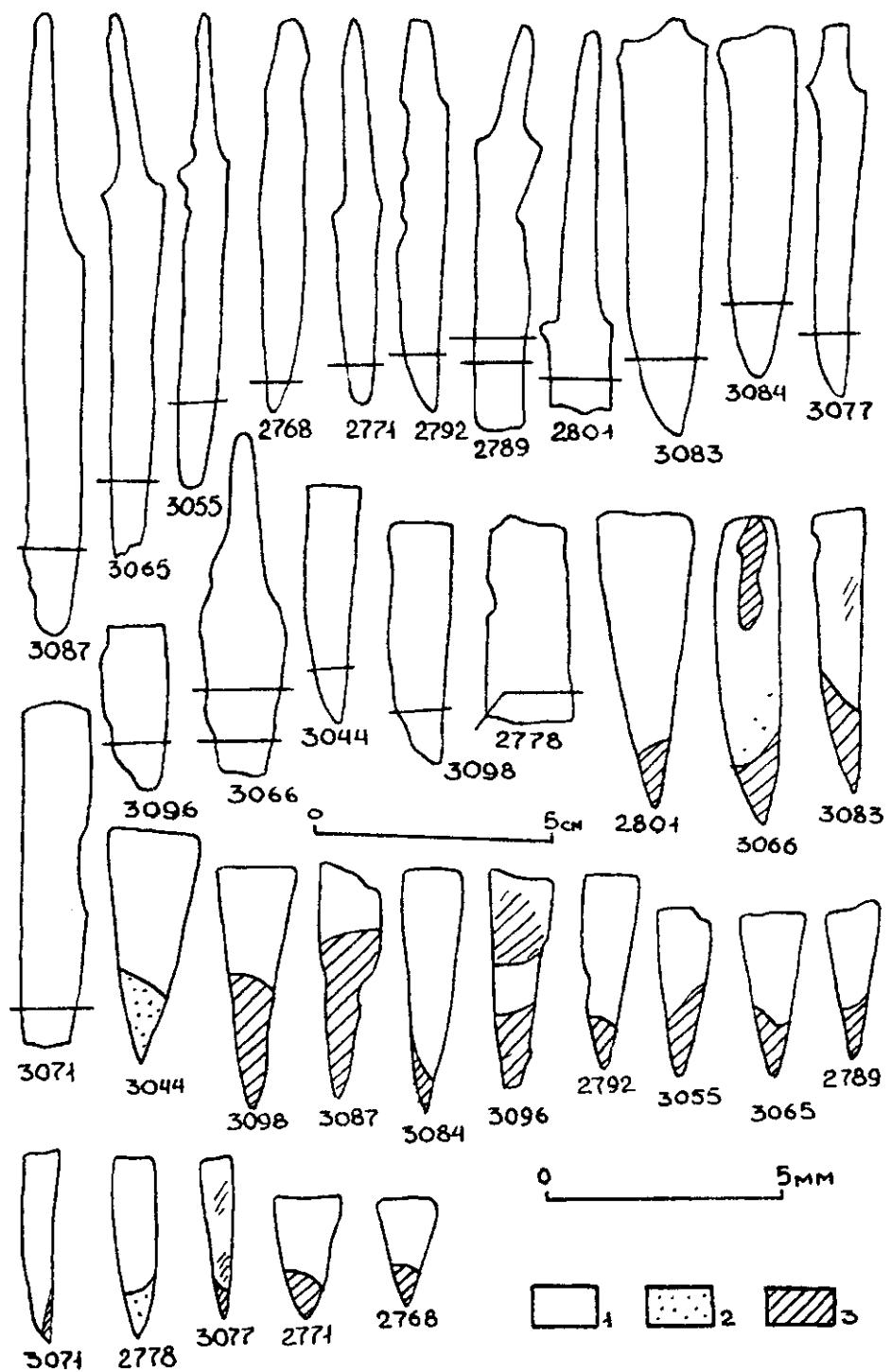

Рис. 4. Технологические схемы кузнецких изделий со сварной конструкцией из поселения Автуничи. Условные обозначения: 1 — железо; 2 — сталь; 3 — термообработанная сталь.

падной Европы на восток⁴. Нужно заметить, что западноевропейские ножи,— из Скандинавских стран, Англии, Германии, Чехии,— на протяжении всего средневековья были заметной статьей ввоза на русском рынке.

Анализ данных, приведенных в таблице, показывает безусловное преобладание цельнометаллических конструкций продукции как южнорусского села,

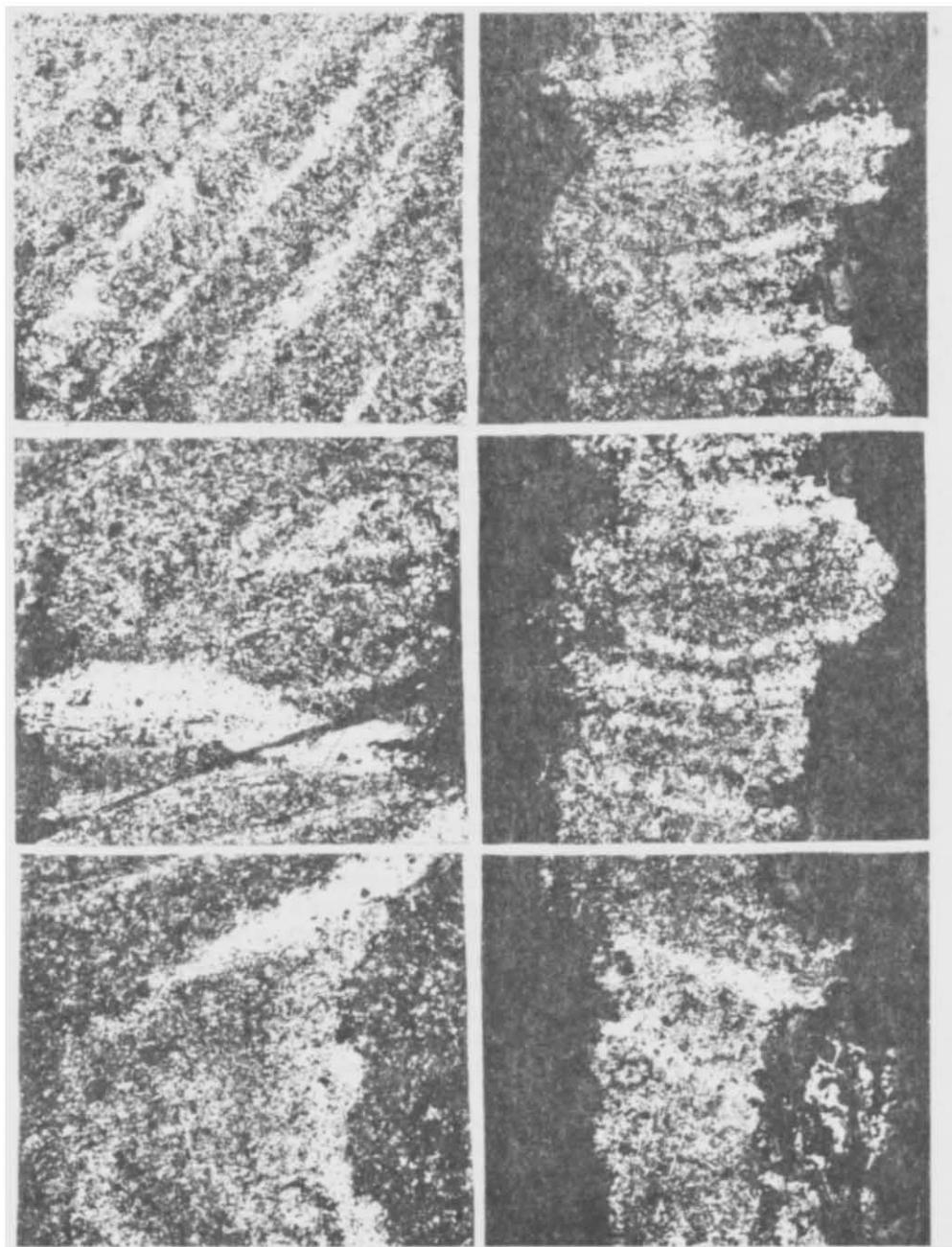

Рис. 5. Нож из сварочного дамаска, поселение Бучак. Микроструктура (от спинки к лезвию), ув. 70.

так и города. Это соотношение верно как для периода X—XI, так и для XII—XIII вв., что установлено при анализе кузнецких изделий из хорошо датируемых объектов и слоя.

Как видно из таблицы, принципиальной разницы в использовании сварных конструкций в кузнецком производстве города и деревни нет. Однако, что касается трехслойного пакета, то встречаемость этой технологии в деревенских материалах почти вдвое чаще, чем в городе. При всем разбросе данных относительно использования технологии наварки стальных лезвий некоторое преобладание ее в городских материалах ощущимо и в целом такие изделия даже в продукции южнорусского города практически не превышают $\frac{1}{4}$ от общего числа.

Вторичная цементация употребительна в кузнечном производстве Южной Руси как в X—XI вв., так и в более позднее время. Встречается она в кузнечных изделиях как городских, так и деревенских, даже с некоторым преобладанием в городе. В общем объеме кузнечного производства ее удельный вес (4—12%) невелик и падает он, вероятно, с XIII в., когда резко возрастает масса кузнечных изделий с наварными стальными лезвиями.

Работами Б. А. Колчина 50-х годов было установлено, что как в древнерусском городе, так и в селе кузнечные изделия имеют одинаковые формы и конструкцию, одинаковую технику и технологию изготовления. Весь древнерусский инвентарь по техническим условиям исследователь разделил на качественный (серпы, косы, топоры, ножницы и пр.) и некачественный (сошники, лемехи, чесла, мотыги и пр.) и полагал, что производством качественных изделий мог владеть только специализированный городской кузнец, а деревенский не мог изготавливать изделия в сложной технике, основанной на конструктивной сварке железа и стали в одном предмете, в том числе и в технике трехслойного пакетирования. Поэтому деревенский смерд качественные стальные орудия труда получал по линии свободного обмена между смердом и городским специализированным ремесленником⁵. Изготовление качественных орудий труда деревенским кузнецом Б. А. Колчин допускает только в порядке исключения⁶.

Мне кажется, что констатация того факта, что кузнечные изделия города и деревни имеют не только одинаковую форму, но и одинаковую технику и технологию изготовления, определяющие в конечном итоге качество инструмента, может иметь совершенно иное толкование: а именно, что на раннефеодальном этапе развития кузнечное ремесло южнорусского города и деревни, по крайней мере в плане технологическом, было идентичным.

Исследования южнорусской кузнечной продукции показали, что в городе и селе в равной степени доминируют цельнометаллические конструкции. Для изготовления как качественных, так и некачественных цельнометаллических изделий требовалось в одинаковой степени владеть только приемами свободной кузнечной ковки и отпадала практическая необходимость торгового обмена между городом и деревней одинаковыми по качеству инструментами.

Обращает на себя внимание также то обстоятельство, что технология трехслойного пакетирования, в основном применявшаяся в кузнечной технике X—XI вв., в южнорусских поселениях встречается чаще, чем в городе. И это в эпоху раннего феодализма, когда деревня жила натуральным хозяйством, товарное производство было развито очень незначительно и связь города с деревней оставалась слабой. На раннефеодальном этапе развития древнерусского города ремесленное производство было сосредоточено в руках зависимых мастеров, включенных в хозяйственную структуру феодального поместья и обслуживавших его нужды,— вотчинное ремесло⁷. Форма работы вотчинного ремесленника — преимущественно на заказ. В таком случае весьма проблематично предположение, что качественные кузнечные изделия, выполненные в технике трехслойного пакетирования, попали в сельские поселения рыночным путем. Более реально предположение, что деревенские кузнецы сами владели этой сложной техникой, которая предполагает изготовление подобной продукции в ограниченном количестве (на заказ). Об этом же свидетельствует господство технологии трехслойного пакетирования в догородской и догосударственный периоды в кузнечном производстве неславянских народов, а также длительное ее бытование на окраинных землях древнерусского государства, не затронутых еще бурным развитием экономики и рыночных связей.

В исторической литературе, посвященной технologическому изучению средневекового кузнечного производства, начиная с работы Б. А. Колчина и по настоящее время, цельнометаллические изделия считаются не столько технологически простыми, сколько в некотором роде примитивными по сравнению со сварными конструкциями, которые представляются всегда прогрессивными. Однако с точки зрения роста производительности труда и развития товарности производства наиболее экономически выгодной является конструкция цельнометаллического изделия. Согласно Б. А. Колчину, с появлением технологии наварного стального лезвия снизилась трудовая емкость затрат и возросла производительность труда кузнеца по сравнению с изготовлением трехслойных клин-

ков. В таком случае оценка трудовой емкости затрат на изготовление цельнометаллического ножа по сравнению с любой сварной конструкцией должна быть еще ниже, т. к. количество операций при его отковке тоже значительно уменьшается. Следовательно, цельножелезные и цельностальные ножи можно считать массовой и дешевой продукцией мелкотоварного производства.

Древнерусское городское ремесло лишь постепенно приобретает мелкотоварный характер, когда усиливается роль свободного посадского ремесла, которое работает в основном на рынок и обслуживает потребности не только горожан, но и сельской округи. Эти сдвиги в развитии городского ремесленного производства знаменуют собой начало второго периода развития древнерусского ремесла, который приходится на вторую треть XII в. и характеризуется резким расширением ассортимента продукции, значительной рационализацией производства, внутриотраслевой специализацией. Только с этого времени наблюдается археологически уловимое движение изделий городских ремесленников в деревню⁸.

И только тогда, по-видимому, начинает ощущаться нарастающее различие между деревенским и городским кузнечным ремеслом как в плане технологическом, так и социально-экономическом. Именно с середины XII в., по Б. А. Колчину, городские ремесленники переходят к изготовлению ножей с наварным стальным лезвием, обеспечивая массовый выпуск своей продукции⁹. Думается, что для деревенских кузнецов не составляло технических сложностей изготовление инструментов с наварными лезвиями, но все же в сельских поселениях они встречаются реже, чем в городских. В силу более консервативного быта деревни вообще, деревенские мастера дольше сохраняли старые производственные традиции изготовления цельнометаллических изделий. Сказалось и недостаток высококачественного сырья (твердой стали, возможно, в значительной степени привозной), которое шло на наварные лезвия. Но с расширением товарных связей между городом и деревней на деревенский рынок все активнее проникает дешевая продукция городского производства, в том числе качественные кузнечные изделия с наварными стальными лезвиями. Естественно, что на сельских поселениях близ крупных городских центров или на торговых путях этот процесс протекает более наглядно. К примеру, на поселении Бучак процент изделий с наварными лезвиями не меньше, чем в городских центрах, и даже встречен нож, исполненный в технике сварочного дамаска — редчайшая находка на древнерусских поселениях.

Работа над технологическим изучением кузнечных изделий из южнорусских сельских поселений только началась, и впереди — более определенные выводы о взаимоотношениях городского и сельского производителя, связанного с добычей и обработкой железа.

Примечания

¹Колчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка в древней Руси // МИА.— 1953.— Вып. 32; Колчин Б. А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого // МИА.— 1959.— Вып. 65; Колчин Б. А. Ремесло // Древняя Русь. Город, замок, село.— М., 1985.— С. 253.

²Вознесенская Г. А. О сложении производственных традиций в древнерусской металлообработке // Археология.— 1995.— № 3; Вознесенська Г. А., Недопако Д. П., Паньков С. В. Чорна металургія та металообробка населення Східноєвропейського Лісостепу за доби ранніх слов'ян і Київської Русі.— К., 1996.— С. 80, 81, 174, 175; Терехова Н. Н., Розанова Л. С., Зав'ялов В. И., Толмачева М. М. Очерки по истории древней железообработки в Восточной Европе.— М., 1997.— С. 265, 266.

³Pleiner R. K vyuvoji slovanské nozírské techniky v Čechach // Archeologické rozhledy.— Praha, 1979.— XXI—3.— S. 245—256.

⁴Вознесенская Г. А. Технология производства древнерусских ножей в первой половине XIII в. // Проблемы археологии Южной Руси.— Киев, 1990.— С. 83 — 91.

⁵Колчин Б. А. Черная металлургия ...— С. 190—193.

⁶Там же.— С. 194.

⁷Толочко П. П. Древнерусский феодальный город.— К., 1989.

⁸Кузя А. В. Археологическое изучение Древней Руси // Древняя Русь. Город, замок, село.— М., 1985.— С. 7—28.

⁹Колчин Б. А. Ремесло.— С. 253.

Г. О. Вознесенська

ТЕХНОЛОГІЯ КОВАЛЬСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА НА ПІВДЕННОРУСЬКИХ СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕННЯХ

Робота пов'язана із визначенням технологічних особливостей ковальської продукції з сільських поселень, а також є необхідним етапом в порівнянні ремесла міського, сільського та вотчинного, що вважається найголовнішим завданням для дослідників давньоруського ремесла. Встановлено, що технологічна характеристика продукції південноруських поселень подібна до південноруського ковальського ремесла в цілому, де переважають суцільнometалеві конструкції і довго зберігаються традиції використання цементації виробів з подальшим гартуванням.

Автор вважає, що сільські ковалі самі володіли технікою виконання виробів зі звареною конструкцією, зокрема тришарових клинків.

Зростаючі розбіжності між сільським та міським ковальським ремеслом як у плані технологічному, так і соціально-економічному по'язані з другим періодом розвитку давньоруського ремесла, який припадає на другу третину XII ст., коли спостерігається археологічно вловимий рух виробів міських ремісників до села.

H. O. Voznesenska

BLACKSMITH PRODUCTION TECHNOLOGY IN THE SOUTHERN RUS RURAL COMMUNITIES

The paper focuses on determination of technological characteristics of blacksmiths' products from rural communities; moreover, it presents a necessary stage in comparative analysis of three branches of ancient craft - urban craft, rural craft and patrimonial craft (votchina) - that is the most important task for those researchers involved in the investigation of the Ancient Rus industry. It has been found that the technological characteristics of the products from the Southern Rus settlements are similar to the Southern Rus blacksmith industry as a whole with its continuous metal compositions and long-lasting traditions of use of casehardening with carbon.

Author believes that the rural blacksmiths were skilled in welding structures especially for three-layer blades.

Increasing differentiation between rural blacksmith industry and urban blacksmith industry in both technology and social and economic terms is related to the second period of development of the Ancient Rus industry attributed to the second quarter of the 12th century; archaeological evidence shows the flows of goods produced by urban craftsmen to the rural communities.

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЕВІ

ЧЕРНЯХІВСЬКА КУЛЬТУРА І СЛОВ'ЯНИ

I. С. Винокур

Черняхівську культуру в 1900—1901 рр. відкрив видатний український археолог В. В. Хвойка. Він дослідив могильники у селах Черняхів і Ромашки Київської обл., а також обстежив залишки поселень поблизу сіл Стрітівка, Жуківці, Витачів у Середньому Подніпров'ї. Усі ці пам'ятки вченій об'єднав в одну археологічну культуру — черняхівську і датував її II—V ст. Дослідник вважав носіїв черняхівської культури прямыми спадкоємцями населення Середнього Подніпров'я, яке залишило зарубинецькі старожитності рубежу і перших століть нової ери, відносячи населення Середнього Подніпров'я першої половини I тис. до слов'янського етносу¹.

З цим не погодились німецькі вчені, які побачили в пам'ятках «полів поховань» зарубинецької і черняхівської культур в Середньому Подніпров'ї готів².

Історичне місце зарубинецької та черняхівської культур у зв'язку з життям і діяльністю місцевих слов'янських племен Середнього Подніпров'я, що принципово вірно визначено В. В. Хвойкою, підтримували відомі російські і українські вчені О. О. Спицин³, М. Ф. Біляшівський⁴, К. Гадачек⁵ та ін.

У подальших дослідженнях 20—30-х рр. ХХ ст.⁶ і, особливо, у 40—50-і рр.⁷ було накопичено досить багато нових матеріалів з черняхівської культури. Підсумовуючи дослідження археологів 40—50 рр., слід відзначити їх безсумнівні успіхи. Історичні узагальнення стосувалися тоді, головним чином, історії та соціальних відносин населення Південно-Східної Європи першої половини I тис. У 60—80-і рр. археологічні дослідження і узагальнення з черняхівської проблематики значно розширилися⁸. Питання ж етнічної історії черняхівських племен у зазначеній період розглядалися вкрай прямолінійно. Це було пов'язано з намаганням альтернативно протиставити версії про давньогерманське походження черняхівської культури ідею про те, що носії черняхівських старожитностей — це корінне слов'янське населення Південно-Східної Європи⁹. При цьому недостатньо враховувалася та обставина, що черняхівська культура займає величезні території, які у II—V ст. не могли належати лише якомусь одному етносу.

За даними досліджень на 1986 р. на території України зафіксовано понад 3 тис. пам'яток черняхівської культури. Досліджено понад 100 поселень і 50 могильників, відкрито 400 жителі і 3000 поховань¹⁰.

Поселення і могильники вивчалися в різних регіонах черняхівської культури. Враховуючи територію поширення черняхівських старожитностей, які на півдні виходять до Північного Причорномор'я, на півночі — до порубіжжя Лісостепу й Полісся, на заході — до Повіслення, на південному заході — до Подунав'я, а на північному сході — до межиріччя Ворскли й Сейму, слід конкретно-історично оцінити роль різних за етносом носіїв черняхівської культури.

У вказаному контексті важливо з'ясувати роль тієї частини черняхівської культури, яка пов'язана з територією Середнього Подніпров'я і Лісостепу України загалом. Йдеться про «класичні» черняхівські пам'ятки, відкриті на по-

чатку ХХ ст., а також досліджені в зазначеному регіоні у 50—90-х рр. З іншого боку — необхідно мати на увазі специфіку черняхівських старожитностей у Північному Причорномор'ї, у Дністро-Дунайському межиріччі, у Повісленні і на Західній Волині. При цьому необхідно зауважити, на якому історико-археологічному підґрунті формувалася черняхівська культура в локальних регіонах.

Щодо Лісостепу України, то тут підґрунтам черняхівської культури виступають зарубинецькі і східнопшеворські старожитності рубежу і перших століть н. е. Дослідженнями визначено п'ять локальних районів, що становлять територію поширення зарубинецької культури: Середнє Подніпров'я, Прип'ятське Полісся, Верхнє Подніпров'я, Південне Побужжя, Верхнє Подесення. Крім того, елементи зарубинецької культури виявлено на землях Західного Побужжя, Верхнього і Середнього Подністров'я — у зоні стику зарубинецького масиву з східнопшеворською культурою і з гето-фракійськими старожитностями на південному заході (Дністро-Дунайське межиріччя). Отже, крім Верхнього Подніпров'я, Прип'ятського Полісся й частково Верхнього Подесення, решта зарубинецького ареалу пов'язана зі смугою Лісостепу.

Зіставлення морфологічних ознак зарубинецької культури Лісостепу з черняхівськими пам'ятками цього ж регіону показує, що у II—V ст. відбувався процес подальшого розвитку матеріальної і духовної культури місцевого осілого землеробсько-скотарського населення. Це простежується за технікою житлобудування наземних і напівземлянкових споруд, характерних як для мешканців зарубинецьких поселень (Пилипенкова Гора, Великі Дмитровичі, Мар'янівка, Носовець та ін.), так і черняхівських селищ (Лука-Врублівецька, Бакота, Іванківці, Лепесівка, Пряжів, Ягнятин, Леськи, Журовка та ін.). Певна спадкоємність простежується і за ліпною керамікою черняхівських племен Лісостепу (горщик, миска), форми якої значною мірою генетично пов'язані з попередньою зарубинецькою керамічною традицією¹¹. Цікаво, що і у гончарному виробництві черняхівців простежено певну спадкоємність від форм ліпного посуду зарубинецького населення¹².

Аналогічні спостереження зроблені й стосовно зв'язків матеріальної культури черняхівських племен з їх попередниками — носіями східнопшеворської культури на територіях Верхнього Подністров'я, Західного Побужжя, Волині. Це виявляється у подібних типах наземних і напівземлянкових жител, характерних як для черняхівців (Черепин, Ракобути, Дем'янів, Бовшів, Пряжів, Слободище, Лепесівка, Іванківці на Волині та ін.), так і для мешканців східнопшеворських селищ (Сокільники, Пасіки-Зубрецькі та ін.). Те ж саме стосується форм ліпної кераміки (горщик, миска), які в черняхівський час генетично пов'язані з ліпним посудом східнопшеворських племен¹³.

Інший речовий матеріал, що супроводжує черняхівські пам'ятки Лісостепу (знаряддя землеробства, залізні ножі, інші різноманітні залізні вироби, залізні і бронзові фібули, гребені, вироби з кістки, глиняні пряслиця і т. ін.) також знаходить генетичне підґрунтя в старожитностях зарубинецької і східнопшеворської культур.

Черняхівський поховальний обряд має генетичні корені у пам'ятках попередньої епохи: зарубинецької і східнопшеворської культур для лісостепового регіону та гето-фракійської культури для межиріччя Дністра—Дунаю. Крім того, певну роль у складанні поховального обряду черняхівців відіграли сармати та їх культура, особливо для регіону Північного Причорномор'я й Дністро-Дунайського межиріччя. На території Дніпро-Дністровського межиріччя черняхівському поховальному обряду передували: а) тілоспалення на зарубинецьких могильниках; б) тілоспалення на пшеворських могильниках (Верхнє Подністров'я, Західне Побужжя та Волинь); в) тілоспалення на могильниках гето-фракійської культури (Молдова та стик із Середнім Подністров'ям); г) окремі тілопокладення зарубинецької культури та сарматів. Саме на цій строкатій основі і склався біритуалізм у черняхівському поховальному обряді¹⁴.

Речові матеріали черняхівських могильників Лісостепу, зокрема кераміка, дають всі підстави вважати, що їх інвентар тісно пов'язаний з попередніми зарубинецькою та східнопшеворською культурами. Щоб переконатися в цьому варто, наприклад, звернути увагу на форми ліпних горщиків і мисок з черняхівських могильників (Компанійці, Черняхів, Маслово, Кринички, Косаново, Ру-

жичанка тощо), які прямо вказують на підґрунтя у ліпному посуді зарубинецької і пшеворської культур.

Таким чином, навіть короткий огляд матеріалів «klassичної» черняхівської культури Лісостепу України показує, що йдеться про осіле, корінне землеробське населення першої половини I тис. У цьому зв'язку слід нагадати про знаряддя орного землеробства, млини черняхівської культури, розвиток залізоробного, гончарого, ювелірного ремесел, а також численних промислів у черняхівців, поширення римських монет на пам'ятках черняхівської культури. Матеріали гончарного виробництва черняхівців засвідчують інтенсивне поширення впливів на населення Лісостепу з боку провінційних римських центрів. І саме ця кераміка, разом з деякими імпортними речами, утворює ту «провінційно-римську вуаль», яка, на думку П. М. Третьякова, певною мірою закриває особливості історико-етнографічного розвитку місцевого лісостепового населення¹⁵.

Про певну стабільність корінного черняхівського лісостепового населення II—V ст. свідчать і демографічні підрахунки. Для з'ясування густоти заселення території у черняхівські часи взято за основу середнє за розміром селище в 20 жител. Вважаючи, що в середньому статистична родина складалася з шести осіб, а це підтверджують етнографічні спостереження, беремо цифри 100—120 за середню кількість мешканців на поселеннях черняхівської культури. З'ясовано, що територія черняхівської культури становила приблизно 400 000 км². При встановленій середній густоті населення 10 чоловік на 1 км² загальна чисельність черняхівського населення становила близько 4 млн. осіб¹⁶. А коли взяти до уваги, що основна територія черняхівських племен Лісостепу була меншою (основні райони Дніпро-Дністровського межиріччя), то на ній, очевидно, у черняхівські часи проживало 1—1,5 млн. чоловік¹⁷.

Для порівнянь та з'ясування історичної перспективи наведемо деякі дані. Так, наприклад, на землях усіх літописних східнослов'янських племен у VII—VIII ст. мешкало близько 8 млн. чоловік, а в епоху Київської Русі загальна кількість населення становила 12 млн. чоловік, шість із яких проживало в межах Південної Русі¹⁸.

Про слов'янську етнічну принадлежність черняхівських племен лісостепової смуги свідчать відкриті і досліджені в останні роки так звані перехідні за хронологією слов'янські старожитності першої половини — середини і другої половини V ст. Вони є зв'язуючою ланкою між пізніми черняховськими пам'ятками і старожитностями ранньосередньовічних східних слов'ян VI—VIII ст. Йдеться про підквадратні в плані напівземлянки зі стовповою або зрубною конструкцією стін, печами-кам'янками і керамічним комплексом, що включає пізньочерняхівський гончарний і ліпний ранньокорчацький посуд. Вказані пам'ятки V ст. відкриті і зіфіковані в Усті, Бакоті, Бернашівці, Теремцях, Соколі, Луці-Каветчинській у Середньому Подністров'ї, а також у Верхньому Подністров'ї (Черепин, Ріпнів II, Дем'янів, Раціків II і III та ін.). Представлені аналогічні пам'ятки і на території Середнього Подніпров'я (Журівка, Вишеньки, Хлопків та ін.)¹⁹.

Важливим аргументом на користь слов'янства черняхівських пам'яток Лісостепу України є досліджені залишки жертвовників-капищ з кам'яними антропоморфними ідолами. Традиція творення монументальної скульптури у слов'ян-язичників має майже тисячолітню історію: за свідченнями археологічних і писемних джерел вона існувала з III—IV по XII—XIII ст. Перший етап цієї історії пов'язаний з періодом черняхівської культури першої половини I тис. Переважна більшість кам'яних антропоморфних ідолів походить з території Середнього Подністров'я (Іванківці, Ставчани, Бакота, Калюс, Сурженці, Кремінна та ін.). Це пояснюється наявністю в регіоні місцевих порід каменю — вапняку, пісковику, досить стійких до руйнівного природного фактору. Саме властивістю матеріалу можна пояснити географічну локалізацію пам'яток. В інших районах Лісостепу існували переважно дерев'яні язичницькі ідоли²⁰.

За типологією кам'яні антропоморфні ідоли Подністров'я є прототипами аналогічних пам'яток середини і другої половини I тис. н. е. (Ржавенці, Ягнятин, Юрківці, Ярівка та ін.). Завершується типологічний ряд кам'яним Збрцуцьким антропоморфним ідолом IX—X ст. Отже, старожитності черняхівської культури, пов'язані з язичницькими культурами, лежать в основі подальшого розвитку

антропоморфної язичницької скульптури у східних слов'ян другої половини I тис. н. е. і в епоху Київської Русі²¹.

Таким чином, старожитності черняхівської культури лісостепового Дністро-Дніпровського межиріччя, разом з пам'ятками київської культури, які є своєрідною північно-східною периферією черняхівських, у світлі сучасних наукових даних слід розглядати як генетичне підґрунтя ранньосередньовічних східнослов'янських культур V—VIII ст. Отже, основна територія «klassичного» черняхова в лісостеповій смугі України, очевидно, представляє слов'янське населення — попередників носіїв східнослов'янських ранньосередньовічних культур.

Важливо хоча б коротко розглянути питання: як виглядають (за археологічними даними) інші, крім Лісостепу, регіони черняхівської культури? У Північному Причорномор'ї формування черняхівської культури відбулося, безсумнівно, за участю сарматського і пізньоскіфського населення. Особливістю пам'яток причорноморської смуги є: кам'яне житлобудівництво, що склалося під впливом античної традиції, переважання на могильниках тілопокладень у ямах складних конструкцій (із заплічками або підбоєм), наявність у керамічному комплексі місцевих форм ліпного посуду, характерних для пізніх скіфів і сарматів²².

Мають своїособливості і черняхівські пам'ятки на землях Дністро-Дунайського межиріччя, зокрема на території Молдови і Румунії, а також у степу — на крайньому південному заході України. Так, наприклад, територія Прутсько-Дністровського межиріччя входить в один з регіонів, де відбувався процес становлення черняхівської культури, але на основі місцевих попередніх історико-культурних традицій. Це підтверджують наявні у керамічному комплексі черняхівських пам'яток Молдови, поряд з гончарими, ліпні виробами, формами яких запозичені від попереднього гето-дакійського етапу. Крім того, серед старожитностей Молдови у черняхівські часи є і яскраво виражені елементи сарматської культури²³. Разом з цим, простежуються зв'язки основного для Молдови гето-фракійського етносу з слов'янським черняхівським населенням Лісостепу України.

На землях Румунії у II—IV ст. н. е. частина території Дакії потрапляє під владу Риму. А населення вільних регіонів помітно поповнюється прийшлими сарматськими і готськими племенами. У цей період в культурі місцевого гето-дакійського населення поряд з сильним впливом провінційно-римської культури добре простежуються традиції попереднього часу. Як наслідок змішування культури місцевого населення з прийшим, у різних областях країни поширюються пам'ятки культури Синтана-де-Муреш (черняхівська)²⁴.

Що стосується степової смуги у пониззі Дунаю, то там у першій половині I тис. н. е. взаємодіяли різні напрями матеріальної культури. Значне місце на вказаній території, безперечно, посідають сарматські старожитності (Холмське, Аліяга, Дзінілор, Нагорне, Дракуля та ін.)²⁵. Але поряд з ними є і черняхівські. Це, наприклад, черняхівський могильник поблизу с. Холмське²⁶. Щікаво, що у формах поховань ям цього могильника (ями із заплічками та підбоями) чітко простежуються впливи сарматської культури. Крім того, в регіоні відомі неоднорідні поселення землеробів (Молога II, Вовча Балка, Холмське II, Чишмікій I і II, Етулія X та ін.). Загалом же пам'ятки черняхівської культури у Північно-Західному Причорномор'ї (могильники Каборга IV, Ранжеве, Коблево, Приморське, Фурманівка, Біленьке, Холмське та ін.) відображають етнокультурну неоднорідність населення вказаної території²⁷.

Серед черняхівських старожитностей присутні й елементи вельбарської культури, яку дослідники пов'язують з гото-гепідами, що розселилися в період «великого переселення народів» з території сучасної Польщі на землі Західної України та Південно-Західної Білорусі. На території України вельбарські пам'ятки сконцентровані переважно в межах Волинської та Рівненської областей. Найбільш показовими є могильники поблизу с. Дитиничі Рівненської області, Любомль і Машев — Волинської області²⁸.

Характер вказаних пам'яток за похованальним обрядом та речовим інвентарем чітко відрізняється від основної маси черняхівських старожитностей. Якщо для черняхівських могильників домінуючою рисою в обряді є біритуалізм, то у похованальному обряді пам'яток типу Брест—Тришин—Дитиничі панують трупо-

спалення в ямах і урнах, хоч є й окремі трупопокладення. Речовий матеріал цих могильників також має багато специфічного, відмінного від черняхівської культури. Керамічні вироби вельбарців представлені переважно ліпним посудом. Своєрідними є тут різні типи лійчастих і біконічних мисок, чарок без ручок і з великою ручкою. Привертають увагу малі вертикальні, іноді глухі вушка, розташовані під вінцями або на плічках мисок. Орнаментація ліпного посуду складається, насамперед, з горизонтальних смуг заглибленого зубчастого орнаменту, обведених стрічками прямих ліній, стрічок з кількох скісних ліній або канелюр, геометричного орнаменту з малих ямочок тощо²⁹.

Вказані форми кераміки докорінно відрізняються не лише від гончарного, а й від ліпного посуду черняхівської культури. Це свідчить про те, що керамічні вироби черняхівської культури формувалися на докорінно відмінному, місцевому ґрунті зарубинецької та східно-пшеворської культур. Черняхівська культура вже функціонувала, коли почалася інфільтрація частини племен з району Південно-Східної Прибалтики через землі Південно-Західної Білорусі на територію Західної України³⁰. Це означає, що окремі групи гото-гепідського населення мігрували на територію розселення черняхівських лісостепових племен.

У старожитностях Волині та інших суміжних районах фіксуються результати контактування, і просто запозичень окремих елементів матеріальної культури прийшлого населення. Йдеться про пам'ятки першої половини I тис. н. е. у Дерев'яному, Городищі, Раковці та ін. Мали, очевидно, місце і зворотні напрями впливів черняхівського населення та їх культури на носіїв старожитностей прийшлих гото-гепідських племен. Але в цілому вельбарські пам'ятки на території Дністро-Дніпровського межиріччя, в основній зоні поширення черняхівських лісостепових племен, відчутої ролі не відіграли. Тут давні місцеві традиції осілих землеробських черняхівських племен переважали³¹.

Для з'ясування ролі лісостепового черняхівського населення в історії слов'ян велике значення мають і писемні історичні свідчення. За їх даними (Пліній, Тацит, Птолемей) під іменем венедів ми розуміємо пам'ятки зарубинецької та східнопшеворської культур, на основі яких сформувалася черняхівська культура Лісостепу. Ранньосередньовічні автори (Йордан, Прокопій Кесарійський та ін.), звертаючись до історії Антських племен, розміщують їх між Дніпром і Дністром. У цьому зв'язку цілком логічно пов'язувати початковий етап формування Антського військово-політичного союзу державного типу з лісостеповими черняхівськими племенами, які продовжили традиції своїх попередників — венедів. Дальший розвиток Антського і сусіднього в Подністров'ї Склавінського союзів пов'язується зі старожитностями пеньківської і корчацько-празької ранньосередньовічних східнослов'янських культур. Що ж до Лівобережжя, то ці традиції продовжують там пам'ятки колочинської археологічної культури.

Таким чином, у широкому ареалі ми розглядаємо черняхівську культуру як археологічний еквівалент поліетнічного утворення. Що ж до основної території — лісостепового Дніпро-Дністровського межиріччя, то тут черняхівські старожитності представляють давніх східних слов'ян.

Примітки

¹ Хвойка В. В. Поля погребений в Среднем Приднепровье // ЗРАО.— М., 1901.— Т. XIII; Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена.— К., 1913.

² Reinecke P. Aus der russischen archaologischen Literatur // Mainzer Zeitschrift.— Mainz, 1902.— I.— S. 42—50; Ebert M. Zur Geschichte der Fibel mit ungeschlagnen Fuss // Praehistorische Zeitschrift.— Berlin, 1911.— Bd. III.— H. 3/4; Kossina G. Deutsche Vorgeschichte (8. Auflage) // Mannus.— Bibliothek.— Leipzig, 1921.— № 9.

³ Спицын А. А. Поля погребальных урн // СА.— 1948.— Т. 10.— С. 53—72.

⁴ Беляшевский Н. Поле погребальных урн La Tene в Радомыльском уезде Киевской губернии // АЛЮР.— 1904.— С. 13—19.

⁵ Hadaczek K. Kultura dorzecza Dniestru w epoce cesarstwa Rzymskiego // MAAE.— 1912.— Т. XII.

⁶ Корщенко С. В. Материалы для составления карты полей погребений // НА ИА НАН Украины; Мовчанівський Т. М. Археологічне обстеження Бердичивщини 1927 р. // Рукопис зберігається в Житомирському краєзнавчому музеї.

⁷ Гончаров В. К. Археологічна розвідка по р. Роставиці в 1946 р. // АП УРСР.— 1949.— Т. 1.— С. 237—245; Висзжев Р. І. Археологічні пам'ятки верхньої течії р. Гнилоп'яті та нижньої течії р. Гуйви // АП УРСР.— 1955.— Т. V.— С. 165—167; Махно Є. В. Ягнятинська археологічна експедиція // АП УРСР.— 1952.— Т. III.— С. 154—168; Смішко М. Ю. Доба полів поховань в західних областях УРСР // Археологія.— 1948.— Т. 2.— С. 98—129; Смішко М. Ю. Дослідження пам'яток культури полів поховань у західних областях УРСР у 1947 р. // АП УРСР.— 1952.— Т. 3.— С. 337—378; Тиханова М. А. Культура западных областей Украины в первые века нашей эры // МИА.— 1941.— № 6.— С. 247—278; Сымонович Э. А. К вопросу о раннечерняховских поселениях культуры полей погребений // СА.— 1958.— № 1.— С. 248—252; Брайчевський М. Ю. Антський період в історії східних слов'ян // Археологія.— 1952.— Т. 7.— С. 21—42.

⁸ Брайчевський М. Ю. Біля джерел слов'янської державності.— К., 1964.— 355 с.; Баран В. Д. Поселения первых столетий нашей эры біля с. Черепин.— К., 1961.— 99 с.; Винокур І. С. Старожитності Східної Волині першої половини I тис. н. е.— Чернівці. 1960.— 130 с.; Федоров Г. Б. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тысячелетии н. э. // МИА.— 1960.— № 89.— 379 с.; Винокур І. С. Історія та культура черняхівських племен.— К., 1972.— 179 с.; Баран В. Д. Черняхівська культура.— К., 1981.— 263 с.; Рикиан Э. А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры.— М., 1975.— 336 с.

⁹ Махно Є. В. Пам'ятки культури полів поховань черняхівського типу // Археологія.— 1950.— Т. 4.— С. 56—77; Смішко М. Ю. Відносно концепції про германську належність культури полів поховань // МДАПВ.— 1961.— Вип. 3.— С. 59—76; Брайчевський М. Ю. Біля джерел ...— С. 304—321; Сымонович Э. А. Культура полей погребений и готская проблема в первой половине I тыс. н. э. // Скандинавский сборник.— 1970.— Вып. 15.— С. 125—144.

¹⁰ Археология Украинской ССР.— К., 1986.— Т. 3.— С. 71.

¹¹ Винокур І. С. Волыно-Подольское пограничье — один из районов формирования черняховской культуры // КСИА АН СССР.— 1970.— Вып. 121.— С. 28—30; Петров В. П. Черняховский могильник // МИА.— 1964.— № 116.— С. 86—88.

¹² Петров В. П. Вказ. праця.

¹³ Винокур І. С. Старожитності Волині ...— С. 24—50; Козак Д. Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі.— К., 1984.— С. 46—69.

¹⁴ Винокур І. С. Поховальний обряд черняхівської культури (за матеріалами Дністро-Дніпровського межиріччя) // Середні віки на Україні.— К., 1971.— Вип. 1.— С. 95—100.

¹⁵ Третьяков П. Н. Восточнославянские племена.— М., 1953.— С. 170, 171.

¹⁶ Брайчевський М. Ю. Біля джерел ...— С. 26.

¹⁷ Винокур І. С. Історія та культура черняхівських племен...— С. 41.

¹⁸ Толочко П. П. Русь-Україна в IX—XV ст.: історія і культура // Археологія.— 1997.— № 1.— С. 129.

¹⁹ Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.— К., 1990.— С. 339.— Рис. 71.

²⁰ Літопис руський. За Іпатським списком. Переклав Леонід Махновець.— К., 1989.— С. 66.

²¹ Винокур І. С., Забашта Р. В. Монументальна скульптура слов'ян // Археологія.— 1989.— № 1.— С. 65—77.

²² Магомедов Б. В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья.— К., 1987.— С. 94.

²³ Федоров Г. Б. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тыс. н. э...— С. 159—172.

²⁴ Федоров Г. Б., Полевий Л. Л. Археология Румынии.— М., 1973.— С. 259.

²⁵ Гудкова А. В., Фокеев М. М. Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная I—IV вв. н. э.— К., 1984.— С. 6—58.

²⁶ Там же.— С. 58—86.

²⁷ Там же.— С. 93.

²⁸ Археология Української ССР.— С. 127—129.

²⁹ Смішко М. Ю., Свєшников І. К. Могильник III—IV століть н. е. у с. Дитиничі Ровенської області // МДАПВ.— 1961.— Вип. 3.— С. 105.

³⁰ Кухаренко Ю. В. Могильник Брест-Тришин.— М., 1980.— С. 60—64; Смішко М. Ю., Свєшников І. К. Вказ. праця.— С. 112.

³¹ Винокур І. С. Історія та культура черняхівських племен ...— С. 145.

Рекомендована література

Баран В.Д. Черняхівська культура.— К., 1981.— 263 с.

Брайчевський М. Ю. Римська монета на території України.— К., 1959.— 253 с.

Брайчевський М. Ю. Біля джерел слов'янської державності.— К., 1964.— 354 с.

Винокур І. С. Історія та культура черняхівських племен.— К., 1972.— 179 с.

Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України.— К., 1994.— 318 с.

Гудкова А. В., Фокеев М. М. Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная I—IV вв. н. э.— К., 1984.— 119 с.

Кухаренко Ю. В. Могильник Брест-Тришин.— М., 1980.— 128 с.

Магомедов Б. В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья.— К., 1987.— 111 с.

Рикман Э. А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры.— М., 1975.— 336 с.

Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.— К., 1990.— 485 с.

Смішко М. Ю., Свєшников І. К. Могильник III—IV століть н. е. у с. Дитиничі Ровенської області // МДАПВ.— 1961.— Вип. 3.— С. 89—115.

Сычонович Э. А., Кравченко Н. М. Погребальные обряды племен черняховской культуры // САИ.— 1983.— Вып. ДІ—22.— 149 с.

Третьяков П. Н. Восточнославянские племена.— М., 1953.— 312 с.

Федоров Г. Б. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тысячелетии н. э. // МИА.— 1960.— № 89.— 380 с.

АРХЕОЛОГІЯ ЗА РУБЕЖЕМ

БІРКА ДО БІРКИ

Л. Хольмквіст Олауссон*

В статті повідомляються результати нових археологічних досліджень міста вікінгів — Бірки. Переглядається традиційне датування виникнення цієї пам'ятки у світлі нових матеріалів.

В добу вікінгів у Скандинавії виникає якісно новий тип поселень, досить відмінний від попередніх. Ці пам'ятки є торговельними осередками міського типу. Прикладами таких центрів є Хедебю у Німеччині, Рібе у Данії і Стара Ладога в Росії.

Питання про їх походження та генезу є важливими для розуміння ранніх міських утворень. Які були передумови та рушійні сили, що привели до виникнення цих осередків? Що існувало на місцях виникнення ранніх міських центрів? Спробуємо відповісти на ці питання на прикладі міста Бірки.

Археологічні пам'ятки Бірки складаються з міської території з залишками

Рис. 1. План археологічних пам'яток Бірки.

* Переклад з шведської Ф. О. Андрощука.

Досить тривалий час залишалося незрозумілим, чи є всі складові частини археологічного ком-

плексу Бірки синхронними, чи були вони споруджені у різні хронологічні періоди. Для того, щоб відповісти на це запитання довелося вирізнати з усього величезного матеріалу Бірки той, що хронологічно передував поселенню на «Чорній землі»¹.

Старий матеріал і нова техніка. Реалізація якісного дослідження є одним із засобів зберегти час і кошти, які вимагають нові розкопки. Тому спочатку був максимально використаний матеріал добутий як попередніми, так і новими розкопками. Однак, спершу були використані стари карти XVII ст. Саме цим шляхом стало можливим отримання важливої і корисної інформації про те, що собою являла ця місцевість у попередні періоди². Потім були вивчені матеріали могильника з розкопок XIX ст. з метою вирізнення серед них старожитностей попереднього поселення. Новий метод, який був застосований для виявлення залишок поселення, — фосфатне картографування, сенс якого полягає у вимірюванні фосфатного складу землі. Нормальним є низький фосфатний показник, наявність, залишки від м'яса та риби спричиняють зниження високого фосфатного показника.

Нові археологічні розкопки дозволили стверджувати, що могильники Урмкнес (Ogrmknös) та Чербакка (Kärtbacka) розташовані поза межами Бірки і пов'язані з більш раннім поселенням. У 1975 р. Б. Арреніус в Урмкнесі було досліджено два поховання, які датовані часом не пізніше Вендельської доби (550—800 рр.). У 1978—1979 рр. цією ж дослідницею був досліджений великий курган датований радіовуглецевим аналізом кінцем I тис. до н. е.— початком I тис. н. е.³.

Об'єктом дослідження залишків поселення було обрано тераси на північ від міського валу Бірки, на яких збереглися залишки кам'яних кладок від будівель. Тераси оточують міський вал довжиною 450, висотою понад 2 і ширину 7—12 м, який складається з 7 відрізків, що перериваються між собою. В одному місці валу і було закладено розкоп, який частково захопив і внутрішню, прилеглу до валу територію (рис. 2).

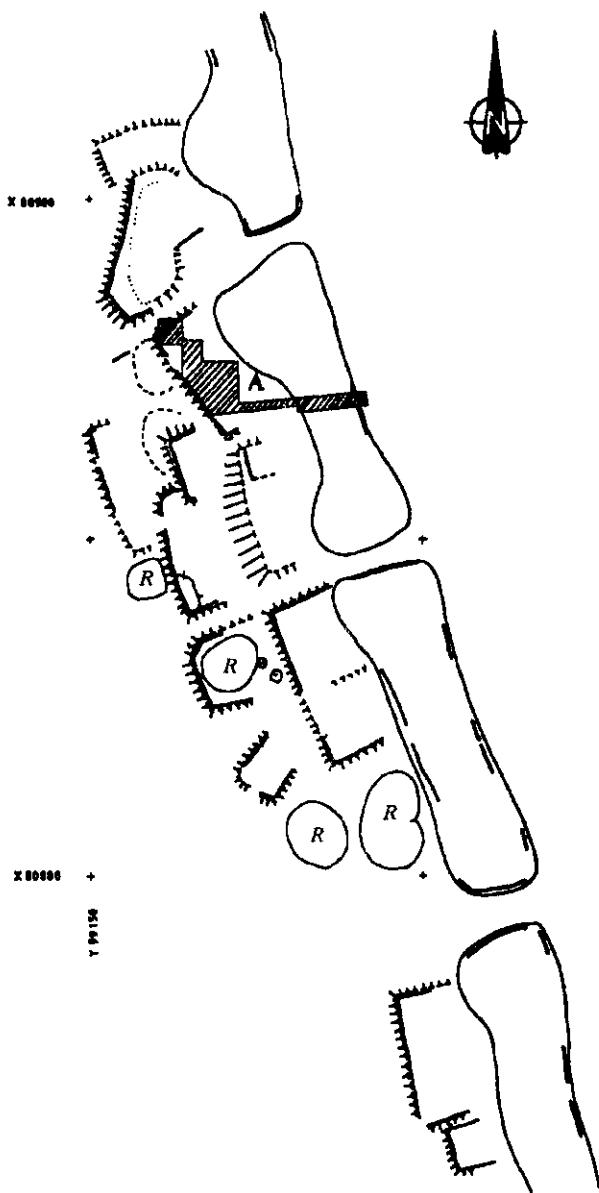

Рис. 2. Тераси, розташовані поблизу міського валу: R — кургани; A — місце розкопок 1987—1989 рр.

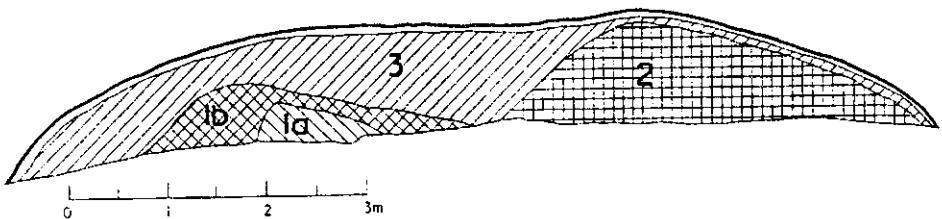

Рис. 3. Будівельні фази спорудження міського валу Бірки.

До наших розкопок міський вал датували X ст., однак, під час досліджень було встановлено, що він був споруджений у декілька етапів. Найдавніша частина валу споруджена значно раніше X ст. Виявлено залишки однієї будівлі VI—VII ст., а отже на 200 років старшої ніж Бірка. Ця дата була отримана за допомогою C^{14} . Крім цього, виявилося, що поверх валу розташовувалася дерев'яна конструкція типу бруствера.

Три будівельні фази. Археологічні дослідження валу дозволили виділити три будівельні фази (рис. 3):

1) близько 400—700-х років. Цим часом датується найдавніше помешкання. Залишки його зафіковані у вигляді окремих ям від стовпів, що підтримували дах, та залишок вогнища. Тут же знайдено фрагменти імпортованого скла високого гатунку. Подібне скло раніше траплялося тільки на сусідньому ремісничому центрі Хельго та в одному з багатьох поховань у човні у могильнику Вальсерде, поблизу Старої Упсалі. Ймовірно, скляний посуд з цих пам'яток потрапив у Швецію з континенту. З іншого боку, знахідка даної споруди дозволяє припустити, що територія поблизу міського валу була збудована вже у даний період;

2) близько 750—800-х років. Даний період є перехідним від Вендельської епохи до доби вікінгів. Цим часом датується довгий дерев'яний будинок завдовжки 20 і завширшки 5—6 м. Плетені стіни споруди були покриті глиняною обмазкою. Споруда відрізняється від маленьких дерев'яних жител, досліджених на Чорній землі;

3) близько 800 р. У цей час міський вал набуває своєї завершеної форми з політичною зміною на острові Байорко. Довгий будинок припиняє своє функціонування десь протягом 800-х років і місцевість поблизу терас стає ремісничим районом, котрий обслуговував місто. Ремісничі майстерні, розташовані на терасах, займалися ковалством, бронзовим ливарством та виробництвом налима. Будинки являли собою напівземлянки з долівкою, викопаною у матерiku і дахом, котрий спирався прямо на землю.

В довгому будинку, на рівні долівки знайдено уламки скла від воронкоподібного посуду та фрагменти імпортованої кераміки багато декорованої рельєфним орнаментом. Окрім цього, виявлено ряд інших речей прямо пов'язаних з торгівлею — близько 50 срібних арабських дірхемів датованих між 700—800 рр. та вагові важки. Великі розміри будинку, його розташування на підвищенні ділянці та багаті знахідки красномовно свідчать самі за себе. Під порогом західної довготі стіни було зроблено несподівану знахідку — подвійне поховання воїна з принесеним у жертву юнаком. Подальші дослідження місцевості між двома терасами виявили бронзоливарну майстерню з скляним шлаком. Ця знахідка також підкреслює значення даної місцевості в означений період.

Про те, що довгий будинок припинив своє функціонування, а тераси знову використовувалися, свідчить динаміка розвитку Бірки. Знахідки яскраво свідчать про соціальний статус будинку і дальні зовнішньоекономічні контакти поселення вже у той час.

Укріплення Бірки. Зараз укріплення Бірки являють собою вал довжиною близько 350, висотою 2—3 та ширину 7—8 м підковоподібної форми. Вал має три проїзди, один з яких називається «Королівськими воротами» («Kungsporten»). Західна частина має природні укріплення — скелю зі стрімкими узвишами до низу, де підступають води озера Меларен.

Борт має природну пристосованість до фортифікаційних цілей і являє собою

Рис. 4. Зовнішній вигляд Боргу. Фото Яна Нормана (Riksantikvarieämbetet).

одне з небагатьох монументальних укріплень, яке нам відоме від доби вікінгів. Міський вал і палісад у воді (у затоці Бірки) такі ж складові частини укріплень Бірки, як і так званий гарнізон.

Датування Боргу. Давні городища («fornborgar») є одним загальним поняттям для всіх укріплень від доби бронзи до доби вікінгів. Борг відрізняється від звичайних укріплень близьким розташуванням до міських споруд та інших оточуючих об'єктів (рис. 4). Отже, виникає питання споруджений він у більш пізній час (Х ст.), чи є залишками фортифікації попереднього. Єдине писемне літературне згадує Борг — «Життєопис Святого Ангарія» (865—867 рр.) — написане архієпископом Рімбертом. У ньому зазначається, що купці і люди можуть отримати притулок у «замку», який розташований поблизу⁴.

Розкопки показали, що вал Боргу споруджений подібним способом, що і міський, однак він значно міцніший і краще спланований. Вал Боргу побудований у декілька періодів і складається з двох так званих стінних корсажів («murliv»), заповнених землею та камінням (рис. 5).

У найдавнішій частині насипу збереглися залишки від конструкції у вигляді стовпових ям від дерев'яної огорожі та близько 200 заклепок. Цю споруду можна розглядати як бруствер з широким дерев'яним помостом для стрільців проти атакуючого ворога. Дерев'яна конструкція кріпилася залізними заклепками, що були досить новим будівничим методом поєднання складових частин. Конструк-

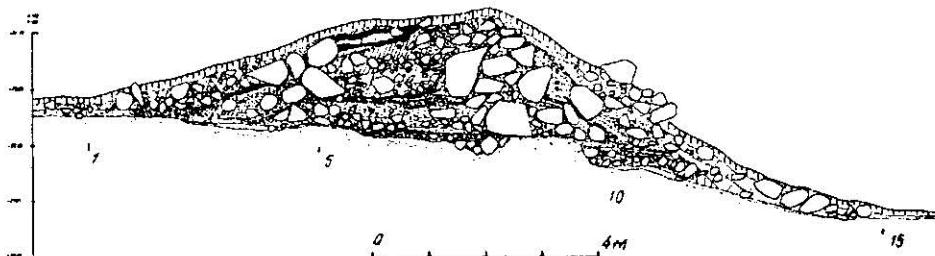

Рис. 5. Стратиграфія валу Боргу.

Рис. 6. Поховання під насипом валу Боргу.

ція горіла, не менш як двічі, причому після останньої пожежі вал більше не відновлювався. Прийнято вважати, що Бірка була залишена наприкінці 900-х років, наші дослідження свідчать, що укріплення Боргу були спалені дещо пізніше.

Ритуальне жертвоприношення. У нижній частині валу був зафікований шар меншого за розмірами каміння і поверх нього сильно утрамбований пласт глини — залишки своєрідної долівки. Однак не було виявлено ніяких рештків, які свідчили б про існування на цьому рівні будинку. Натомість, було знайдено кістки тварин і уламки посуду з добре збереженими залишками іжі на внутрішній стороні, які можна інтерпретувати як залишки ритуального обіду. На рівні цієї ж глиняної долівки було знайдено кістяк чоловіка 45—50 років. Він лежав поблизу кам'яного блоку вагою декілька тон (рис. 6). Блок покоявся на пласкому камінні, яке покривало поховання. Серед уламків кераміки у даному шарі знайдено орнаментовану слов'янську кераміку. Крім цього було знайдено досить прикметні знахідки — осиноподібне намисто (*getingpärlor*), що датується близько 750 р., уламок від воронкоподібного кубка та залізний серп. Таке намисто вже траплялося у найдавніших шарах «Чорної землі» і було підставою для датування виникнення Бірки. Аналогічні знахідки відомі також і з протилежного боку затоки — у Адельзо, де розташувалася резиденція конунга.

Гарнізон Бірки. Так званий «гарнізон», місце, де, як вважають, розташувалися солдати, лежить на північний захід від Боргу, поза валом на пониженні ділянці, що спускається до води. Це була одна з менш захищених оборонних ділянок. Невеликі археологічні розкопки були проведені тут наприкінці 1800-х років та у 1930-і роки. Є підстави припускати, що на цьому місці стояв будинок. На це вказує ряд прикметних знахідок з попередніх розкопок: пластини від панциря (єдина знахідка доби вікінгів у Швеції), фрагменти кольчуг, наконечники стріл, списів та умбони щитів. Цікавою є також досить велика кількість замків та ключів, що трапилися тут.

Складалося так, що «Чорна земля» та могильник Бірки цікавили дослідників більше. Натомість, питання про те як місто було укріплене, залишалося без відповіді. Рішення його має важливе значення для вивчення військово-політичної історії Бірки та її ролі у північноєвропейській перспективі.

Як мені уявляється, Борг Бірки був споруджений згідно з місцевою традицією, але деякі риси були запозичені ззовні, наприклад, дерев'яні конструкції. Борг Бірки є демонстрацією сили і виявлення могутності. Він має велике символічне значення і є передовим військово-технічним витвором, що використовувався протягом тривалого часу і був важливою складовою фортифікаційної структури міста.

Чи був Борг однією з ланок в еволюції укріплень попереднього часу та се-

редньовічних городищ у долині Меларен? Очевидно, що на це питання ми не можемо дати стверджувальної відповіді. Більшість укріплень попереднього часу, досліджених у долині Меларен, не існували за доби вікінгів, а середньовічні городища з кам'яними укріпленнями з'являються вперше в 1100-х роках.

На прикінці я хочу підкреслити, що мої результати відмінні від висновків, висловлених після великих за об'ємом розкопок «Чорної землі» у 1990—1995 рр. Бйорном Амброзіані, оскільки останній стверджує, що поселення Бірки виникає близько 750 р. і більш раннього поселення не існувало. Однак нові розкопки дозволяють внести суттєві корективи. Яскравий приклад тому — дослідженій на одній з 15 терас великий будинок зі знахідками, що свідчать про дальні торговельні звязки та будівля під міським валом, які датуються 500—600-ми роками. Можливо, що після подальших розкопок терас, міського валу і гарнізону ми отримаємо більше матеріалу для уявлення ранньої історії Бірки та її розвитку протягом важливого періоду в історії Швеції.

Примітки:

¹ *Holmquist Olausson L. Aspects on Birka. Investigation and surveys 1976—1984 // Theses and papers in archaeology B 3.— Stockholm, 1993.*

² *Holmquist Olausson L. Markutnyttjandet pa Björkö. En förberedande studie // Vikingertidsstudier. Rapport från Stockholm Universitets arkeologiska forskningslaboratorium 1.— Stockholm, 1982.*

³ *Arrhenius B. Utgrävningen av den östligaste storthögen på gravfältet Ormnös, RAÄ 111, Björkö, Adelsö sn, Uppland // Laboratoriearkeologi 4.— Stockholm, 1990.*

⁴ *Rimbart. Boken om Ansgar.— Stockholm, 1986.*

Л. Хольмквіст Олауссон

БІРКА ДО БІРКИ

Цель предлагаемой статьи — ознакомить с результатами новых археологических исследований на о. Бйорко — месте существования древнего города викингов Бірки. Исследования памятника имеют долгую историю и сосредоточивались, в основном, на исследовании могильников и поселения. Традиционно принято считать, что Бірка возникла около середины VIII века. Однако, новые исследования, связанные с изучением истории укреплений города позволили пересмотреть эту точку зрения. Раскопки городского вала позволили датировать существование посёлка с интенсивными торговыми связями, по крайней мере, с начала 400 г. Активные внешнеэкономические контакты жителей о. Бйорко наблюдаются вплоть до эпохи викингов, когда в окрестностях городского вала возникают ремесленные мастерские. Исследования Борга показали, что вал, сооружённый в конце X в. воздвигнут на месте древнего могильника. Вал Борга, воздвигнутый из камня, имел деревянные конструкции типа бруствера скреплённые между собой заклёпками. В целом, укрепления Борга не имеют аналогов среди шведских фортификаций эпохи викингов и подчёркивают особое место Бірки в этот период.

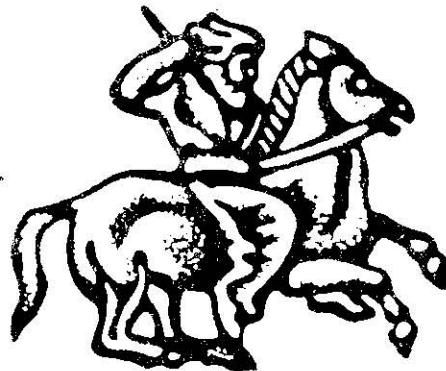
L. Holmquist Olausson

BIRKA THAT PRECEDED BIRKA

The paper proposes the results of new archaeological investigations at Björko Island where the ancient Viking town Birka was dislocated. The investigations in that place have their long history and focus primarily on the burial grounds and settlements. It is commonly supposed that Birka was founded in the mid eighth century. However, the new investigations of the town's fortifications open up possibility to revise the date. The excavations of the rampart allow for dating the settlement (which had a strong trade relations with other territories) from at least 400 AD. Inhabitants of Björko Island kept intensive foreign economic contacts with other territories until the craft workshops emerged outside town's rampart in the Viking Period. The investigation in Borg showed that the rampart of the tenth was erected in the place of ancient burial ground. The rampart was built from stones; it had fixed wooden construction of breastwork type. The fortifications of Borg are unrivalled among the Swedish fortifications of the Viking period; they emphasize specific role Birka had played at that period.

НОВІ ВІДКРИТТЯ І ЗНАХІДКИ

НЕВІДОМА КАМ'ЯНА ЦЕРКВА ДО ВОЛОДИМИРОВОГО ЧАСУ В КИЄВІ

Я. Є. Боровський

1976 р. в садибі № 3 на вул. Володимирській і на спортивному майданчику школи № 25 м. Києва тривали розкопки пам'ятки архітектури XII - XIII ст.— ротонди¹. Дослідників особливо цікавили килишки будівельних матеріалів Х ст. знайдені у фундаментах північної частини пам'ятки: уламки широкоформатної тонкої плинфи завтовшки 2—2,5 см, фрагменти штукатурки з фресковим розписом, шматки цем'янки. Незабаром у центрі ротонди під заваленою стіною із спорним стовпом виявили неглибокий рів завширині 1,6 м, що тягнувся зі сходу на захід — понад 8 м. Його заповнювали такі самі матеріали, як і в фундаментах ротонди, але, крім того, траплялись мозаїчні кубики, фрагменти голосників, окрім камені-варваритів, деякі з відполірованими гранями, кілька уламків мармуру².

Рис. 1. Рів X ст. і завалена стіна ротонди.

Виявлені архітектурні деталі аналогичні тим, з яких збудовано палац Х ст. княгині Ольги на Старокиївській горі, досліджений у 1970—1972³, 1981—1982⁴ рр. та каплиця, розкопане 1975 р. під будинком № 3 на вул. Володимирській⁵. За хіміко-петрографічним аналізом цем'янка з килища подібна до розчину давньоїївського будівельного періоду, а ілінфа — характерна для споруд стародавнього Києва — Десятинної церкви та ін.⁶

У фундаментах каплиця вражала велика кількість будівельних матеріалів (уламки плинфи, шиферу, цем'янки, штукатурки з фресковим розписом і навіть цілих блоків стін), скріплених глиняним розчином. Та найбільше виявлено (кілька тисяч) уламків широкоформатної тонкої плинфи, що належить до раннього часу (не пізніше X ст.). Трапились

окрім цілі плинфи (29×29×3 см). Товщина інших плин — 2—2,5—3 см. Усі зразки дуже доброго випалу, міцні. На їх верхніх площинах залишилися сліди від формовки: поздовжні, напівокруглі і округлі неглибокі заглибини. Вартими уваги є кілька будівельних блоків з плинфою і шифером, скріплених цем'яковим розчином. Їх розгляд дає підстави стверджувати, що плинкова кладка мала «западаючий ряд». Блоки були лицьовими частинами кладки стіни якоїє споруди. Один з них — від восьмигранного опорного стовпа. Знайдено також уламки від 15 шиферних плит. Деякі з обробленими краями. Сліди розчину на них свідчать про те, що застосовувались вони у кладці будівлі. Окремими плитами могли вимощувати підлогу. Знайдено і валуни зі слідами цем'янки, окрім досить великих. Очевидно, вони з кладки невідомої споруди. Чимало тут і квадратів кварциту зі слідами цем'якового розчину, з них — 5 оброблених. З інших будівельних матеріалів чимало уламків голосників-резонаторів (блізько 200 фрагментів). Цей тип гончарної кераміки використовувався у монументальному кам'яному будівництві. Інтерес викликають і численні уламки штукатурки (блізько 50) з фресковим розписом. Фресками могли бути розписані внутрішні стіни будівлі. Домінували тут коричнева і синя фарба, а між ними білі смуги. На коричневому тлі трапляються зелені і жовті смуги. Чи були на стінах які-небудь зображення? Про це можна лише гадати, але деякі знахідки схиляють до позитивної відповіді. Йдеться, зокрема, про уламки штукатурки, на одному з яких проглядаються фрагменти одягу людини, розписаного жовтою, коричневою і зеленою фарбами, а на іншому — на білому тлі якийсь коричнево-жовтуватий орнамент⁷.

© Я. Є. БОРОВСЬКИЙ, 1999

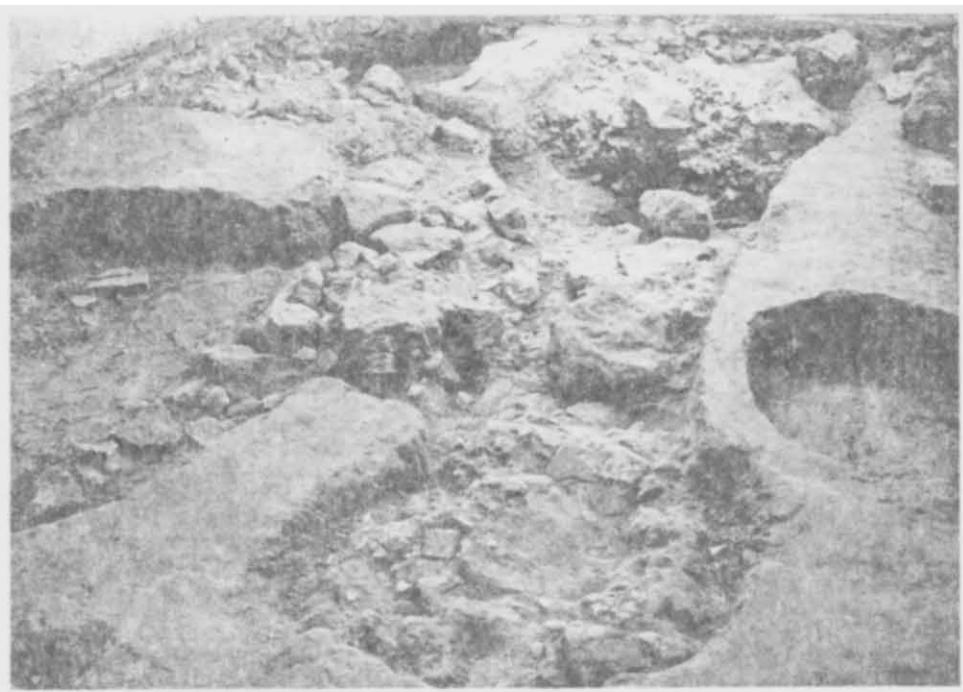

Рис. 2. Фундаменти північної частини катедри X ст.

Начеї архітектурні деталі сріплюють глиняний речин (як і в ранішому кашіці, відкритому 1908 р. В. В. Хвойкою⁹) і вони, напевно, лежали у фундаменті для постаменту чичинських богів, котрі поставив тут Володимир Святославич. Так, передбачається, що рештки зруйнованого храму, який знаходився поряд, було з другого використано при спорудженні Володимиром святилища. Виявлені будівельні матеріали належать до середини — другої половини X ст., доби княгині Ольги та її сина Святослава Ігоревича.

Виникає запитання, хто ж звів цю загадкову культову споруду⁹? За літописом, Святослав до смерті (972 р.) жив за язичницькими звичаями⁹. Його мати, княгиня Ольга, за тим самим літописом, прибувши 955 р. до Константинополя, хрестилась і отримала в хрещенні ім'я Олена¹⁰ (померла 969 р.)¹¹.

Рис. 3. Зображення княгині Ольги перед храмом. Ольга молиться за сина і за людей. Мініатюра Радзивілівського літопису.

Так само оповідають про хрещення Ольги й інші відомі давньоруські джерела («Пам'ять і похвала Володимиру» Іакова Мніха та Новгородський літопис старшого і молодшого ізводі)¹².

За описом відомого твору Костянтина Багрянородного «Про церемонії візантійського двору» візит Ольги до Константинополя відбувся у 957 р.¹³. Відповідно, хрещення княгині Ольги відносили до ранішого часу, а місцем обряду вважали Київ¹⁴ (бо прибула вона до константинопольського палацу вже християнкою¹⁵). Сучасні дослідники за рік хрещення княгині приймають літописну дату, а роком подорожі до Константинополя вважають 957¹⁶.

Та попри різні погляди щодо часу і місця хрещення Ольги, візит її до Царгороду — факт незаперечний. Видатний візантієць нагадує їй ім'я пресвітера (священика) Ольги, що входив до її почту під час прийому в константинопольському палаці — Григорій¹⁷. Та й «Повість минулых літ» свідчить, що Ольга мала при собі священика, який і поховав її за християнським звичасм¹⁸.

Як відомо, Святослав за життя матері досить терпимо ставився до християн: коли хто хотів хреститись, не забороняв, а лише глумував із нього¹⁹. Крім пресвітера Григорія, серед оточення Ольги, напевно, були й інші християни. За одним джерелом, так званим Іоакимівським літописом, Ольга, повернувшись з Константинополя «з ісреями мудрими», спорудила в Києві «церкву святої Софії дерсв'яну»²⁰.

Так, київська княгиня, незважаючи на протидію велиокнязівської дружини, вірної язичництву, все-таки збудувала християнський храм. Освячений він, за записом в одному з «Апостолів» XIV ст., 11 травня 952 р.²¹ і стояв, як засвідчує єпископ Іоаким, «вне града»²². На тому місці пізніше було збудовано муріваний собор Софії Київської²³.

На той час дерев'яна Софійська церква знаходилась досить далеко від княжого терему Ольги. Ще далі від її резиденції містилась, згадувана за літописом (під 945 р.), соборна церква св. Іллі на Подолі («яже есть над Ручаем конец Пасинъче беседъе»²⁴) та Миколаївська на Аскольдовій могилі.

Очевидно, десь поблизу від князівського двору мала бути якська каплиця чи невеличка церква, де молилася стара княгиня десь 70-ти літ. Уже Є. Є. Голубинський, який заперечував будівництво парафіяльних храмів для широких верств населення, вважав конче потрібним спорудження приватних молелень²⁵. На думку М. Ю. Брайчевського, «існування приватних каплиць, молелень, церковок за часу Ольги» є безсумнівним. Не заперечує він і парафіяльне будівництво²⁶. Збільшувалась кількість православної паства, відповідно зростала необхідність у будівництві нових храмів за правління Ольги і її коштом.

Ймовірно, Ольжина церква, де молилася княгиня, і рештки руїн храму в садібі № 3 по вул. Володимирській — це одна і та сама споруда²⁷. До речі, залишки кам'яної будівлі середини — другої половини Х ст. на місці пізнішої ротонди вказують на найвірогідніше розміщення цієї церкви. А археологічні дані дещо уточнюють писемні джерела: не тільки дерев'яну (Софійську), а й кам'яну церкву звела Ольга. Її окрасою могли бути ікони, які прислав, за давніми свідченнями, константинопольський патріарх («а иконы прислали ей патриарх»²⁸).

Чи не цей храм зображені на одній з мініатюр Радзивілівського літопису під 955 р. після повернення Ольги з Константинополя? На мініатюрі вона у звичному князівському одязі, з вінцем у вигляді обруча на голові. Княгиня стоїть перед храмом і «моляється за сына и за люди по вся дни и нощь»²⁹. Церква двоповерхова із зображенням на її стіні хрестом з монограмою, аналогічний є на мініатюрі, що зображає Іллінський собор³⁰.

Після смерті Ольги, коли за її сина Святослава Ігоревича в 969—972 рр. християни на Русі знову стали називати утисків, цю церкву, разом з іншими християнськими храмами у Києві (соборною Іллінською на Подолі, Миколаївською в урочищі Аскольдова могила, дерев'яною Софійською)³¹, було знищено. Уточнити дату її загибелі дає змогу уже згадуваний літопис новгородського єпископа Іоакима. Тут розповідається, що, воюючи з греками на Дніпрі, Святослав зазнав поразки. З-поміж його дружинників поповзла чутка, що це покарання за те, що християни прогнвили язичницьких богів. Святослав немилосердно накинувся на християн, убив навіть свого брата Гліба, який відмовився зректися нової віри. Звинувачуючи в усьому священиків, князь, за Іоакимівським літописом, послав до Києва людей «звелівши храми християн зруйнувати і спалити, і сам невдовзі пішов, щоб усіх християн знищити»³². Це було після підписання миру з греками в липні 971 р.³³. Загинув же Святослав від печенігів навесні 972 р. Тож київські храми, а серед них і Ольжину церкву, було знищено між 971—972 рр.

Примітки

¹ Боровський Я. Є., Толочко П. П. Київська ротонда // Археологія Києва.— К., 1979.— С. 90—103.

² Там же.— С.100.

³ Боровський Я. Є. Светские постройки // Новое в археологии Киева.— К., 1981.— С. 175—181.

⁴ Харламов В. А. Исследования каменной монументальной архитектуры Киева X—XIII вв. // Археологические исследования Киева 1978—1983 гг.— К., 1985.— С. 106—110.

⁵ Толочко П. П., Боровський Я. Є. Язичницьке капище в «городі» Володимира // Археологія Києва.— К., 1979.— С. 3.

⁶ Заключение Научно-исследовательской лаборатории Украинского специального научно-реставрационного производственного управления по материалам раскопок на территории г. Києва.— К., 1976.— С. 1—4.

⁷ Боровский Я. Е. Мифологический мир древних киевлян.— К., 1982.— С. 47, 48; Боровский Я. Е. Світогляд давніх киян.— К., 1992.— С. 58, 59.

⁸ Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена (по раскопкам) — К., 1913.— С. 66.

⁹ ПВЛ.— М.— Л., 1950.— Ч. 1.— С. 53.

¹⁰ Там же.— С. 44.

¹¹ Там же.— С. 48, 49.

¹² Память и похвала Владимиру Иакова Мниха // Кузьмин А. Г. Русские летописи как исторический источник по истории Древней Руси.— Рязань, 1969.— С. 215—230; Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов.— М.— Л., 1950.— С. 113—116.

¹³ Константин Багрянородный «О церемониях византийского двора». Пер. за: Литаврин Г. Г. Путешествие русской княгини Ольги в Константинополь. Проблемы источников // ВВ.— 1961.— Т. 42.— С. 42—44.

¹⁴ Є також думка, що полорож Ольги до Константинополя відбулась 946 р., а хрещення у Києві — 944 р. Див.: Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі.— К., 1988.— С. 94, 95.

¹⁵ Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі.— С. 91.

¹⁶ Висоцкий С. А. О дате поездки посольства Ольги в Константинополь // Древние славяне и Киевская Русь.— К., 1989.— С. 154—160.

¹⁷ Константин Багрянородный. Указ. соч.— С. 44.

¹⁸ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 48, 49.

¹⁹ Там же.— С. 45.

²⁰ О истории Иоакима епископа Новгородского // Татищев В. Н. История Российской.— М.— Л., 1962.— Т. 1.— С. 111.

²¹ Цей запис опубліковано Є. Є. Голубинським (Голубинский Е. История русской церкви.— М., 1901.— Т. 1.— Ч. 1.— С. 81) і детально проаналізовано М. Ю. Брайчевським, який вважає, що цим відомостям треба довіряті (Брайчевський М. Ю. Вказ. праця.— С. 96).

²² Татищев В. Н. История Российской.— М.— Л., 1963.— Т. 2.— С. 241.

²³ С. О. Висоцький вважає, що Софійська дерев'яна церква розташувалась неподалік від Золотих воріт, на тому місці, де пізніше було збудовано Софійський собор (Висоцький С. О. Княгиня Ольга і Анна Ярославна — славні жінки Кіївської Русі.— К., 1991.— С. 36, 37).

²⁴ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 39.

²⁵ Голубинский Е. Указ.соч.— С.80.

²⁶ Брайчевський М. Ю. Вказ. праця.— С. 95.

²⁷ Боровский Я. Е. Мифологический мир древних киевлян.— С. 48. М. Ю. Брайчевський теж вважає за можливе віднести рештки мурованої споруди до ранньохристиянського храму за правління княгині Ольги: Брайчевский М. Ю. Новые археологические открытия в Киеве // СА.— 1983.— № 3.— С. 256, 260. Див.: Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси.— М., 1987.— С. 428, 429.

²⁸ Татищев В. Н. История Российской.— Т. 1.— С. 111.

²⁹ Радзивиловская или Кенигсбергская летопись.— СПб., 1902.— Т. 1.— Арк. 33 зв.; Радзивилловская летопись.— Л., 1989.— Т. 38.— С. 32.

³⁰ Радзивиловская или Кенигсбергская летопись.— Арк. 26 зв.

³¹ Серед зруйнованих будівель, знищених за Святослава, В. М. Татищев називає і Софійську церкву: Татищев В. Н. История Российской.— Т. 2.— С. 241.

³² Там же.— С. 111.

³³ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 53.

ЕНКОЛПІОН-КВАДРИФОЛІЙ З КИЄВА

Г. Ю. Івакін

Рис. 1. Ступка з Замкової гори. 1977 р. Зберігається в Музеї історії міста Києва.

На замковій горі у Києві 1977 р. під час розкопувальних робіт В. О. Харламова було знайдено стулку енколпіона-квадрифолія із зображенням Розп'яття розміром 68×51 мм (рис. 1), яка зберігається в Музеї історії міста Києва. Стулка має складну ламчастими конурами форму, що мало схожа на звичний витягнутий хрест. Бокові крила трохи звужуються і завершуються прямою, а не овальною лінією. Верхній та нижній промені мали овальну форму і завершувалися невеличкими круглими іншуками, на яких вміщено зображення стаха (втора) та хреста або крину (віни). Ці виступи закривали гачки для з'єднання із зворотньою стулкою. Великий хрест з гілом Христа створює головну вісь антверору і майже торкається своїми кінцями вузької облямівки квадрифолію.

На стулці вміщено композиції Розп'яття з передстоячими Богоматір'ю (ліворуч) та Іоанном Богословом. По боках (у крилах енколпіону) зображені невеличкі приземкуваті фігури ангелів на повний зріст із сферами та Мерилами в руках. Розташовані вони практично фронтально. Над головою Христа вміщено три птахи. Центральний, трохи більший за розмірами, сидить на верхній виступ квадрифолію. Це Феникс — символ воскресіння й безсмертя. Два інших знаходяться трохи нижче, в окремих медальйонах. У нижньому виступі вміщено невеликий хрестик або крин (зображення сильно затертого).

Енколпіон обрамлено невисоким бортиком, орнаментованим насічкою, яка імітувала дрібні перлинки.

Фігуру Христа розміщено строго фронтально, з трохи нахиленою до правого плеча головою. Над головою — німб з перехрестям. Ноги практично зливаються в одну лінію, п'яти зіставлені і лише ступні різко розвернуті, спираються на нижню шабель. Підперезуючий плат довгий, прикриває коліна. Непропорційно великі руки, розкинуті по великій перекладині хреста, мають помітний згин у ліктях.

Постаті Богоматері та Іоанна Богослова трохи зігнуті, щоб країне вписатись у овальний промінь квадрифолію і розміщені у легкому розвороті до центральної фігури Христа, що досягається за рахунок більш високого рельєфу віддалених від центральної вісі композиції вертикалей. Деталі одягу майже не пророблені. Мафорій Богоматері та гуматій Іоанна пише трохи виділені трихуванням.

Написи погано читаються, особливо у правій частині квадрифолію. Можливо, вони були пропріані вже після виготовлення самого енколпіону. Над великою перекладиною хреста видно монограму Христа ІС ХС, а також монограми Богоматері та Іоанна Богослова.

Зображення на енколпіоні дещо грубуваті та примітивні. Фігури центропорційні з чіткістю величчими обличчями та головами. Обличчя — бањкаті, з великими носами. Майстер відвортко не прагнув до надмірної деталізації. Проте в цілому композиція досить виразна.

За фактурою виробу можна припустити, що його було відлито за восковою моделлю. Виготовлення квадрифолію було розраховано на достатньо широкий збут на ринку. Проте через складну технологію виготовлення він за свою чомоніність значно поступався енколпіонам чи іншим виробам, які виготовлялись у кам'яних ливарних формочках.

Композиція Розп'яття із передстоячими Богоматір'ю та Іоанном Богословом та постатями ангелів по боках достатньо відома у мистецтві Візантії та Київської Русі XI–XV ст. Деяно незвичні лише три птахи над головою Христа. Можливо, два бокових (у медальйонах) птахи з'явилися під час роботи

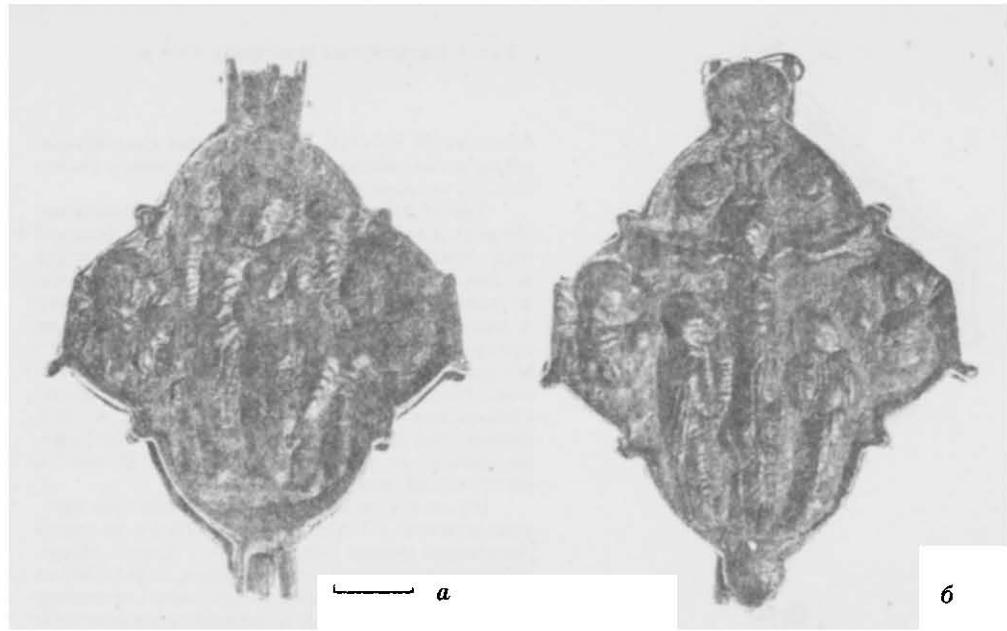

Рис. 2. Квадрифолій колекції Б. І. Ханенка (НІМ України, № В-933 (а — лицьова, б — оборотна сторона).

майстра над створенням моделі для відливання стулки. Голуби вірогідно замінили зображення Сонця та Місяця, які зазвичай вміщувались на цих місцях у більш ранніх зразках різних композицій із зображенням Розп'яття. Майстер, що мав перед собою потертій, поганорозбірливий зразок, міг вмістити птахів до кіл-медальйонів, надаючи їм різного символічного змісту.

Знахідки подібних чи відмінних лише у незначних деталях енколпіонів-квадрифолій вже відомі. Такий квадрифолій знаходився у збірці Ханенків¹. Тепер він зберігається у фондах Національного історичного музею України за № В-933 (рис. 2). Ще один, знайдений десь на рубежі XIX—XX ст., походить з території Золотої Орди з городища Увек (рис. 3). Цей екземпляр зберігається у Державному

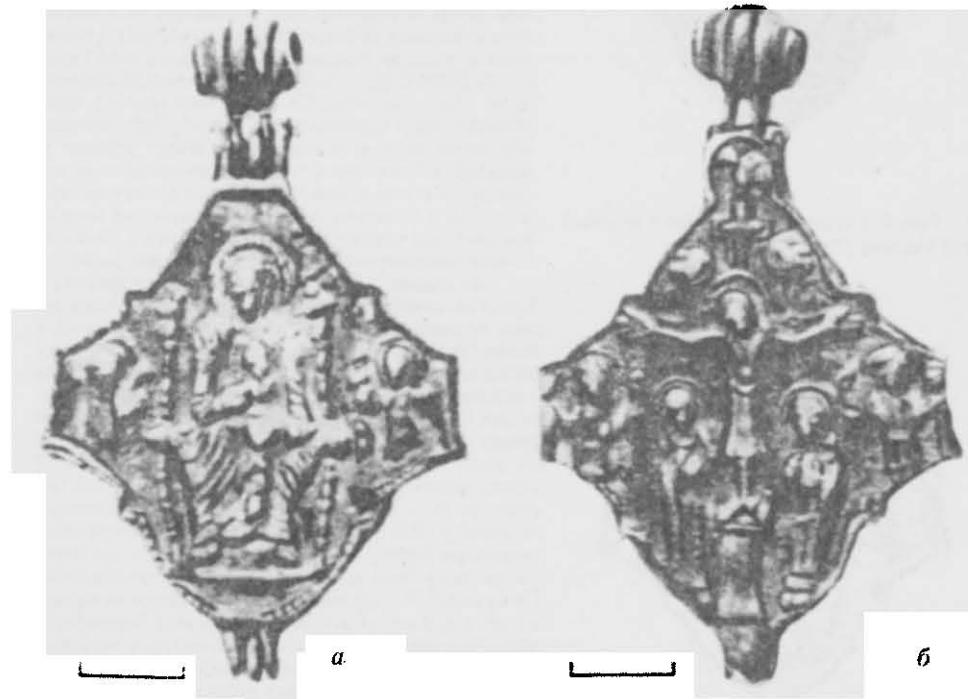

Рис. 3. Квадрифолій з Увену. Державний Ермітаж (Росія) № 30-34 (а — лицьова, б — оборотна сторона).

Рис. 4. Квадрифолій Новгороду. 1934 р.

Ермітажі (№ 30—34)². Ще одна стулка квадрифолію з Розп'яттям знайдена А. В. Арциховським у Новгороді під час розкопок 1934 р. на Славині.

Хрести з Увеку та з колекції Ханенків практично збігаються в усіх деталях з квадрифолієм із Замкової гори Новгородський екземпляр дещо відрізняється від них. У нього відсутні верхній та нижній виступи, де зазвичай вміщено коло з птахом, та хрестик (крин). А над великою перекладиною хреста Розп'яття, на думку А. В. Арциховського, знаходиться Сонце і Місяць³. Проте зображення настільки затерти, що важко рішуче стверджувати, що знаходитьться у колах медальйонах: птахи чи Сонце і Місяць (рис. 4). Відсутність цих виступів на новгородському квадрифолії дозволяє, на нашу думку, припустити, що він був виготовлений дещо раніше за інші.

Ще дві стулки подібних квадрифоліїв було виявлено розкопками Т. Мочанівського 1936 р. на садибі Десятинної церкви (зберігаються у фондах Національного історичного музею України, № В-8 5647 та 5823). Проте вони сильно фрагментовані і практично позбавлені зображення. За розмірами та формою вони подібні до всіх вищезгаданих. Подібну стулку знайдено 1995 р. на р. Стир під Луцьком.

Повністю відлігли квадрифолії з колекції Ханенків та з Увеку також мають зворотні стулки. На них вміщено композиції із фронтальним зображенням Богоматері, що сидить на престолі й тримає перед собою на колінах Христа, а по боках (крилах квадрифолію) розміщені невеличкі фігурки архангелів з зеркалами та мерилами, трохи повернуті до Богородиці. Добре видно кручені стоячі підставки престолу, його подушка. Складки одягу добре модельовані. Обличчя такі ж як і на зображеннях на лицьовій стулці — трохи подовжені, звужені до підборіддя, банькаті, з великим носом. Це в свою чергу дає можливість вказати ще на два знакахі стулок подібних квадрифоліїв. Одна із зображеньям Богоматері на престолі була виявлена у Лебедині (Київська губернія) і потрапила до колекції Ханенків (зберігається у НІМ України (№ В-899)⁴ (рис. 5). Другу стулку знайдено наприкінці XIX — початку ХХ ст. в Увеку (рис. 6). Вона зберігається у Саратовському музеї⁵. Лебединський екземпляр дещо відрізняється від інших формою та манерою зображення. Стулка із Саратовського музею ідентична стулці цілого квадрифолію з Увеку, що зберігається в Ермітажі. М. Д. Потубояринова вважає, що зворотні стулки обох квадрифоліїв з Увеку та цілого ханенківського були відліті в одині формі⁶.

Як відомо, зображення Богоматері на престолі з Христом-немовіям і передостоячими архангелами досить поширені серед пам'яток мистецтва Візантії, а також Грузії, де цей сюжет часто зображався у конехах апсид храмів XI—XIII ст., що досі чини пов'язують з культом Марії — заступниці Грузії. Для Русі зображення Богоматері на престолі є не настільки поширеним сюжетом і досить належно дозволяє вказати на Київ як на місце виготовлення подібних квадрифоліїв. Цей сюжет відповідає іконографічному типу Кіпрської Богоматері. Н. П. Кондаков вважав, що після «чудесного язичиння» у 1085 р. в Успенському соборі Печерського монастиря першої на Русі ікони гипу Кіпрської Богоматері, вона стала храмовою іконою і отримала назву Печерською⁷. Від неї походять різні її списи⁸ та варіанти типу відомої «Свенської Печерської Богоматері» або «Ярославської Печерської Богоматері з ангелами та святыми». Найближчим за типологією до печенерської ікони дослідник вважав зображення Богоматері

Рис. 5. Стулка квадрифолію з колекції НІМ України (№ В-899).

Рис. 6. Квадрифолій з Увеку. Саратовський музей

з немовлям на престолі на мініатюрі Грігорія папи Римського. На візантійських виробах дрібної пластички такі зображення також трапляються досить часто. М. П. Ліхачов поділяє висновки Н. П. Кондакова їй наводить низку аналогічних печаток із зображенням цього типу Богоматері. На його думку, зображення на моливках улья XIII ст. особливо близькі до зображень на цих квадрифоліях — такі ж крученими стоячими престолами, схожі за ма-нерою зображені складки седжі на колінах тощо⁹.

Стосовно часу та місця виготовлення таких квадрифоліїв існують різні погляди. Б. І. Ханенко датував свій квадрифолій з Лебединна XII ст., а інший — XIII ст. Проте він не обґрунтував і не аргументував таке датування. М. Д. Попубоярикова, яка досліджувала хрести з Уску, знайдений, як і ханенківські екземпляри, на рубежі XIX—XX ст. при нез'ясованих обставинах, не зупинялась спеціально на іхньому конкретному датуванні, але відзначала значну кількість речей другої половини XIII—XIV ст., які походять з гігантських пам'яток, що й квадрифолій. Дослідниця гадала, що ці складки мають київське походження¹⁰. Т. В. Ніколаєва вважала, що в цілому хрести квадрифольної форми характерні для XIV—XV ст.¹¹. Дослідник золотоординських старожитностей М. Г. Крамаровський також датує квадрифолій цим періодом, але зауважує, що центр іхнього виготовництва знаходився не в Києві, а на території Золотої Орди.

В. Г. Пущко датує ханенківський екземпляр початком XII ст., а з приводу стулки з Замкової гори зазначає, що стилістичні ознаки сідичать на користь виготовлення виробу не пізніше кінця першої чверті XIII ст.¹².

Погоджуючись з висновком, що корені та візирі цих квадрифоліїв знаходяться у давньокиївському мистецтві домонгольської доби, все ж вважаємо це датування В. Г. Пущка дещо заниженим.

Більшість дослідників вважають, що загалом квадрифолій більш характерні для XIV—XV ст. Але ці хрести мають і деякі архаїчні ознаки, які рідняті їх з пам'ятками розвинутого XIII ст. Бокові промені хреста майже прямокутні, а не овальні. Можливо, тут ми маємо справу з переходною формою до класичних квадрифоліїв XIV ст.

Руки Христа розміщені безпосередньо на великій перекладині хреста й помітно зігнуті у ліктях, що не характерно для домонгольської іконографії. Тіло Христа знаходиться строго вертикально, а не вільно як у пам'ятках XII ст. Хрест Розі'яття — восьмикінцевий, проте нижня перекладина прямая настільки мала, що майже непомітна. Як відзначав М. П. Ліхачов, на візантійських моливкових ульях із зображенням Богоматері на престолі, останній на печатах XII ст. є без спинки, а у XIII ст. престол уже зображується із спинкою як і на цих квадрифоліях.

Археологічне датування дає можливість віднести ці квадрифолії до пізнішого часу, ніж початок XIII ст. Адже жодна знахідка не походить з давньо-

Рис. 7. Богоматір. Мініатюра XII ст. грецького Четвероєвангелія з Андріївського скита на Афоні.

Рис. 8. Богоматір. Мініатюра Трирецького Псалтира. 1073.

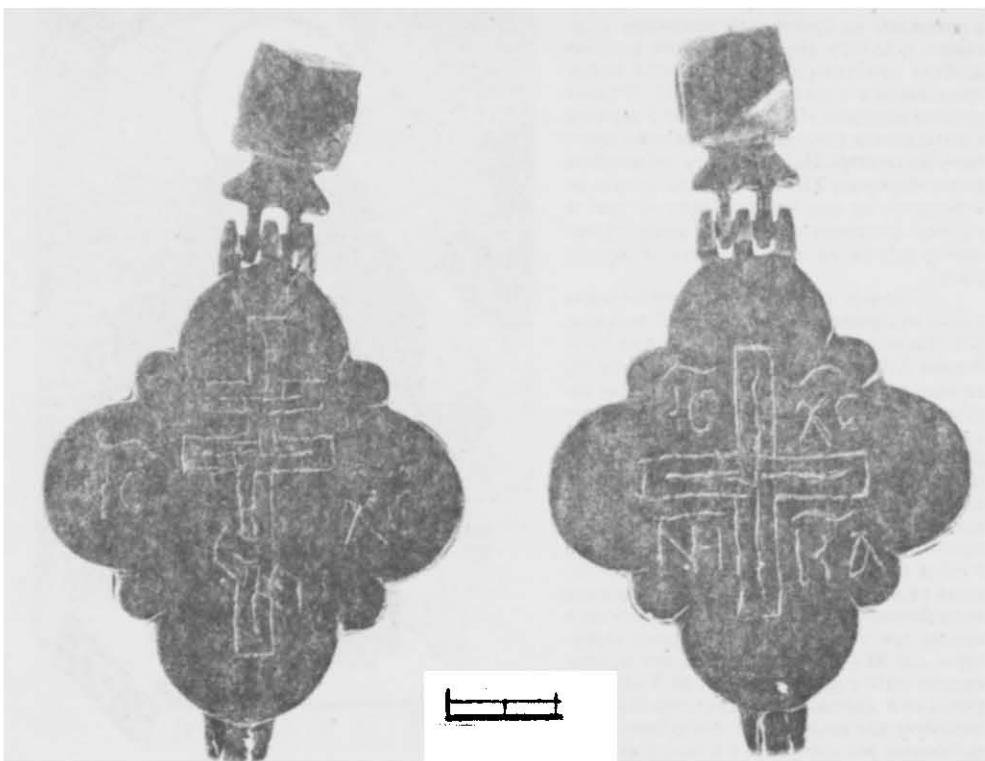

Рис. 9. Хрестик-мошевик з Вітачева (НІМ України).

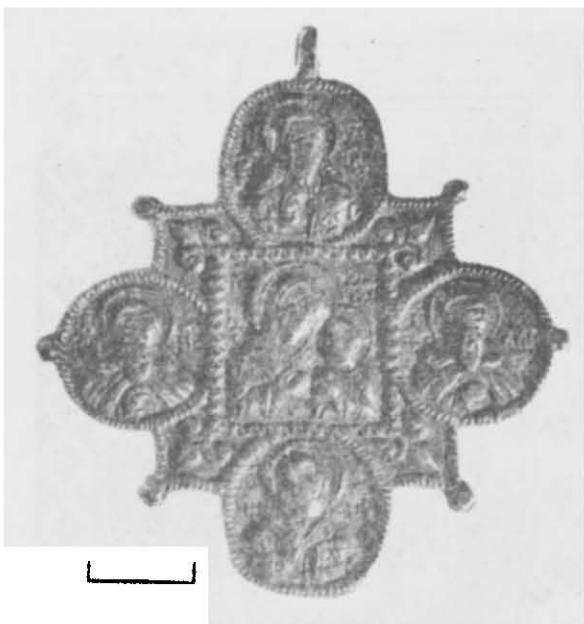

Рис. 10. Хрест з колекції НІМ України. МТ-226.

спархію на чолі з спископом було переведено до Сараю. Археологічні дослідження золотоординської території показали, що в усіх більш-менш значних пунктах існували православні церкви або каплички. Таким чином, немає нічого дивного в тому, що, виготовлені вже у другій половині XIII ст., культові речі з Києва, могли потрапляти на різні городища Золотої Орди.

В цілому, ці квадрифолії свідчать про перехідні форми, що вироблялись під час поступового відродження культурного та економічного життя на Русі на базі місцевих стародавніх традицій.

У дрібній пластині кожного регіону відбивалися переважно найбільша відомі та поважаемі міс-

руських шарів. Ступку з Замкової гори, як і знахідки Т. Мовчанівського, виявлено в шарі XVI—XVII ст. Комплекс знахідок з Увеку дозволяє віднести ці енколпіони до кінця XIII—XIV ст. Новгородська знахідка походить з пласти № 5 (0,8—1,0 м), який належить до 2-го шару, що датується 1335 р.— XVIII ст.¹³. Чітка нижня межа шару надійно вказує на те, що подібні квадрифолії належать до післямонгольського часу.

Немає вагомих доказів, що виробництво цих квадрифоліїв було налагоджено в районі Увека. Літописи, свідоцтва іноземних мандривників, актовий матеріал свідчать, що потік полонених з Русі не переривався протягом другої половини XII — першої половини XV ст. Масовий угін людей до Орди в результаті каральних походів чи інших утисків стосувався безпосередньо з Києва. Особливо 1300 р., коли «весь Київ разылися», а мітрополит Максим змушений був переїхати або був переведений ханом Тохтой до Володимира-на-Клязьмі.

Досить багато на території Золотої Орди знаходилося православного духовництва. 1261 р. Переяславську

цеві храмові ікони (наприклад, Володимирська Богоматір, Пирогоша, Ченстоховська Богоматір тощо). Знахідки пам'яток такої дрібної пластики зосереджені в зоні впливу відповідних храмів. Так і ці квадрифолії наслідували сюжет храмової ікони Печерського монастиря.

Печерський монастир і після Батисової навали продовжував користуватися великою популярністю на всій території Русі. Природно, що й в усіх місцях, куди потрапляло православне населення, великою популярністю відповідно користувалися печерські ікони та хрести, що походили з самого Печерського монастиря. Художні майстерні, де виготовлялись такі ікони та хрестики, знаходились або в самому монастирі, або були тісно з ним пов'язані. Близько 1288 р. в цій майстерні було створено (чи поновлено) відому Свенську Богоматір для Свенського монастиря під Брянськом, яку замовив син останнього великого князя київського Михайла Всеолодовича — Роман. Вона являла собою список з Печерської Богоматері, але замість архангелів були зображені печерські святі — Антоній та Феодосій. Приблизно в ту ж добу або трохи пізніше були створені ікони «Ярославська Печерська Богоматір з ангелом та святыми», «Богоматір на престолі», придбана нещодавно Російським музеєм у Санкт-Петербурзі. Печерська Богоматір, яка була привезена з Києва до Нижнього Новгорода майбутнім архієпископом сузальським та митрополитом Діонісієм тощо. У резиденції московських митрополітів у Кремлі — храмі Положення риз Богоматері у Влахернах — знаходилась ікона Печерської Богоматері, яка являла собою хатній образ митрополітів і, за переказом, супроводжувала їх під час переселення з Києва до Володимира, а пізніше до Москви. На печатах митрополітів також було зображення Печерської Богоматері¹⁴. Тип Печерської Богоматері був досить популярним і серед новгородських художників, про що свідчить фресковий розпис південної стіни церкви Успіння на Волотові (блізько 1380 р.) та церква Федора Стратилата (XIV ст.), ікона «Богоматір на престолі з передстоячими Миколою та Климентом» XIII ст. тощо.

У цілому, енколпіони-квадрифолії із зображенням Розп'яття з одного боку та Богоматері на престолі з немовлям з іншого, належать до київської художньої майстерні, пов'язаної з Печерським монастирем, яка працювала наприкінці XIII — на початку XIV ст.

У фондах НІМ України збереглися також квадрифолії інших типів з колекції Б. Ханенка. Один з Вітачева — гладенький, без рельєфу, хрест-мощевик з масивним граненим вушком. На одині стулці вигравірувано чотирікінцевий хрест з двох паралельних ліній, у середині якого вміщено ще один хрестик з однієї лінії. Над перекладиною — напис ІС ХС, під нею — НИКА. Крила квадрифолію — чіткі напівколо, кути центрального квадрату лесда виступають і теж заокруглені. На звороті зроблено у такій же техніці восьмикінцевий хрестик та напис ІС ХС (рис. 9)¹⁵.

Інші три стулки квадрифолії мають схожу структуру — в центрі квадрат з виступами на кутах, крила хрестів утворюють чотири медальйони у обрамленні з імітації скані теж з маленькими виступами по боках. Перший (№ МТ—226) має розміри 58×55 мм. У центрі у квадратовому обрамленні (трохи товщому ніж у медальйонах та по краях квадрифолію) вміщено поясне зображення Богородиці з немовлям типу Одигітрія. З кутів центрального обрамлення йдуть крини, спрямовані у кути головного квадрату квадрифолія. У медальйонах знаходяться: на горі — Христос-Вседержитель, внизу — св. Микола, по боках Антоній та Феодосій Печерські. Зображення виконані у неглибокому рельєфі, досить ретельно (рис. 10)¹⁶.

Інша стулка (МТ—374), розмірами 67×52 мм, має зображення п'ятифігурного Деісу. У центрі не квадрат, а медальйон із поясним зображенням Христа-Вседержителя, по боках якого Богородиця та Іоанн Предтеча із характерним положенням рук. Вгорі та внизу — пара бородатих апостолів, вірогідно Петро та Павло. Зображення досить затерті та нерозбірливі (рис. 11)¹⁷. Ще одна стулка з нерозбірливими зображеннями (МТ—498) подібна до першої і має розміри 60×58 мм.

Подібним квадрифоліям виявлено нові аналогії — хрести з городиця Осовик 1975 р. та з Твері 1995 р. Останній походить з культурного шару XIV ст. Ці квадрифолії збереглися повністю і мають обидві стулки, що відповідають ханенківським з Богородицею та Вседержителем. Проте ханенківські стулки не складали одного хреста, оскільки всі мали по одному вушку. А тверська стулка з Богородицею має їх два. Автор розвідки про тверські знахідки, Т. А. Чукова, справедливо вважає, що квадрифолії з Осовика і Твері були зроблені або у Києві у XIII ст., або київські пам'ятки стали взірцем для місцевих реплік¹⁸.

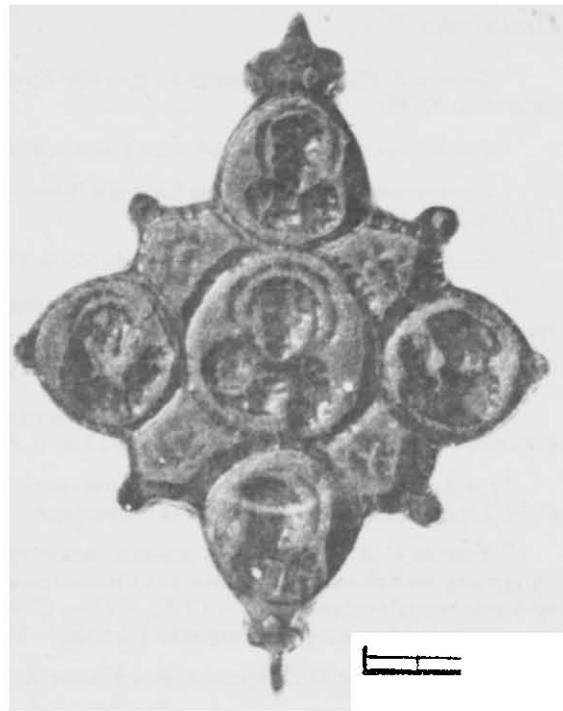

Рис. 11. Хрест з колекції НІМ України. МТ-374.

Примітки

- ¹ Ханенко Б. И. и В. Н. Древности русские. Кресты и образки.— К., 1899.— Вып. 1.— Табл. VIII, 98, 99.
- ² Полубояринова М. Д. Русские люди в Золотой Орде.— М., 1978.— С. 95—97.
- ³ Арциховский А. В. Раскопки на Славне в Новгороде // МИА.— М.— Л., 1949.— № 11.— Т. 1.— С. 145, 150.— Рис. 22а.
- ⁴ Ханенко Б. И. и В. Н. Указ соч.— Табл. VI, № 71.
- ⁵ Полубояринова М. Д. Русские вещи на территории Золотой Орды // СА.— 1972.— № 3.— Рис. 6.
- ⁶ Полубояринова М. Д. Русские люди в Золотой Орде.— С. 100.
- ⁷ Пирашвили О. Роспись Кинувили.— Тбилиси, 1979.— С. 39; Пуцко В. Г. Печерский ктиторский портрет // Зограф.— 1982.— № 13.— С. 43.
- ⁸ Кондаков Н. П. Изображение княжеской семьи в миниатюрах XI века.— СПб., 1906.— С. 32, 33; Кондаков Н. П. Иконография Богоматери.— Пг., 1915.— №. 2.— С. 316—356.
- ⁹ Лихачев Н. П. Историческое значение итало-греческой живописи. Изображение Богоматери в произведениях итало-греческих иконописцев и их влияние на композиции некоторых прославленных русских икон.— СПб., 1911.— С. 95—100.— Рис. 55, 170, 172, 220, 221; Лихачев Н. П. Моливдовулы греческого Востока.— М., 1991.
- ¹⁰ Полубояринова М. Д. Русские люди в Золотой Орде.— С. 100.
- ¹¹ Николаева Т. В. Прикладное искусство Московской Руси.— М., 1976.— С. 145—159.
- ¹² Пуцко В. Г. Указ. соч.— С. 45; Пекарська Л. В., Пуцко В. Г. Давньоруські енколпіони в збірці музею історії м. Києва // Археологія.— 1989.— № 3.— С. 92.
- ¹³ Арциховский А. В. Указ. соч.— С. 122, 123.
- ¹⁴ Карабанов И. «Наместная икона» древнего Киево-Печерского монастыря // Известия ГАИМК.— 1927.— Т. 5.— С. 106; Ананьева Т. А. Икона Богоматерь на престоле XIII в. // Памятники культуры. Новые открытия. Ежегодник 1975.— М., 1976.— С. 138, 144.
- ¹⁵ Ханенко Б. И. и В. Н. Указ. соч.— Табл. IX, № 114.
- ¹⁶ Там же.— Табл. XIX, № 157. Датування квадрифолія XVII—XVIII ст. нічим не аргументовано.
- ¹⁷ Там же.— Табл. VIII, № 100.
- ¹⁸ Чукова Т. А. О двух наперсных реликвиях из раскопок в Твери // Памятники древности. Концепции. Открытия. Версии.— Пб.— Псков, 1977.— Т. II.— С. 379—383.

РЕЦЕНЗІЇ

АРХЕОЛОГІЯ ДОБИ УКРАЇНСЬКОГО
КОЗАЦТВА XVI—XVIII ст.—
Київ: «ВІПОЛ», 1997.—336 с.

О. М. Приходнюк

Рецензована колективна праця, яку рекомендовано Міністерством освіти України як навчальний посібник, є першим узагальненням з археології доби українського козацтва XVI—XVIII ст. Її можна розглядати як підсумок багаторічних археологічних досліджень українських фахівців, першість серед яких належить працівникам Науково-дослідного центру «Часи козацькі», створеному при Товаристві охорони пам'яток історії та культури в 1993 р. Саме їх зусиллями було виявлено та взято на облік більшість старожитностей доби українського козацтва.

До написання посібника колектив авторів йшов поступово. Упродовж тривалого часу працювали археологічні експедиції, здобутки яких стали предметом обговорення шести республіканських конференцій. З тематики, що обговорювалася, видавалися тези чи повні об'єми доповідей, які стосувалися досягнень у розкопках козацьких січей, обстеженіх фортець Поділля і Волині, дослідження місця битви під Берестечком, питань походження українського козацтва та багато іншого.

Здобутки українських археологів у царині вивчення означеної доби в завершеному вигляді знайшли своє відображення в колективній монографії, авторами якої є відомі фахівці: Д. Я. Телегін, І. К. Свєшніков, Л. І. Виногродська, Я. А. Чекановський, В. О. Ленченко, І. С. Винокур, Г. А. Козубовський, Г. І. Ярова, І. І. Сварник, Л. В. Чміль, Н. В. Пархоменко. Висвітлюючи конкретні культурно-історичні питання з археології, етнографії, нумізматики, сфрагістики тощо доби козаччини, автори широко залишають їх історичні джерела, що робить вагомішими узагальнення та висновки, що містяться в посібнику, полегшує сприйняття археологічних джерел на тлі тогочасних історичних реалій. Саме завдяки комплексному задученню писемних та археологічних джерел, переконливими постають розділи про розвиток українських земель за литовсько-руських, польсько-литовських та московських часів. На цьому історичному тлі висвітлюється процес становлення українського козацтва, найдавніші згадки про яке належать до кінця XV — початку XVI ст. Але процес його зародження, як переконливо пишуть автори книги, відбувався значно раніше. Козацька супільніна верства формувалася з уходників, які, рятуючись від феодального гніту, селилися на вільних землях на межі з «Диким полем». Кількість утікачів там невпинно зростала. Оскільки Річ Посполита невзмозі була завадити цьому, то було вирішено використати козаків для боротьби проти татарських зазіхань на землі України. У боротьбі з татарами висунулися козацькі вожді, одним з перших серед яких був Д. Вишневецький (Байда), який 1556 р. заснував на о. Хортиця знамениту Запорізьку Січ. Поступово в Пониззі Дніпра, в районі Великого Лугу, в XVI ст. сформувалася своєрідна «козацька республіка» з центром у січі, яка проіснувала там аж до кінця XVIII ст. Низове козацтво стало грізною силою, що ставало на заваді грабіжницьким нападам турків та татар.

Цій схемі історичного розвитку українського козацтва автори знайшли підтвердження та суттєво доповнили її археологічними джерелами. Ще наприкінці XIX ст. січі Низового Дніпра обстежив та описав Д. І. Яворницький. У наступні часи розкопки провадилися на Хортицькій, Томашівській, Чортомлицькій січах, де досліджувалися рештки оборонних споруд, куренів, виробничих майстерень та зібрано значний речовий матеріал. Найбільший вклад у вивчення січей внесли В. І. Горшкевич, Ф. Б. Копилов,

М. Л. Макаревич, Р. О. Юра, Д. Я. Телегін, А. Сокульський, О. М. Титова, В. Я. Бойко, М. Товкайло, С. Ж. Пустовалов.

Причини занепаду та появи нових січей були різними. Наприклад, Томашівську січ було зруйновано татарами, Базавлуцьку — переселено на Микитинський ріг за наказом польського уряду після поразки козацьких повстань 1625—1638 рр. Чортомлицьку січ зруйнували 1709 р. російські війська за наказом Петра I, після чого було засновано в землях Кримського ханства Кам'янську та Олешківську січі. Коли ж царат в 1734 р. дозволив козакам повернутися на Україну, то на Дніпрі виникла остання, Нова січ, яку було зруйновано в 1775 р. за наказом Катерини II.

Кожна з цих січей була фортецею, оточеною валом заввишки 10 м з глибоким ровом із зовнішнього боку. Перед валами споруджувалися «вовчі ями». На центральному майдані стояла церква, будинки старшини, козацькі курені, пушкарні тощо. На жаль, у переважній більшості січі було затоплено Каховським водосховищем. Така доля спіткала Томашівську, Базавлуцьку, Микитинську, Чортомлицьку та Нову січ. Кам'янська та Олексіївська сильно поруйновані пізніми забудовами та земляними роботами.

Важливими пам'ятками є могили та цвинтарі козацької доби, які неодноразово підлягали археологічним розкопкам, про що детально йдеться у відповідних розділах учебного посібника. Цими роботами спростовано легенду, що козаки ніби-то над могилами насипали високі кургани. Ні, козаків ховали в звичайних могилах за християнським обрядом. На козацьких кладовищах Причорномор'я, зокрема Кривобалківському та Куяльницькому в Одесі, вивчено сотні кам'яних надмогильних монументів у вигляді хрестів, плит з петрогліфами, скульптур «під хрест» та ін. Виділено близько ста різновидів надмогильних хрестів, в яких знайшла свій прояв буйна фантазія їх творців.

Надмогильні монументи Придніпров'я дещо простіші — грецького, римського чи «мальтійського» типів.

Цікаві результати отримано розкопками майданів — місць видобування селітри, складової частини пороху, попит на який був досить значним у XVI—XVIII ст.

Важливим є розділ про шляхи сполучень України доби пізнього середньовіччя. Найважливішими сухопутними в ті часи були Муравський і Чумацький шляхи на Лівобережжі та Чорний, Кучманський і Волоський на Правобережжі. Принарадко з шляхами розглянуто й сухопутні засоби пересування. По воді за доби козацтва пересувалися на човнах-однодревках та човнах-чайках. Головний водний шлях проходив по Дніпру до Чорного моря.

Цікавими є розділи про розвиток будівельного мистецтва в XVI—XVIII ст. На Україні від тих часів збереглося чимало фортець, культових споруд та храмів, цивільних будівель. За часів пізнього середньовіччя провідним мистецько-стильовим напрямком в архітектурі стає бароко, яке на Україні набуло самобутніх національних рис. Найвищим досягненням українського зодчества другої половини XVII—XVIII ст. стали п'яти- та лев'ятидільні багатобаневі храми, які споруджувалися переважно на Лівобережжі. Однак поразка національно-визвольного руху за доби Мазепи спричинила до подальшого національного гніту, зокрема було заборонено зведення муріваних споруд на теренах України, що привело до занепаду будівельної справи. Лише в 30—50 рр. XVIII ст., після смерті Петра I, настало нове піднесення архітектури українського бароко.

На Правобережжі, в XVI—XVIII ст. будівельна справа була на вищому шаблі розвитку. Тут фортифікаційні споруди зводилися з каменю, на відміну від Лівобережжя, де переважали дерев'яно-земляні укріплення. Перші органічно були пов'язані з розвитком тогочасної загальноєвропейської будівельної справи. Ці могутні замки-фортеці на Правобережній Україні зводилися з огляду на необхідність боронитися від агресивних орд турецького султана та кримського хана.

Милим кожному археологу керамічним виробам присвячено цілий розділ рецензованої книги. У ньому детально висвітлено технологію їх виробництва та розібрано посуд за його призначенням (кухонний та столовий). Належну увагу приділено скляним виробам, одягу, зброй. Особливо цікаву колекцію холодної та вогнепальної зброй здобуто розкопками на місці битви під Берестечком. Неабияку увагу в книзі приділено козацьким клейнодам, геральдіці та сфрагістичі, образотворчому мистецтву, знаряддям праці.

Основна, досить насичена фактологічними матеріалами частина, вдало доповнена каталогом історико-археологічних пам'яток і пам'ятників місць козацької доби. Полегшує користування посібником й ілюстративний матеріал, яким оснащено основний текст.

Виходячи, з викладеного вище, ми можемо привітати авторів, які зуміли підготувати перший, досить вдалий учебний посібник з археології доби українського козацтва.

**АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЬВІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ В 1995 р. / За ред. М. А. Пелещишина.— Львів:
Видавництво Університету, 1996.— 39 с., іл.**

О. Л. Позіховський

Сьогодні, коли фінансові і видавничі можливості багатьох наукових і навчальних інституцій обмежені, поява нової збірки чи журналу є надзвичайно відрадним явищем. Тому варто відзначити видання кафедри археології, античності та середньовіччя Львівського державного університету ім. І. Франка під редакцією професора М. А. Пелещишина.

Збірка складається з п'яти статей і відкривається коротким вступом, у якому, справедливо відзначаючи недостатню кількість публікацій археологічних джерел, що не заважає дас «змогу студентам створити власну думку», автори висловлюють сподівання «хоч би частково заповнити цю прогалину» (с. 3).

Найбільшою за обсягом та інформацією є стаття завідувача кафедри професора М. А. Пелещишина «Дослідження на горі Жупан у Винниках», присвячена результатам розкопок 1995 р. однієї з найповніше вивчених пам'яток культури лійчастого посуду в Україні. Дослідження поселення провадяться археологічною експедицією університету протягом десяти років. За цей час накопичено багатий речовий матеріал, найбільша концентрація якого спостерігається біля залишків наземних об'єктів. Відзначається спільне знаходження кераміки культури лійчастого посуду і пізньотрипільської, причому в останній переважає кухонний посуд, оздоблений складним орнаментом із відбитків шнура. Ця обставина, очевидно, є доказом спільнотного проживання двох різноетнічних груп і відносно пізнього датування пам'ятки.

У статті Р. М. Чайки «Нові матеріали досліджень городища Листвин» подається інформація про розкопки цієї пам'ятки Х—ІХ ст. у 1995 р., де поряд з масовим матеріалом, виявлено дві унікальні глиняні гральні кости. Важливе значення для вивчення оборонної архітектури має факт виявлення у валі дитинця двох стін, викладених з каменю-пісковику без зв'язуючого матеріалу.

Коротке повідомлення В. А. Рудого «Дослідження селища VIII—ІХ ст. біля присілка Стині» присвячено дослідженню малого селища культури Лука-Райковецька в околицях м. Новояворівська, де розкопані залишки великого і малого наземних жител.

У статті Р. Я. Береста та В. В. Касюхничі «Дослідження в околицях с. Страдч» подано коротку історію вивчення та детальний опис давньоруського літописного печерного монастиря Домажирової Печери, а також, розташованих поблизу, городища і селищ, що на Яворівщині.

Пам'яткам від бронзової доби до пізнього середньовіччя, обстеженим 1995 р. археологічними розвідками вздовж траси нафтопроводу «Дружба» присвячена стаття П. М. Довганя «Нові матеріали до археологічної карти Золочівського і Бродівського районів Львівської області». На особливу увагу заслуговують матеріали маловивчені у верхів'ях Західного Бугу і Стиру височкої культури.

Однак певні незручності виникають при роботі з рисунками. Наприклад, текст до рис. 13 варто було б замінити на: «Присілок Стині. Плани жител VIII—ІХ ст. та виявлені на них кераміка». Під рисунками 20 і 21 не вказано походження та культурну належність знахідок.

Проте висловлені зауваження не применшують значення збірки, виданої одним з найстаріших навчальних закладів України. Сподіваємося на довгі роки життя нового регіонального археологічного видання і на публікації матеріалів не тільки наступних польових сезонів, але й фондових збірок Археологічного музею — одного з найбагатших вузівських музеїв.

ХРОНІКА

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

Події, які розгорнулися останнім часом навколо Старосілля, примушують мене публічно висловити своє ставлення до того, що діється.

Дослідження палеоліту в Криму відомі мені не з чужих слів. 1977 р., ще школярем, я вперше потрапив до складу Кримської палеолітичної експедиції Інституту археології АН УРСР. Потім склалося так, що з початку 80-х років я продовжив та й досі працюю на палеолітичних пам'ятках півострова, спочатку під керівництвом, а потім і в тісному співробітництві з Ю. Г. Колосовим.

Написати цей лист мене спонукали два міркування. По-перше, кожен, хто має відношення до досліджень палеоліту Криму в останні роки, якоюсь мірою несе відповідальність за події, що розгорнулися довкола історії недавнього поновлення робіт на печерній палеолітичній стоянці Старосілля. По-друге, історія із Старосіллям — це далеко не приватний конфлікт двох учасників, а момент, в якому, на мій погляд, знайшли відображення більш глибокі і тривожні тенденції. Просто відмовчатися тут неможливо, треба визначити свою позицію, висловити своє бачення того, що котиться та своє ставлення до цього.

Я не буду займати місце в журналі різного роду уточненнями та додатковою інформацією щодо організаційної сторони досліджень палеоліту в Криму в останні роки. Не буду також торкатися і суто наукових та методичних питань, пов'язаних і з колишнім і з поновленням дослідженням Старосілля. Відзначу лише, що найбільш суттєвим серед останніх вдається питання достовірного встановлення віку кістяка, знайденоого в 50-ті роки. На мій погляд, воно залишається відкритим і може бути вирішеним (якщо може) тільки шляхом датування зразків, узятих безпосередньо із самого кістяка.

Читач, можливо, вже знайомий із ситуацією, що склалася навколо Старосілля на початку 90-х років. І все ж слід, хоча б коротко нагадати передісторію. У 50-ті роки печерна пам'ятка в Старосіллі вивчалася О. О. Формозовим, який пізніше видав за результатами своїх досліджень спеціальну монографію. Пам'ятка виявилася дуже цікавою та цінною з наукової точки зору і отримала, без перебільшення, всесвітню відомість. На початку 90-х років, без повідомлення автора колишніх розкопок, роботи на стоянці були поновлені в рамках спільноДержавної українсько-американської програми дослідження палеоліту в Криму (керівники В. П. Чабай (Сімферополь) та Е. Е. Маркс (Даллас)). Згодом у американському (*Cultural Anthropology*), а нещодавно і в російському (*Русская Археология*) виданнях з'явилися виступи О. О. Формозова, представників українсько-американської програми та деяких інших фахівців. На жаль, з'ясування обставин, пов'язаних з роботами американських і українських колег на пам'ятці прийняло далеко небажану форму, перетворилося в публічне, до того ж занадто детальне з'ясування взаємовідносин. Був час, коли цього цілком можна було уникнути, проте українсько-американська сторона чомусь визнала за краще цього не робити, зайняла невіправдано жорстку позицію, — і результати цього наочні.

Ситуація, що склалася навколо Старосілля є ненормальною, навіть скандалальною, що є абсолютно неприпустимим. Ale вона реально існує і отримала досить широкий резонанс. Добре це чи ні? Скоріше добре, оскільки із будь-якого досвіду слід спромогтися дістати урок, тим більше із досвіду неприємного.

Мое ставлення до позиції, що відстоюється новою генерацією кримських палеолітознавців у тандемі з американським колегою, є однозначно негативним. Не у всьому я

згоден і з О. О. Формозовим, який допускає деякі другорядні неточності та, можливо, надмірну (хоча і зрозумілу) емоційність. Але позиція останнього є коректною, інтелігентною та морально обґрунтованою, чого не скажеш про його опонентів. Цілком свідомо останні зайняли «жорстку» позицію, де найбільш переконливими аргументами виявилися не дуже старанно замасковані особисті випади, часто чи не за межею пристойності, а найулюбленішими прийомами — пересмукування та неломованості. У цьому легко пересвідчитися, перечитавши матеріали, надруковані в 37 випуску «Current Anthropology» за 1996 р. Проте нема особливого сенсу заглиблюватися в розбір та облік неточних, невірних, або ж і просто недоброякісних висловлювань, підкріплених посиланнями на закони та приправлених безглазими спекуляціями політичного та національного характеру. У цьому немає сенсу, оскільки ніякого конструктивного результату тут не досягнеш, а смисл конфлікту, дух та тон аргументації сторін і так добре відомий всім уважним читачам.

Лише кілька зауважень.

На початку робіт спільній україно-американської програми йшлося про установку в профілі відкладів Старосілля кількох спеціальних датчиків для з'ясування за допомогою одного із сучасних методів абсолютноого віку мустьєрських шарів стоянки. Але в подальшому ці роботи перетворилися в досить масштабні, як для палеолітичних стоянок, розкопками яких, фактично, керував американський професор Е. Е. Маркс. Чому ж з кількох десятків пам'яток півострова колега з Далласу вибирає Старосілля? Ясно, що можна навести чимало наукоподібних причин, які обґрунтують необхідність поновлення робіт на стоянці. Проте занадто вже прозорими є і «загальні» міркування, виходячи з яких серед раніше досліджуваних пам'яток саме Старосілля було відібране об'єктом нових розширеніх робіт: досліджувати такі відомі та в ряді моментів гостро полемічні пам'ятки як Старосілля задача почесна, відповідальна, та, звичайно, престижна. На думку керівників спільної програми, вітчизняні палеолітознавці не мають й навряд чи в найближчому майбутньому наберуть достатній досвід та знання для дослідження таких пам'яток, ну а оскільки роботи на Старосіллі, як вони наполягають, потребували негайного поновлення, то саме тому цією відповідальною та почесною справою зайнявся американський професор.

У запалі підготовки до розкопок та очікування нових відкриттів В. П. Чабай та Е. Е. Маркс «забули» хоча б сповістити про свої плани колишнього дослідника стоянки.

Як до цього ставитися? Хай кожен сам відповість собі на такі питання. Якщо відомо, що колишній дослідник стоянки, авторитетний фахівець у багатьох галузях вивчення первісності, в тому числі і в палеолітознавстві, дякувати Богу, живий та здоровий, хіба б не було науково-етичним, природним, людським та, нарешті, елементарно ввічливим вчинком — сповістити його про свої плани та задуми? Якщо ви дійсно бажаєте розібратися в наукових проблемах, пов'язаних з пам'яткою, хіба не корисним буде для вас спілкування з вашим попередником, його досвід та спостереження? Здавалося б, відповіді на ці питання однозначні та цілком зрозумілі.

Керівники спільної програми не схотіли ні сповістити попередника про свої роботи, ні залучити його досвід. Чому? Тому, що необізнані з ввічливістю, чи тому, що їх, по великому рахунку, не дуже лікавити наукова сторона вивчення пам'ятки?

Іще одне зауваження. Позиція, зайнята новими дослідниками Старосілля в «дискусії навколо Старосілля» є задекларованою лозунгом «найкращий спосіб захисту — напад», що, як на мене, вочевидь свідчить про вихідну невпевненість у своїй правоті. Як чинять, якщо совість підказує, що ти не правий? Або прислухається до неї, або ж намагаються її приглушити. Відкрито визнати свою неправоту важко, та й чи виразно усвідомлюється вонза? І ось знайдено «чудовий» вихід: зробити опонента «чорненьким», а заразом і самим посвітліти на його тлі. А тут уже все годиться: пиши — папір стерпить. Наведу лише один приклад. Кожному відомо, що після робіт на пам'ятці, особливо розташованій (як Старосілля) в межах населеного пункту, обов'язково потрібно якісно захистити стіни розкопу. Як же тоді розцінювати опублікований вислів В. П. Чабая про те, що О. О. Формозов законсервував зріз відкладів на стоянці для того, щоб уникнути викриття своїх фальсифікацій (?!).

Відділ палеоліту Кримської філії Інституту археології НАН України намагається утвердитися як передовий центр палеолітичних досліджень. Хіба це є недозволеним? Авжеж, ні. Таке бажання цілком нормальне і його слід тільки вітати. Тим більше, що підстави для таких намагань є: цікаві пам'ятки, непогано підготовлені фахівці.

Проте чи вірний шлях обрано для досягнення цієї цілком благородної мети: шлях активної міфотворчості на найрізноманітніші сюжети (наприклад, на тему «молодий колектив дослідників, що геройчно відстоює свої права від зазіхань Києва та Москви»), шлях замовчування та зневаги до наукового вкладу попередників, створення жорстких умов для роботи колег, «відштовхування» вчителів, шлях скандалів? Шлях скандалів, можливо, є бажаним для поп-зірок, але чи бажаний він у науці?

Чи буде успіх на цьому шляху? Скажуть: буде, і вже є. Так, дійсно, дослідницькі роботи проводяться, колег можна привітати з виходом якісно надрукованого першого тому із задуманої серії по палеоліту Криму, яка підсумовує зусилля спільної з іноземними спеціалістами програми. Але якщо взяти до уваги, в якій атмосфері проходили ці роботи, згадати хоча б моральні витрати історії із Старосіллям, не кажучи вже про інші великі та малі «історії», співіднести заплачену ціну, біжучі та майбутні наслідки цієї «проплати» з отриманим результатом, — стає зрозумілим, що ніякий це не успіх.

Реальний успіх лише в тому, що життєздатне, — що проростає в майбутнє. Так виникають школи, спадкоємність між поколіннями вчених. А що може прорости у того, хто сіє вітер?

«Успіх за будь-яку ціну» — тезис велими і велими сумнівний, хоча комусь, можливо, він і здається привабливим. «Переможців не судять» — трагічна помилка. Можливо, це коли-небудь стане зрозумілим і тому, кому сьогодні здається позбавленим сенсу.

Висока оцінка особистих досягнень, очевидно, нормальна та необхідна для роботи в науці. Але ж не можна переходити межу, за якою ти вже нікого не помічаєш довкола себе, перетворюючись в самодостатнє «его», яке вже не розрізняє, куди ступає нога, чи то на камінь, чи то на голову попередника. Не слід забувати про те, що всі ми, люди різного віку, життєвого досвіду та наукового положення — колеги, «спів-працівники» в загальній справі, а не метушливі накопичувачі особистих успіхів за будь-яку ціну.

Хто все ж таки виграв у результаті конфлікту довкола Старосілля?

На мій погляд — ніхто, а програли всі. Молоді кримські колеги продемонстрували майже всьому світові, а заразом й виховуваній ними зміні, як можна і, на їх погляд, необхідно поводити себе по відношенню до вчителів, попередників і колег. Старше покоління (і київські і московські представники) продемонструвало своє безсилия перед наступаючою, не в міру енергійно працюючою ліктями, молоддю. А чи можна бути на рівних, коли одна сторона волає про елементарно цивілізовані взаємовідносини, а інша, схоже, навіть і не підозрює про те, що такі взаємовідносини можливі, бажані і набагато продуктивніші з усіх боків?

Уявімо собі: пройдуть роки, і що ж у зв'язку із Старосіллям знайде в нашій спадщині майбутній історіограф досліджень палеоліту в Криму? На диво подібні головні висновки в роботах дослідників пам'ятки, хоча й розділених десятиріччями і вважаємих опонентами? Історію скандалу, який негативно зарекомендував українських палеоліто-знавців 80—90 років уже й (на жаль) в очах сучасників?

Шлях конfrontації веде в тупик. Слід своєчасно опам'ятатися, усвідомити це і зійти з дороги, що веде в нікуди. По великому рахунку, біжучі успіхи в рішенні тих або інших наукових проблем — не найголовніше в науці. Куди важливішим є її дух. А тут лише дві альтернативи: доброзичливе співробітництво або конкуренція з усіма ознаками зоологічної патології.

Який же урок? Історія із Старосіллям вже сталася, зробленого не повернеш, час іде і ситуацію виправити, навіть за умови взаємної доброї волі, стає все важче. Потрібно хоча б усвідомити те, що ставлення до колег, продемонстроване новою генерацією кримських та представниками американських палеолітознавців, є неприпустимим та заслуговує на осуд. Подібні історії ні в якому разі не повинні повторюватися.

B. M. Степанчук

к. і. н., старший науковий співробітник
відділу археології кам'яного віку
Інституту археології НАН України
Київ
2. 06. 1998.

ПАМ'ЯТІ МИХАЙЛА ПЕТРОВИЧА КУЧЕРИ

На 77-му році життя пішла від нас добра і чуйна людина, відомий археолог, доктор історичних наук **Михайло Петрович Кучера**. Він народився 21 листопада 1922 р. в с. Березівці Наровлянського р-ну Гомельської обл. у селянській родині. Щойно закінчивши в червні 1941 р. середню школу, вже в липні він вступив до лав Червоної Армії. Брав участь у боях Західного, Брянського, Другого Білоруського фронтів на територіях Росії, Білорусії та Польщі. Про його особисту мужність свідчать отримані бойові нагороди: орден Червоної Зірки та численні медалі (у тому числі і польські).

черга поряд з іншими авторами 1977 р. був удостоєний звання лауреата Державної премії України.

Протягом 1974—1986 рр. М. П. Кучера очолював відділ польових досліджень Інституту археології, а також керував інтенсивними археологічними роботами по вивченю «Змійових валів». Розроблену ним концепцію походження цих середньовічних оборонних споруд було покладено в основу висновків докторської дисертації, которую він успішно захистив 1988 р. Перу вченого належить близько 100 наукових праць, серед яких особливо слід відзначити фундаментальну монографію «Змійові валы Среднего Поднепровья», видану в Києві 1987 р.

З 1990 р. і до останніх днів Михайло Петрович працював провідним науковим співробітником-консультантом відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України.

У цей період його наукової діяльності найбільш значним результатом став рукопис монографії про городища епохи Київської Русі на території сучасної України, підготовленої ним до друку.

Світла пам'ять про Михайла Петровича Кучеру назавжди залишиться у серцях його колег, учнів та близьких.

Після демобілізації в 1946 р. М. П. Кучера навчався на історичному факультеті Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (1947—1952) і вже тоді брав активну участь у роботах археологічних експедицій. Закінчивши вуз він вступає до аспірантури Інституту археології АН УРСР (1952—1953).

Протягом 50—60-х років Михайло Петрович керував роботою багатьох археологічних експедицій. Паралельно з польовими дослідженнями він працював над кандидатською дисертацією «Древний Плесенськ», яку успішно захистив 1960 р. За активну участь у написанні третього тому «Археології Української РСР» (60—70-ті рр.) М. П. Ку-

НАШІ АВТОРИ

БАРАН Володимир Данилович — доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу ранньослов'янської археології Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі ранньослов'янської археології.

БОРОВСЬКИЙ Ярослав Євгенович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі давньоруської археології.

ВІТРИК Ірина Сергіївна — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Спеціалізується у галузі давньоруської археології.

ВИНОКУР Іон Срулевич — професор, доктор історичних наук, академік АН Вищої освіти, завідувач кафедри історії Східної Європи і археології Кам'янець-Подільського педінституту. Фахівець у галузі слов'янської археології.

ВОЗНЕСЕНСЬКА Галина Олексіївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі технології ковалського виробництва давньоруського часу.

ІВАКІН Гліб Юрійович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі середньовічної археології.

КОЗАК Денис Никодимович — доктор історичних наук, заст. директора Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі ранньослов'янської археології.

КОТЛЯР Микола Федорович — доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, провідний науковий співробітник Інституту історії НАН України. Фахівець в галузі історії Київської Русі та допоміжних історичних дисциплін.

МАЙКО Вадим Владиславович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Кримської філії Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі ранньосередньовічної історії і археології Криму.

МОЦЯ Олександр Петрович — доктор історичних наук, завідувач сектору давньоруської та ранньосередньовічної археології Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі ранньосередньовічної археології.

ПАЧКОВА Світлана Петрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі ранньослов'янської археології.

ПЕТРАШЕНКО Валентина Олексіївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі слов'яно-руської археології.

ПОЗІХОВСЬКИЙ Олександр Леонтійович — зав.відділом Державного історико-культурного заповідника м. Острог. Вивчає неоліт — ранній енеоліт Західної Волині.

ПРИХОДНЮК Олег Михайлович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі ранньослов'янської археології.

СТЕПАНЧУК Вадим Миколайович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі палеоліту.

СУХОБОКОВ Олег Васильович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі слов'яно-руської археології.

ТОЛОЧКО Петро Петрович — доктор історичних наук, академік НАН України, директор Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі археології та історії Київської Русі.

ХОЛЬМКВІСТ ОЛАУССОН Лена — доцент Стокгольмського університету (Швеція). Керівник дослідницького проекту «Укріплення Бірки».

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АИК — Археологические исследования Крыма
АЛЮР — Археологические летописи Южной Руси
АП УРСР — Археологічні пам'ятки УРСР
ВВ — Византийский временник
ЗРАО — Записки Российского археологического общества
ИА НАН Украины — Институт археологии Национальной академии наук Украины
КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии
Академии наук СССР
КСИИМК
АН СССР — Краткие сообщения Института истории
материальной культуры АН СССР
МАИЭТ — Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии
МДАПВ — Матеріали та дослідження по археології Прикарпаття
та Волині
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
ПАВ — Петербургский археологический вестник
ПВЛ — Повесть временных лет
СА — Советская археология
САИ — Свод археологических источников

СОДЕРЖАНИЕ

ТОЛОЧКО П. П. К 90-летию известного украинского археолога и историка В. И. Довженка	3	
Статьи		
ПАЧКОВА С. П. Участие местного компонента в формировании зарубинецкой культуры	6	
СУХОБОКОВ О. В. К вопросу о происхождении и интерпретации памятников волынцевского этапа культуры летописных северян	25	
МАЙКО В. В. Хазары в Крыму во второй половине X в.	40	
МОЦЯ А. П. Социальные отношения на селе в древнерусское время	50	
ПЕТРАШЕНКО В. А. Древнерусское село по материалам поселения в Каневском Поднепровье	60	
БАРАН В. Д. Древний Галич в свете археологических исследований	78	
КОТЛЯР Н. Ф. Галицкое боярство против князей Романовичей	85	
Публикации археологических материалов		
КОЗАК Д. Н. Поселение зубрицкой культуры Городок-II на Волыни	93	
КУЧЕРА М. П. Подворно-рядовая застройка на древнерусских городищах	105	
ВИТРИК И. С. Украинская линия как памятник археологии позднего средневековья	111	
К истории древнего производства		
ВОЗНЕСЕНСКАЯ Г. А. Технология кузнецкого производства на южнорусских сельских поселениях	117	
В помощь учителю		
ВИНОКУР И. С. Черняховская культура и славяне	127	
Археология за рубежом		
ХОЛЬМКВИСТ ОЛАУССОН Л. Бирка до Бирки	134	
Новые открытия и находки		
БОРОВСКИЙ Я. Е. Неизвестная каменная церковь довладимирового времени в Киеве	140	
ИВАКИН Г. Ю. Энколпион-квадрифолий из Киева	144	
Рецензии		
ПРИХОДНЮК О. М. Археологія доби українського козацтва XVI—XVIII ст.—Київ: «ВІПОЛЬ», 1997.—336 с.	151	
ПОЗИХОВСКИЙ А. Л. Археологічні дослідження львівського університету в 1995 р. / За ред. М. А. Пелешини.—Львів: Видавництво Університету, 1996.—39 с., іл.	152	
Хроника		
СТЕПАНЧУК В. Н. Письмо в редакцию	154	
Памяти Михаила Петровича Кучеры		157
Наши авторы		158
Список сокращений		159

ПАМ'ЯТКА АВТОРА

1. Рукопис, який подається до редакції українською мовою, повинен вміщувати:
 - а) машинописний текст у 2 примірниках, обсягом 1 друкованій аркуш (24 стор. машинопису або 40 кбайт тексту), включаючи анотацію, ілюстрації, список рисунків і резюме;
 - б) коротка анотація на працю вміщується на початку статті після заголовка перед текстом;
 - в) ілюстрації, вкладені до окремої папки чи пакету з цупкого паперу;
 - г) список рисунків;
 - д) резюме російською мовою;
 - ж) список скорочень;
 - з) анкетні дані автора.
2. Рукопис необхідно друкувати на білому папері, на якому не розпливається чорнило.
3. Всі сторінки рукопису повинні бути одного формату.
4. Рукопис (текст і посилання) друкуються через два інтервали, зліва, внизу та зверху лишається поле не менше 2,5 см, справа — не менше 1 см; на кожній сторінці повинно бути не більше 28 ± 1 рядків, по 60—62 знаки в кожному.
5. Всі географічні назви в офіційно прийнятій транскрипції.
6. Слови не скорочуються.
7. Точно вказується джерело цитати.
8. Креслення повинні добре читатися.
9. Ілюстрації, в тому числі рисунки на таблицях, повинні бути пов'язані з текстом.
10. Ілюстрації — тонові та штрихові. До тонових належать рисунки, виконані відмивкою, та фотографії; до штрихових — креслення та штрихові рисунки, виконані тушшю. Фото подаються в 2 примірниках.
11. Креслення повинно бути чітким і конкретним, зайві деталі (сітки квадратів, позначення квадратів цифрами та літерами) виключаються.
12. Якщо за виглядом ілюстрації неможливо визначити, де її верх, на зворотньому боці необхідно позначити.
13. Ілюстрації на кальці наклеюються на цупкі аркуші білого паперу. Формат ілюстрацій повинен бути не більше 13×22 см.
14. Недопустимо рисунки вклепувати до тексту.
15. Нумерація ілюстративних матеріалів повинна бути наскрізна і послідовна, без пропусків та повторень.
16. Всі типи ілюстрацій позначають: Рис.
17. Підрисункові підписи до статті складають у вигляді спеціального списку ілюстрацій. На звороті ілюстрації олівцем підписують прізвище автора, назив статті, номер рисунка арабськими цифрами, а на полі рукопису навпроти відповідної посилки олівцем помічають порядковий номер ілюстрації.
18. Якщо ілюстрації мають умовні знаки — «легенду», всі вони повинні мати розшифровку в підрисунковому тексті.
19. Для карт і картосхем необхідно вказати картооснову.
20. Нумерація посилань в тексті повинна бути суцільною (через всю статтю). Самі посилання друкуються після тексту окремим списком під назвою «Примітки». В посиланнях необхідно дати повну інформацію про джерело (місце видання, рік, том, номер, сторінки тощо).
21. Подання матеріалів можливо в електронному вигляді (на дискеті); текст при цьому повинен бути в ASCII-кодах для DOS-редакторів, або WORD 6.0 for WINDOWS у форматі «тільки текст» (only text) або RTF; графічні матеріали подаються у форматі TIFF.
22. При поданні матеріалів в електронному вигляді друкований текст та ілюстрації обов'язкові.

ІНДКС 74006

Інститут археології НАН України

ISSN 0235—3490. Археологія. 1999. № 2. 1—160